

Madách Könyvtár — Új folyam 27.

IX. Madách

Szimposium

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

Szerkesztette: Bene Kálmán

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

IX. Madách Szimpózium

A IX. Madách Szimpózium támogatói voltak: a Balassagyarmati Polgármesteri Hivatal (Balassagyarmat), a Madách Imre Általános Iskola és Művelődési Ház (Szügy), a Madách Imre Városi Könyvtár (Balassagyarmat), a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottsága, a Palóc Társaság (Ipolyvarbó), a Szalézi Kollégium (Balassagyarmat) és a Szügyi Polgármesteri Hivatal (Szügy)

**Ez a könyv a Balassagyarmati Önkormányzat
támogatásával jelent meg**

© Árpás Károly, Asztalos Lajos, Beiczler Éva, Bene Kálmán, Fehér Bence, Györffy Miklós, Huba Márk, Kozma Dezső, Krizsán László, Máthé Zsuzsanna, Szigethy Gábor, Varga Emőke, Varga Magdolna

Madách Irodalmi Társaság
Budapest–Balassagyarmat
2002

Készült Budapesten, 2002-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963 9386 03 0
ISSN 1219–4042

ELŐSZÓ

A IX. Madách Szimpózium időpontja 2001. október 5–6-a volt. Pénteken délelőtt Szügyben, a Madách Irodalmi Társaság éves közgyűlésével kezdődött, a délelőtti szekció előadásai után Balassagyarmaton, a Szalézi Kollégiumban folytatódott, másnap pedig Csesztvére, a Madách Irodalmi Napra utaztak a résztvevők. A csesztvei rendezvény részeként, egy kerekasztal-beszélgetésnek induló, de az idő rövidege következtében félbehagyott tanácskozáson, társaságunk javaslatot tett az őszi Madách-rendezvényeknek a Kárpát-medence kulturális életével való összhangba hozatalára. Javaslatunk lényege az volt, hogy a Magyar Dráma Napjának (szept. 21.) hete legyen az őszi Madách-rendezvények időszaka. Idén is bebizonyosodott, hogy a hagyományos okt. 5-ei időpont, az egyre kiterjedtebb ünnepség-sorozattá váló Aradi Vértanúk Napjával ütközik (annál is inkább, mivel mindkét esetben az adott napot magában foglaló hét végére esik a rendezvények túlnyomó többsége): Bona Gábornak a csesztvei koszorúzás előtti beszédét csak tolmácsolni lehetett, mivel ő maga is Erdélyben volt.

Tartalom

Bevezetés 9

I. Tanulmányok a Madách életműről

Kozma Dezső: Hatalom és szabadság
lehetőségei Madách műveiben 15
Győrffy Miklós: A „többi” Madách-dráma a deszkákon 23
Árpás Károly: Történelemszemléleti vázlatok 31

II. Tragédia-értelmezések régen és ma

Bene Kálmán: Sík Sándor első Tragédia-elemzése 57
Máté Zsuzsanna: Mítoszelméleti megjegyzések
Madách Imre „Ádám-mítoszáról” 73
Varga Emőke: A képi referencia kérdése a Tragédiában 93
Huba Márk: A Tragédia értelmezéséhez –
egy posztmodern megközelítés. Madách
Imre: Az ember (dekonstruktív) tragédiája 101

III. Az ember tragédiája forrásai, fordításai, előadásai

Szigethy Gábor: Ki ül a páholyban? 113
Varga Magdolna: Kalandozások a Tragédia forrásvidékén 117
Asztalos Lajos: A *Tragédia* katalán változata 130
Fehér Bence (ford.): Emerici Madách:
Tragoedia Hominis. Scaena I 138

IV. Madách életéről, személyiségéről

Krizsán László: Tallózás a Madách család levéltárában 147
Bene Kálmán: Mikszáth Madáchról 161
Beiczner Éva: Azonosságok és eltérések Madách
és Petőfi kézírásában és karakterében 177
Németh Péter Mykola: Madách Imre,
az „északi génusz” szülője 190

Függelék

Árpás Károly: Az „Ős-Tragédia” szerkezete 203
Andor Csaba: Szilágyi Márton Lisznyai-kismonográfiájáról 218

Bevezetés

Hölgyeim és Uraim, kedves kolleginák és kollégák, tisztelt vendégeink! Valamennyien pályát tévesztettünk: a Madách család hagyományaihoz híven nekünk is jogot kellett volna végeznünk, mielőtt egyáltalán bármibe is belekezdünk. Magam is – jóllehet őseim legalább három nemzedékre visszamenően ezt a pályát választották, s így értelemszerűen apám is erre ösztönzött – elmulasztottam ezt a fontos, sőt valójában nélkülözhetetlen előtanulmányt.

Mindezt annak bevezetőjéül szántam, hogy miért is kell alapszabályunkat folyamatosan módosítanunk ahhoz, hogy egyáltalán életben maradjunk. Csaknem egy és háromnegyed évig tartott, amíg közhasznú szervezetté válhattunk. Kérdéses persze, hogy a jog mégoly alapos ismerete elegendő-e a mögöttes működési mechanizmusok átlátásához. Amikor tavaly decemberben ügyvédnőnkkel, dr. Kovács Kornéliával a Fővárosi Bíróságon jártunk, mindketten elképedtünk azon, hogy hány helyen kell alapszabályunk megfogalmazásán változtatnunk ahhoz, hogy esélyünk legyen annak elfogadására. Néhány évvel ezelőtt az ilyesmi egyszerűen ment. Mi történhetett időközben? Mint rendszeren, nem a jog változott meg, csak a joggyakorlat. Pártok és társadalmi szervezetek (pl. Magyarok Világszövetsége) vitték belső ügyeiket jobb híján a bíróságok elé. Nemcsak az esetek nagy száma, de az eldönthetetlennek látszó dilemmák is arra készíthették pl. a Fővárosi Főügyészséget, hogy alaposabban ellenőrizze: minden a legapróbb részletekig szabályozva van-e, és pedig nem a társaság működésének szempontjából (hiszen ez már valóban a társaságok belügye), hanem vitás esetekben a bírósági döntések egyszerű és gyors meghozatala szempontjából. Nem untatom Önöket a részletekkel, hiszen a Nagy Csatlakozásig néhány alapszabály-módosítást még bizonyára megérünk.

Azt azonban feltétlenül szükségesnek tartom elmondani, hogy mi értelme van mindennek. Az uniós csatlakozást nem véletlenül említettem az imént. Mindenki az előtte haladókat igyekszik követni, így aztán abban a térségben, ahol mi élünk, fel sem merül a kérdés: vajon az elsőik tudják-e, hogy hová tartanak? A nonprofit szervezetek túlnyomó

többsége, amióta a közhasznúságról szóló törvény megszületett, igyekezett közhasznúvá válni, s mi sem tettünk egyebet: követtük őket. Az analógia tovább folytatható. Az uniós csatlakozás legfőbb előnye a hátrányok (diszkriminációk) elkerülése. Alapvetően ez motiválta a sietséget a társadalmi szervezetek esetében is. Híre ment ugyanis annak, hogy a jövőben fortélyos diszkriminációnak eshet áldozatul az a szervezet, amelyik nem siet az átalakulással. Arról van szó, hogy a kiszivárogtatott elképzelések szerint a jövőben a központi támogatásokat (Magyar Országgyűlés, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma) eleve közhasznú szervezetek részére írják majd ki, így a többiek be sem nyújthatnak pályázatot. Amikor két évvel ezelőtt értesültem erről a tervről, úgy gondoltam, haladéktalanul cselekednünk kell.

Bár meggyőződésem, hogy a világ (vagy legalábbis a mi világunk) destruktív hipotézisekből kiindulva jobban megérthető, mint konstruktív vagy teleologikus megközelítésből, azért a közhasznú szervezetté válásnak, bizonyos adminisztratív tehertételek mellett, vannak vitathatatlan előnyei is. Ezek közül a legfontosabb: ha egy vállalkozás a jövőben támogatni kívánja társaságunkat, azt a nyeresége helyett a költségei terhére is megteheti.

Kiadványaink megjelentetésén túl idén a fő cél a Madách Intézet és Információs Központ megalakítása volt. Tavaly ősszel dolgoztam ki egy rövid és egy részletes koncepciót, idén januárban pedig a Miniszterelnöki Hivatal két államtitkárával is tárgyaltam. Közvetett úton ugyan, de az NKÖM három államtitkárához is eljutott az elképzelés, még pedig a Nógrád Megyei Közgyűlés Elnökének, Becsó Zsoltnak az ajánlásával. Sajnos ezek az erőfeszítések egyelőre nem vezettek sikerre. Sokan talán úgy gondolják: miért is lenne éppen Madách Intézet, hiszen pl. Ady Intézet sincs. A közelmúltig valóban nem is volt semmi különbség a kettő között, ma már azonban van. Ady Intézet létrehozására, legjobb tudomásom szerint, soha senki sem tett komoly erőfeszítést, míg a Madách Intézettel kapcsolatban ez most már nem mondható el.

Mégsincs más lehetőség, a kedvezőtlen tapasztalatok ellenére folytatni kell a kísérletezést. Néhány hónapja az Irodalmi Társaságok Szövetségének vezetőségi tagjaként közvetlen közlő volt alkalmam tapasztalni, hogy a társadalmi szervezetek sanyarú gazdasági helyzete,

amely az irodalmi társaságok esetében általánosnak és teljesnek mondható, miként vezet olyan belső feszültségekhez, amelyek létükben veszélyeztetik az ilyen szervezeteket. Hosszú távon nem folytatható az a gyakorlat, amely egy vagy két (rendszerint a munkahelyén is alulfizetett) személy ingyenes tevékenységén alapul. A hosszú távú működés legfőbb biztosítéka az volna, ha létrejönne egy olyan intézményi háttér, amely a Madách-kutatás lehetőségét főállásban is biztosítaná. Ezt a törekvést tehát – amelyet mindegy, hogy Madách Intézetnek nevezünk-e vagy másnak – mindenképpen folytatnunk kell.

Engedjék meg, hogy még néhány mondatot a pénzügyeknek szenteljek. Az adó 1%-áról van szó. Társaságunk idén az APEH előzetes jelzése szerint várhatóan 159 ezer forinthez jut a személyi jövedelemadó 1%-ának felajánlásaiból. Ez az a terület, ahol társaságunk minden tagja segíthet, még azok is, akik nyugdíjasok vagy nem magyar állampolgárok, s így nincs mit felajánlaniuk, vagy akik már más szervezetek irányában elkötelezettek. Bizonyára mindenkinek van a környezetében: kollégái, rokonai, ismerősei között olyan személy, aki február 15-e vagy március 20-a előtt az utolsó pillanatban tölti ki az adópapírját, s tanácstalan: melyik társadalmi szervezetnek ajánlja fel az 1%-ot. Ehhez ráadásul nemcsak a szervezet pontos nevét, de az adószámát is fel kell tüntetni. Az APEH néhány héttel ezelőtti adata szerint az adózók kétharmada még mindig nem jelöl meg egyetlen szervezetet sem (vagy pontatlanság következtében érvénytelen a felajánlása), itt tehát komoly lehetőség kínálkozik, ha az adóbevallás körüli napokban mindannyian körülnézünk a környezetünkben. Idei kiadványaink utolsó oldalának alján már mindenütt ott van a pontos megnevezésünk és az adószámunk is. Aki nem akarja, hogy felajánlása semmis legyen, véletlenül se írja azt, hogy Madách Társaság; ilyen szervezet ugyanis jelenleg nincsen, hasonló nevű viszont kettő is van: a Madách Irodalmi Társaság (ez lennénk mi) és a Nemzetközi Madách Társaság. Az APEH a pontatlan vagy hiányos felajánlásokkal nem foglalkozik.

Végül engedjék meg, hogy köszönetet mondjak idei támogatóinknak: a Balassagyarmati Polgármesteri Hivatalnak, a Madách Imre Általános Iskola és Művelődési Háznak (Szügy), a Madách Imre Városi Könyvtárnak (Balassagyarmat), a Nemzeti Kulturális Örökség Minisz-

tériumának, az Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottságának, a Palóc Társaságnak (Ipolyvarbó), a Szalézi Kollégiumnak (Balassagyarmat) és a Szügyi Polgármesteri Hivatalnak.

I. Tanulmányok a Madách életműről

Kozma Dezső

Hatalom és szabadság lehetőségei Madách műveiben*

Talán szükségtelen bővebben magyarázni, hogy a címben jelzett két fogalom – hatalom és szabadság – eltérő értelmezésekre adott módot Madách korában is.¹ (Akárcsak rendszerváltozásokkal küszködő korunkban.)

A magyar reformkor, illetve a forradalmat követő évek szellemi és közéleti légkörében fogant irodalmi alkotások a hatalomnak és szabadságnak (az egyén, a nemzet és az egyetemes emberi szabadságának) egy összetettebb értelmezését kínálják az irodalomkutató számára is. „A kor lelke – szabadság” – írta Berzsenyi Dániel. A „rendületlenül” bizakodó Arany lírai verseiben, a haladás lehetőségeit kereső epikai alkotásában, a *Buda halálában*, Kemény Zsigmond történelmünk válságos korszakaiból ihletődő, önvizsgálatra készítő regényében ott érezzük Kölcsey és Vörösmarty nemzetföltő töprengését.

Németh László egyik régebbi tanulmányában – Madáchról írva – épp ezt a kötődést tekinti elsődleges ösztönző tényezőnek. Úgy véli, *Az ember tragédiája* csak az egész magyar irodalommal érthető – miként *Bánk bán* vagy a *Halottak élén*.² A Madách szabadságdramáit dramaturgiai szempontból is átdolgozó Keresztury Dezső számára pedig olyannyira fontos e művek korhoz kötöttsége, hogy egyenesen lehetetlennek tartja róluk beszélni a történelmi helyzetből kiszakítva.

Sokszor leírták már: Madách lírai verseiben, korai drámaiban lépésnyomon tetten érhető *Az ember tragédiája*, illetve a *Mózes eszmevilágának* nem egy gondolata. Csak emlékeztetőként néhány kiragadott példa Madách műveiből: A „silány” tömeg csak akkor lesz méltó a szabadságra is, ha „megnemesül”, a nép jó, de csábító rosszak, „húr a nép, melyet nagyok pengetnek”, a „bitorlott nagyság mulandó”, a valódi nagyság a sírból „győztesen kikél”, a „nagyobbak káromlás jut”, az áldozatoknak éppúgy kijut a keserű gúny, mint a dicsőség megszállottainak, a „gaz tömeg”-nek éppúgy, mint a milliókat meghó-

*Részlet egy nagyobb tanulmányból

dítóknak. És fel-felsejlik már ezekben a korai művekben a szabadságért küzdők elbukásának lehetősége. Nem egy lírai versnek már a címe feloldásra váró érzelmi, gondolati feszültségekről árulkodik: *A halál költészete*, *Síri dal*, *Éjjéli gondolatok*, *Hit és tudás*, *Dicsőség és gyalázat* stb.

Azt sem szükséges bizonygatnunk, hogy Madách első drámáinak fő témája a szabadság, az érette folyó küzdelem. Érdemes azonban jobban szemügyre venni, milyen meglepő az az érettség, amellyel ezekben az első drámákban, a művészileg kezdetleges drámakísérlésében, a *Commodus*ban egy alig tizenhét éves joghallgató a hatalom megőrzésének kínáló lehetőségeiről, módozatairól gondolkodik, ahogyan az önkény elleni küzdelem változatait felismeri, vagy ahogyan az „igába görnyedő”, szabadságra érdemtelen tömeg viselkedéséről medítál: „A népnek foglalatosságot adunk; azon nép, melynek magával dolga van, nem gondol arra, hogy szabad legyen. [...] terjesszük hát azért a fényűzést közöttük el [...], az erkölcstelen fényűző népből puha szolgáló lesz”. Az egyik tanácsadó okítja így az alattvalók dühétől rettegő császárt. És számos más módját ismerhetjük már ekkor a „gyáva nép” lecsillapításának. Például: El kell hitetni, hogy az uralkodás isteni kegy, hogy az uralkodó a „közjó rabja”, s mint ilyen: „szükséges”. Nem hatástalan az sem, ha a zsarnok a kegyes alattvalói közül is feláldoz néhányat, ha kell, épp tanácsadóját.

A *Commodus* szabadsághősének, a rab anyától született, a szabadságért mindenre kész Maternusnak sok szellemi rokona lesz majd Madách műveiben. Akárcsak később a *Csák végnapjai* elszánt hősének vagy a Tragédia Miltiádészének – neki is rá kell döbennie, mily „dőre képzeletet nevelt lelkében a népről”, s hogy hiú ábránd bizni a jogtipró császár megjavulásában. Erre, a kényszerhelyzetben vállalt „megjavulásra” ugyanis nem kerül sor. A romantikus drámákra jellemző fordulatok után – ugyancsak romantikus módon – teljesedik be a római császár sorsa: a patricius lány azért lesz szeretője, hogy végezzen vele. A szabadság magányos, kérérlhetetlen hívének nem marad más hátra, mint átkot szórni azokra, akiknek boldogulását akarta. („Gyáva nép, megvetlek, átkozott! Elhagyva állok, híveim sehol.”)

A 40-es évek elején megkezdett, két évtized múlva átdolgozott történelmi drámájában, a *Csák végnapjaiban*, a XIV. századi oligarcha a történelmi juss nevében, a nemzeti szabadság kérlelhetetlen hőseként száll szembe az idegen uralkodóval. „Mért nincs hazánk, vagy mért rab, hogyha van” – fordul híveihez. Csák az alkut nem ismerő tettek embere. A darab első, 1886-os kolozsvári bemutatóján olyannyira nemzeti hősként lép elénk, hogy a színházi beszámoló a magyar szabadság apoteózisaként ünneplik az előadást. A mű legújabb értelmezője, Bene Kálmán árnyalt elemzésben győz meg minderről. Mégpedig úgy, hogy a két változat összehasonlításával a mű fordulatot jelző helyét is kijelöli Madách drámáinak eszmevilágában, a költő szemléletének alakulásában.³

A *Csák végnapjai* valóban rokon az átdolgozással csaknem egyidőben született *Tragédiával*, illetve a *Mózes*szel. Elsősorban épp a történelmi személyiség szerepének, kiemelkedő egyéniség és közösség viszonyának megítélésében.

Madáchnak azonban nincsenek illúziói. A magasztos eszme tántoríthatatlan hívének azt is tapasztalnia kell, hogy a „nagy tömeg mindig a győztesé”, s hogy „néhány dolyfős pártütő megpecsételheti” a népvezér sorsát. Amikor Csák hívei a nép ingatagságáról számolnak be, keserű csalódásában a haza sorsának rémképe tűnik fel képzeletében: „Szaladj hát eddig hű nép, merre látsz, [...] Menj, menj tűzhelyedhez, / Talán jólét vár ott s forró kebel, / Itt vén szülőd, az elhagyott haza, / Csak sírral kínál s egy hitvány babérral.”

Épp ezért sejlik fel benne társtalanságának lehetősége, a magányos küzdők aggodalma. „Ez az, ami lelkelem szinte megtöri” – vallja meg egyik hívének mindjárt az első felvonásban. A nemzetre leselkedő veszélyek lehetőségére – Aranyhoz, Keményhez hasonlóan – figyelmeztet Madách már a *Commodus*ban: „Egy nemzet sorsa oly sajkában hever, melyet ezernyi szél moraja visz, egy szirtről hajtva a másikra, míg végtére mind összetördösik.”

A *Csák végnapjainak* lázadó hőse kénytelen belátni: az idő még nem jött el eszméi számára, magára maradt. Madách szavait kölcsönözve: a „győzhetetlen meggyőzé önmagát”. Eszmehitét azonban megőrzi. Utolsó óhaja, porait szórják szét az országban, hogy eszméi

majd életre kelhessenek. Szent ereklyének szánt kardján pedig egyetlen szó fejezi ki utolsó üzenetét: „Szabadság”.

Nyilván (akár csak korábban Kisfaludy Károly) Madách sem a történelmi hitelességet tekintette elsődlegesnek. A „szent hazáért” mindent vállaló „nyakas magyar” akár jelképesnek is tűnhetett a 60-as évek elején. A nemzet ügyének jobbrafordulásában reménykedő közhangulatba nagyon is beleillett egy ilyen hős. Mint ahogy jelképesse magasztosulhatott a nem sokkal azelőtt befejezett *Tragédia* Ádámja is.

Ekkor, 1861-ben veti papírra Arany János virrasztó honfigondját megfogalmazó sorait: „Bizvást! mi benne vagyunk a fősodorban: / Veszhet közülünk még talán nem egy: / De szállva, ím, elsők között a sorban, / Vászunk dagad, hajónk előremegy!” (*Magányban*). Tompa Mihály pedig így kezdi egyik versét: „Fel, fel Izraelnek sanyargatott népe! / Sorsod régi átka enyhülni kezd végre, [...]” (*Régi történet*).

Kétségtelen, Madáchra is hatással volt korának a kiemelkedő személyiségek szerepéről vallott történelemszemlélete. Nem egy kortársához hasonlóan, úgy véli ő is, hogy a nagy egyéniség az „eszmék eszköze” lehet. Jegyzetei közt olvashatjuk: „A nép csak tegyen, majd gondolkodom én”, „A gyáva nép közt csak egyes nagyok fonják a történetet”, „Ha uralkodónak lenni kell, legyen inkább az ész, mint az alacsony uralkodása.” De a körülményeknek is szerepet juttat. Drámái tanúsítják: a történelmi személyiség, egyáltalán a nagy ember cselekvő részese, alakítója és függvénye is korának. Mégpedig úgy, hogy az egyes történelmi korok eszméi konfliktusos helyzetekben születnek meg, torzulnak el, foszlanak szét.

Az ókori Egyiptom korlátlan hatalmú fáraója más lehetőséget választ, mint Commodus, a római császár. Közte és a szenvedő rabszolgák közötti szakadék áthidalhatatlan ugyan – a Fáraó dicsősége „perenyi dőre játék”-nak bizonyul. Hatalma „csak önkörében” (Mezei József szavai) érvényes. „Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von” – érvel Lucifer a kényúrral folytatott vitában. Hasonlóan figyelmezteti majd a „tisztá egyszerűség” korát megteremteni óhajtó Tankréd-Ádámot is: „a kor folyam”, amelynek „uszója, nem vezére az egyén”. Nemcsak a milliók az élet megfosztottjai, hanem maga a despotá is. Hatalma csúcsán („Erősebb lett az ember, mint az Isten”) fogalmazódik

meg benne gyengesége, a hatalom elvesztésének lehetősége: „Csak a tömeg ne sejtse kínomat – / Ha sajnálhatna, nem imádna többé.” Alattvalóinak kiszolgáltatottsága, belső elbizonytalanodása végül arra készítetik, hogy felszabadítsa rabszolgáit, hogy lerombolja saját építményét, a csak önmagával igazolható hatalmat.

Barta János írta annak idején: „Olyasféle világ ez, mint amilyenek a kanti etikát képzeljük: a *kell* az uralkodó benne.” Ezért az egyén – folytatja a gondolatot – csak akkor szerezhethet érvényt vágyainak, ha önmagát ennek az „egyenfeletti törvénynek föltétlen alárendeli”.⁴ A fáraó „nem tudta élvezni hatalmát” – állapítja meg Szerb Antal magyar irodalomtörténetének Madách-fejezetében. A közös oltárt, hazát védő Miltiádész *nem tud élni* hatalmával. Azt is mondhatnám: tragédiája helyzetének, a körülmények fel nem ismerésének következménye. Éva aggodalma („Szívem mindig szorul, ha éhező nép / itéletét látom nagyok felett”) valósággá válik. A szolgaság vérengző eszközévé „aljasult” nép bélyegzi áruulónak a „szabadságot vérével tápláló” Miltiádészt, mondja ki felette a halálos ítéletet.

Kepler másként magányos, mint a Fáraó, és másként kiszolgáltattott, mint Miltiádész. Kepler-Ádám az „égből nyert” „kínos szent örökség” őrzője, kiszolgáltatottsága a Szellem kiszolgáltatottsága. A közöny, a mindennapok áldozata, akinek egyetlen vigasza a megváltó jövő, egy olyan kor, amely „nem fél a rejtett szót kimondani”. Danton a szabadság, egyenlőség, testvériség elszánt harcosa. „Tekintsetek bár szörnyeteg gyanánt, / Nem gondolok nevemmel, légyen átkos, / Csak a haza legyen nagy és szabad.” A nagy eszmék ígézetében fogant mámor azonban pillanatnyi, hisz a csak hívőket és áruulókat ismerő új rend nem tűri a megfontoltságot, a „mérlegelést”. A forradalom vezére annak a fanatizmusnak esik áldozatául, amelyet ő maga ébresztett fel a könnyen irányítható tömegben.

(Csak zárójelben jegyzem meg: Lukács György jogos vitát, illetve elutasítást kiváltó *Tragédia*-értelmezésében nem vonja ugyan kétségbe Madách zsarnokellenességét, de nem bocsátja meg a költőnek, hogy a szabadságot a tömegek ellenében keresi.)

Kétségtelen, a forradalom látomásában, Danton-Ádám sorsában nem nehéz észrevenni azt a (véres erőszaktól idegenkedő) történelem-

szemléletet, amely Eötvös József közvetlen 48 előtt írott Dózsa-regényében is megfigyelhető. De az is nyilvánvaló, hogy Madách a magyar forradalom és szabadságharc magasztosságából is szőtt álmot „nagyszerű képei”-nek varázsától sem tud szabadulni. És attól a hitétől sem, hogy ezek a „szent eszmék letisztulnak”, s a vezetők és vezetettek végleteket elkerülő méltóságával „elhamvad” a pártszervező.

Mózes más utat választ, mint Madách eddigi szabadsághősei. Le mond az ígéretes pályáról, amely a Fáraó mellett várna rá, ahogy Madách mondja: „leszáll a népbe”. A megpróbáltatások egész sorát megélve, megszenvedve jut el a prófétaság vállalásáig. Kezdetből kételyek kínozzák: Van-e értelme a felkészülésnek? Eleget tud-e tenni hivatásának? Egyáltalán szüksége van-e rá a népnek? Kell-e a népnek a szabadság? („Hisz addig fáj csak a vérző seb is, / Míg élet és halál csatáz felette.”) Remény és félelem érzése tölti el egyszerre: reménykedik, hogy vezéréül választja nemzete, ugyanakkor kísérti a gondolat, hogy talán belőle is kihál a régi lelkesedés. Végül keserves tapasztalatai arról győzik meg, hogy bujdosó népe számára az ígéret földjének elérése csak lehetőség, hogy népe (tér vissza Madách egyik állandó aggodalma) még nem érett meg a szabadságra. Küzdelme értelmét épp ebben látja: méltóvá tenni a szabadságra azokat, akiknek élére állt.⁵ Azzal a meggyőződéssel, hogy nép nélkül népet nem boldogíthat. De az elnyomó hatalom, majd a népezéeri szerep másra is megtanítják: például arra, hogy nem elég egy fejjel nagyobb lenni a tömegnél, kell ismerni a módját az uralkodásnak, hogy nemcsak az önkénnyel, hanem a szabadságra vágyó nemzetével is meg kell küzdenie, és hogy a szolgaság földjéről a szabadság honáig vezető út olykor tragédiákkal terhes. Emlékezzünk, a *Csák végnapjainak* Erzsébet királynője ilyenképpen próbálta bélességre inteni a „szent ügy” elszánt híveit: „Erővel adni üdvöt / Oly zsarnok elv, mint láncot.” Tankréd már nemcsak azt ismeri fel, hogy a „szent zászló” eszköz lehet az önkény kezében, hanem azt is, hogy a „ronda démon” rá kell kényszeríteni a „nagyra és nemesre”. Mózes ezt fogja tenni: „tűz és vér keresztelésén át” vezeti ki népét a „békés rabszolgaságból” – ha kell, népével is dacolva. Egyik alkalommal a kiválasztottak önérzetével utasítja el a tanácskozást: „De hogyha én érzem mindnyájok között / Én értem

legjobban, hogy mit tegyek. [...] Aki népeket / Vezet, felbőszült szellemek felett / Uralkodik.”

Kosztolányi épp ezt a „győzhetetlen szellemet” emeli magasra, azt a történelmi személyiséget, aki „megtöri ellenfelét” – a népet.

Madách hőse számára az is nyilvánvalóvá válik, hogy egy nemzet jogait nem lehet egyszerre kivívni, a nép ugyanis „megromlott” a hosszú szolgaságban: „Ha forr az érc, a rossz salak kihull, / De a nemesb rész tisztán megmarad” – hangzott el a párizsi színben Danton szájából. Mózes megérti eszmehívének, Józsuének türelmetlenségét, de nem tartja célravezetőnek: „Tüzed nemes, de nem jó tanács.”

Némi leegyszerűsítéssel a kor magyar viszonyaira is vonatkozathatnánk intő szavait: egyszerre kell élni Széchenyi és Kossuth igazával. Olyan „kiegyenlítőds ez”, amely a „kétes küzdés fájdalmas korában” a bízva bízás értelmét erősítette a korabeli olvasóban.

Érdemes lenne megszívlelni a Madách drámáit újra megjelentető Nemeskürty István észrevételét: a *Mózes* sok tekintetben *Az ember tragédiájának* folytatása, továbbgondolása.

Az utóbbi évtizedek nem egy Madách-értelmezésében kapnak nyomatókat a Madách szemléletében fellelhető, a fentiekben jelzett „kétpólusosság” végig megőrzött elemei. „...Eszmei-gondolati alap-gondolata majdnem egy életen át ugyanaz” – állapítja meg Baranyi Imre a fiatal Madách eszmevilágát vizsgáló, 1963-as tanulmányában.⁶ Madách „nem hisz abban, hogy a történelem folyamán az emberi természet rossz oldalai és hiányosságai valamikor teljesen megszűnnének” – olvassuk Barta János egyik későbbi *Tragédia*-értelmezésében.⁷

Ezeket a vélekedéseket legfeljebb egy friss Madách-tanulmány szerzőjének, Poszler Györgynek észrevételével egészíteném ki. Ádám valóban sorsformáló cselekedetei révén jut el a gondviselés állapotától oda, hogy maga döntsön. Nem teljes szabadsággal ugyan, de a választás lehetőségével. Ahogy Poszler fogalmaz: a „szabadság” „visszafogottabb” értelmezésével.⁸

A Madách-művek szabadsághőseire kiterjesztve a megállapítást, elmondható, hogy a választás, illetve a megvalósulás lehetősége az, ami rokonítja – és meg is különbözteti – őket.

Jegyzetek

1. Csak egy-két korai értelmezésre szeretnék itt emlékeztetni. Erdélyi János szerint az elnyomást megtestesítő Fáraó méltósággal dönt, utódai viszont fanatikus eszméknek válnak áldozataivá. Az egyéniség pedig előbb lehetőségeinek korlátozását szenved meg, majd – a mindent elszűrítő falanszterben – megszűnik. MORVAY Győző 1897-ben kiadott könyvében egyén és tömeg soha meg nem szűnő küzdelmét nemcsak a *Tragédia*, hanem az emberi történelem meghatározó tényezőjének tartja. Ádámot olyan ideális egyéniségnek (és nem az emberiség képviselőjének), aki – úgymond – száz lépéssel megelőzi korát. Egyiptomban nem a Fáraó, hanem *egyfajta* uralkodó. Ugyanígy: Miltiádész, Tankréd, Kepler, Danton „egyénileg szereplő történelmi személyiségek”. A nemes egyéniség esik áldozatul ALEXANDER Bernát 1900-ban megjelent értelmezésében is. Ugyanebben az évben PALÁGYI Menyhért – nem kis túlzással – olyannyira a magyar közállapotokból eredezteti Madách történelmi személyiségeit, hogy az előjogairól lemondó egyiptomi Fáraóban Széchenyi, illetve Kossuth hívéül szegődő magyar nemességet véli felfedezni.
2. NÉMETH László: *Madáchot olvasva*. In: *Az én katedrám*. Bp., 1975. 638
3. BENE Kálmán: *Madách két Csák-drámája*. In: HORVÁTH Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*. Bp., 1978. 369–388.
4. BARTA János: *Madách*. Bp., 1942. 13.
5. Tompa Mihály a már idézett *Régi történet* című, a szabadság kivívásának reményét megvillantó költeményét szintén a „nehéz szabadság”, a honszerzés gyötrelme ihleti.
E nép sem az erős Izráel, ki vala...
De akin meglátszik a hosszas nyavalya,
Kit a küzdés rettent, a reménység untat
S felejtí, melytől fut, a keserves multat.
6. BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*. Bp., 1963. 38.
7. BARTA János: *Az ember tragédiája értelmezéséhez (1980)*. In: *A pálya végén*. Bp., 1987. 310.
8. POSZLER György: *Első – de nem! – Utolsó Ember a Világon*. Irodalomtörténet 1996. 1–2. 29.

Gyórfy Miklós

A „többi” Madách-dráma a deszkákon

Vázlat

A cím feloldása készen olvasható a Hírlelő utóbbi (39–41.) számaiban a szerkesztő tollából.¹ („Többi” = *Az ember tragédiáján* kívüli; „deszkákon” = a világot jelentő deszkákon.)

A „Vázlat” alcím állandó sietségünkből érthető. A gyorsabb haladás érdekében kénytelenek leszünk sok mindent „ismert”-nek venni, talán olyat is, ami aligha az (helyenként külön utalok is a szövegben néhányra). Ha ilyen helyeken betoldásokat illeszteni be magyarázatul, kétszer ennyi időt is elfecsérelhetnénk a felolvasás során.

Mi tehát a célunk a jelen írással? Talán izgalmas kérdés: papírsírkükből ezek a „többiek” el tudtak-e jutni igazi helyükre, mikor, milyen körülmények közt?

Ha most megkérdeztem volna próbából: mekkora – mindent egybevetve – Madách színpadi műveinek a száma, ki mondja a helyes 15-ös számot? Benne van:

két zsenge:

Commodus
Nápolyi Endre

három töredék:

Jó név és erény
II. Lajos
Tündéralom

három soha el nem készült tervezet:

András és Borics
Attila fiai
Brutusok

A főmű

Marad 6 a „többi”-re. Ezekről egyenként szó lesz.

Irodalomtörténet-írásunk Madáchot a magyar drámai műnem klasszikusaként cikkelyezte be. Ugyanakkor közhellyé vált a Madách-irodalomban – ahogy Andor Csaba meg is fogalmazza² –, hogy a szerzőnek eredeti formában színpadképes műve nincs. Tehát nem ért a drámaíráshoz? (Utóbbi időben ilyen vád is felmerült ellene.³)

Roppant érdekes és célravezető volna kifürkészni – csak a gyér források miatt nagyon nehéz –, mi tereli a fiatal Madáchot a drámai műnem felé. Mert mégiscsak feltűnő, hogy kezdettől gyakorolja, s a végig elszenvedett kudarcok sem tudják vonzódását megtörni. Hisz mindjárt a 40-es évek elején a történelmi értekezések írása felé is fordulhatott volna. Igaz, ez a művésztől való eltávolodást, s a tudomány oldalára való átállást jelentette volna.

A nagyra hivatottság tudata az első pillanattól égett benne, ezt édesanyja energikus nagyravágyása még fokozta is; igaz, nem ugyanabban az irányban. Ugyanis az irodalom felé való irányulás hasonló, korábbi öntudatból táplálkozik benne. Mi magyarázná különben a gyermekkori *Litteraturai Kevercset* illetve a pesti tanulókori *Mixturát*? – Csakhogy Madáchban az alapvető elhivatottság tudatához nem párosul a valódi nagyok magától értetődő biztonságérzete, amelynek birtokában ezek a sérthetetlenség nyugalmával érik el céljukat. Madách aszténiás alkata mindezt teljesen eltérőleg éli meg. Csak hibátlan hajlandó kezéből kiadni. De sosem biztos afelől, hogy az adott pillanatban sikerült-e ilyet létrehozni. Közvetlen barátai ítéletében nem mer feltétlenül megbízni.

A tántoríthatatlan eltökéltség és a szakadatlan kitartás avatja Madáchot drámaíró nagysággá.

Ehhez a megközelítéshez lényegében Barta János 1930–40-es eredményei is eljutottak,⁴ engem most Árpás Károly új kutatásai⁵ felmentenek az ismételtétéstől. Csak rögzítem a világtól elzárt szerző nehezségeit, amelyek soká akadályozták munkásságában:

elméleti korszerűtlenség,
elenyésző gyakorlati ismeret a színház világaról,
a világtól való viszonylagos elzártság,
szerény verselőkéesség.

S még ezeket tetézhetném – hogy csak egyet említsek – olyan nonchalance magatartással, amely egy arisztokratára, nem egy íróra jellemző: aki megengedheti magának a türelem fényűzését (hisz megjön majd az ideje). Ugyanígy ide sorolhatnám a színpad ignorálását stb. (Szolgáljon a szerző méntségéül, hogy negyvenen innen van.)

A bemutatás és rövid elemzés néhány alapelvét előre rögzítjük, hogy félreértéseknek elejét vegyük:

- a) csak bemutatókat veszünk figyelembe;
- b) haladásunk sorrendjét is ezek egymásra következése adja a haladó évek rendjén;
- c) az egyes daraboknak csak témájára tudunk utalni;
- d) lehetőleg nem minősítünk: az átigazítót, a rendezőt

szuverén

rendelkezőknek ismerjük el a maga területén, akinek csak hállával tartozunk.

I. Mózes

Nem azért kezdjük a *Mózes*szel, mert amellet, hogy legismertebb, az irodalmi közmegegyezés szerint is a Tragédia után a szerző legértékesebb darabja, hanem főként azért, mert ez rendelkezik a leghosszabb színházi múlttal. Mint már tudjuk, a „többi” közül is korán jutott deszkákra Kolozsvárt, s az itteni két előadás akár sikernek is elkönnyvelhető. Hisz úgyszólván „magánelőadás”-t élveztek végig a hallgatók, az előző évek hasonló *Tragédia*-bemutatója, sőt a *Csák* előadása után, abban a városban, ahol a legkorábbi nyilvános színházi produkciót tartották az országban.

Nem tudjuk, hogy E.[csedi] Kovács Gyula milyen szöveget használt, feltételezzük, valami szükséges átalakításokat végezhetett. De ez derekas munka volt mindenképp 1888-ban, ha a darab XX. századi bemutatója a Nemzeti Színházban – pedig a nagy Hevesi Sándor rendezte – egyértelmű bukást eredményezett, majdnem 40 évvel később. Ne is említsük, mennyivel korszerűbb körülmények között!

De ez mind csak az előtörténet: a *Mózes* igazi bemutatója, teljesen megújított formában, valódi művészi beavatkozás nyomán Keresztury Dezső ihletett munkája Veszprémben, 1966-ban. Turián György viszi színpadra Gyárfás Miklós segítségével, Durkó Zsolt kísérőzenéjével.⁶ – Ez a forma 1968-tól a Nemzeti kassza-darabja lesz, többszázas sorozatban, úgy, hogy az 1971-es évad nyitó-műsorává válik, melyben Sinkovits (majd a két Sinkovits) majdnem meghaladhatatlan színészi csúcsteljesítményét ünnepelheti. – A mű a bibliai történetből indul ugyan ki, de az előadás idejének legégetőbb kérdését: nemzet (tömeg) és vezére viszonyát (és tragikumát) állítja színpadra, a szükséges hangsúlyokkal.

II. Csák végnapjai

A *Csák végnapjai* még a *Mózes* előtt, 1886-ban mutatkozhat be a közönségnek, de utána több mint nyolcvan évi némaságra ítélik. Nem a sikertelenség okán. Ugyanannak az E. Kovácsnak köszönhetette Kolozsvárt a maga két estéjét, mint a *Mózes*, de míg ezt számon tartották, a *Csák* alámerült. A Madách-apostol ereje sem terjedt tovább, pedig vállalta a színpadra állítás, a rendezés mellett a címszerep alakítását is. – Ugyanaz a veszprémi színházi vezetőség 1968-ban, a *Mózes* után, szabadkozása ellenére rávette Kereszturyt a *Csák* modernizálására a Gyulai Várszínház számára. A nagy tudós, művész, pedagógus már a munka közben rájött engedékenysége árára: nagyrészt új darabot kellett életre hívnia, Madáchnak a megmenthető darabok legalsó szintjén is alul maradó írásából.⁷ De a sok vesződség (rövidítések, betoldások, részletek áthelyezése...) nyugét csökkentti az az új felismeréssor, amelyet a múltól kapott: meglát benne egy nemzeti dráma megteremtésére irányuló kísérletet. Ezért még a szerző anakronizmusait is megbocsátotta. Az új talpra állítás vitathatatlan siker lett Gyulán is, máshol is, a maga pastiche-ával. Ugyanis csak erre vallhat a színlap némasága a darab zenéjét illetően. (OSZK lelt. Színház-tört. V/691/1968.)

III. A civilizátor

Az eddig látott, 1880-as évekbeli színpadra állítások tulajdonképp nem tartoznak vizsgálódásunk körébe: mi a megújított, a kor színvonalára formált Madách-drámák után nézünk. Ennek a követelménynek következő darabunk, *A civilizátor* is csak részben felel meg. Ugyanis a Független Színpad szervezete által közönség elé vitt szatíra – vagy pamflet – úgyszólván változtatás nélkül találta Madách szövegét (némi színpadhoz illesztéssel). De bemutatót rendezett belőle, s felhívta a darab kallódására az ország figyelmét. Itt Hont Ferenc és vállalkozása, a Független Színpad külön-külön is érdemelne néhány szót. – Mindenesetre: a hatalomtól sem támogatva, nem élhettek soká: három éven belül, 1939-ben kénytelenek voltak megszűnni. – A szervezet azonos című egyíves terjedelmű lapja 8. számában (138.) a *Három köröskén leán* és a *Kocsonya Mihály házassága* társaságában olvasható *A civilizátor* néhány szemelvénye, és mindhárom teljes színpadtervezete, jelmezekkel és hiánytalan szereposztással. A darab színpadtervét Horváth Ilona és Ranódy László készítette, kísérőzenéjét Szervánszky Endre szerezte, a rendezés Hont Ferenc munkája, a címszerepet Szabó József alakította.⁸

Jelöljük meg a témát: a Bach-huszar Stromm a tanyán ámtásaival előbb maga mellé állítja a cselédeket, de rövidesen az egész vidékről kikergetik.

IV. Mária királynő

Gyárfás Miklós *Mária királynője* variáció egy Madách-témára. Másfél száz sor hangzik el a színpadon az ötfelvonásos műből. Halász Gábor majdnem 150 oldala Gyárfásnál feleannyi szereplővel 85 oldalon megoldódik. Madáchos hagyomány alapján, álomban mutatja meg Máriának – Nagy Lajos királyunk lányának – mi a hatalom, mi a királyság, amelyre vágyik. Nem sikerül kiábrándítania.

1970-ben Szegeden, Lendvay Ferenc rendezte; hatalmas színpadképét – egy háromrészes baldachinos ágy – Bartha László tervezte.

Címszereplője az eszményi Molnár Piroska, az ugyanilyen asszonyi és tragikai erővel megformált anyakirálynővel, Stefanek Irén megvalósításában.

Kísérőzenéjét Eötvös Péter komponálta.⁹

V. Csak tréfa

Ha figyelmesen olvassuk el, majd vizsgáljuk meg Madách *Csak tréfa* c. darabját, a szerző egyik verses társadalmi drámáját üdvözöljük benne. Első rápillantásra is világos, hogy szokatlanul feltorlódik az önéletrajzi eleme, s ez kissé rejtőző, fanyar humorba, itt-ott öniróniába mártja a történetet.

Hubay Miklós mindezt valamennyire fellazítja, a rejtett humort felszínre hozza: így vígjáték kerekedik belőle. A szerző első és egyetlen vígjátéka! Hubay modern elemeket visz a darabba, és Madách szellemében és érdekében hozzáértően rövidíti a szöveget, szuverén átdolgozó módjára.

Tóbitséri István rendezése helyesen szolgálja a vígjátéki mondanivalót, Rónai Péter zenei összeállítása külön szintet ad hozzá.

Az csak nem kifogás, hogy elképzelhető más felfogású átdolgozás, s az is élvezhető lehet!¹⁰ Ez a sokszínűség adja a színház varázsát. S Veszprémben a közönség erre már nem egy példát látott.

VI. Férfi és nő

Az Agria Játékoknak Eger kiváló szabadtéri körülményeket nyújt. Madách Szophoklész-mondákra is figyelemmel egy sajátos hőstípust alakít ki. Eszerint a nő a férfi röptének gátja. Mottója E. T. A. Hoffmanntól kölcsönözve: „A férfi nagy nő nélkül is.” – A házi tűzhely elhagyásának eltévelyedéséből az érzelmi megtisztulás a hős önkéntes tűzhalála. – Az ilyen módon alakított szöveghez Romhányi László látványszínpada a női elv igazát még csak felerősíti, így a katharszisz szükségtelen.

Kalmár Katalin díszletei aláhúzzák a mondanivaló érvényesülését, Prokopiusz Imre kevert görög (nép- és élő mű-) zenéje kevésbé. A szereplőgárda kiemelkedő tagja Pécsi Ildikó, de a férfiak is a helyükön vannak az Agria Játékok 1978-as nyári estéin.¹¹

Összegezve:

Láttuk, színházaink birtokában van a teljes madáchi színpadi életmű: kiválasztható belőle az előadni kívánt darab. Természetesen a létrehozott szövegek nem jelentenek kánont; akinek nem tetszik eléggé a szöveg, akár újat is készíthet. A további színrevitelek lehetősége akárhány vállalkozó előtt nyitva áll. Itt gyarapodást a darabok sorában csak ismeretlen kézirat felbukkanása, vagy eddig rejtett részlet előke-rülése eredményezhet. Némi kilátás éppen mutatkozik erre.

Az egész kialakult teljesítmény a Madách-kutatás számára eléggé fel nem becsülhető eredmény.

A művészet bármely ágában egyetlen művel is világszínvonalra lehet hágni, Homérosz óta. (Sőt, a világhír bitorlására is van mód!)

Madáchnak megvolt megérdemelt világhíre eddig is. A XX. század 30-as éveinek derekától indul olyan bő négy évtized, amely alatt Madách kilépett az „egykönyvű” szerzők sorából!

Jegyzetek

1. Hírlelő 39–40–41. Előadáscímek.
2. ANDOR Csaba: *A siker éve: 1861. Madách élete*. Bp., 2000. 28., 117.
3. BÁRDOS József: *Mester és famulus*. In. VIII. Madách Szimpózium. 2000. 13.
4. BARTA János: *Az ismeretlen Madách*. Bp., 1931.
5. ÁRPÁS Károly: *Egyet bánok csak, a haza fogalmát*. In. IV. Madách Szimpózium. 1994. 15–40.
6. KERESZTURY Dezső: *Madách két művének megújításáról*. In.: *A szépség haszna*. 238–251.
7. I. m. 251–267.
8. Független Színpad 8. sz. 136–139. Főszerk.: HONT Ferenc.
9. V. ö.: MAJOR Ottó: *Hódolat Madáchnak Szegeden*. In. *Arcok és maszkok*, 246–49.
10. V. ö.: GALSAI Pongrác: *Kritika helyett*. *Élet és Irodalom* 1970 12. sz.
11. KÖHÁTI Zsolt: *Férfi és nő*. *Magyar Nemzet* 1978. aug. 9.

Árpás Károly

Történelemszemléleti vázlatok

(Fejlődésfelfogások bemutatása a lehetséges végső
Madách-recepcióig: 1864-ig)

Prológus

Megvallom, a történelmi idő problémája sokszorosan érint. Nemcsak mert benne élek-élünk (s jövőnk, gyermekeink jövője is érdekel), hanem mert személyesen is kapcsolódom hozzá.¹ Amikor ezt a témát választottam, akkor még nem tudtam, mekkora jelentőségű lehet a szakkifejezések értelmezése és elkülönítése. Ám földézve az egyetemi előadásokat és jegyzeteket,² világos lett számomra, hogy a pontosítással kell kezdenem.

1. A történelemszemlélet még nem történelemfilozófia

A történelemszemlélet szűkebb jelentést hordoz, mint a történelemfilozófia.

A történelemfilozófia tágabb és „magasabb rendű” fogalom; a történettudományi kutatások alapja, a történelmi cikkek, monográfiák megírásának alapfeltétele. A történetfilozófia (a történelemfilozófia szinonimájaként értem) filozófiai állásfoglalás: kapcsolódik a lét- és ismeretelmélethez éppen úgy, mint a szociológiához és a logikához (a tudománytörténeti és filozófiatörténeti választásokról nem is szólva).

A történelemszemlélet fogalmi jelentése alatt bizonyos történetfilozófiai axiómák tisztázását és elfogadását értem; analógiaként a világmép, a világnézet és a filozófia viszonyát hozhatnám. [Az idősebb korosztály ismeri ezeket a „finomságokat”; ideológiai színezettség nélkül kell a továbbiakban érteni.] A történelemkép – hasonlóan a világméphez – személyre szabottabb; nem szükségszerű a tudományos

megközelítés. A történelemszemlélet megköveteli, hogy az alapfogalmakkal tisztában kell lenni. Ebben a dolgozatban csupán a történelemfilozófiai (egyszerre történelemszemléleti is) axiómák egyikével kívánok foglalkozni. Ez a történelmi idő és a hozzá kapcsolódó fejlődés fogalmának értelmezése.³

2. Az időről

Vannak merész és szellemes kísérletek az időnek mint olyanak világdimenziós megközelítésű, fizikai jellegű és kozmogóniai indíttatású értelmezésére,⁴ ám munkánk ilyen mélységű tudományos alapozást nem kíván. [Nem kívánunk kozmogóniai viták bemutatóivá és résztvevőivé válni.]

A fogalmi tisztázásához fontos szempont az idő-fogalomhoz rendelhető fejlődés fogalmának értelmezésére⁵ – ám nem azért választottam a témát, hogy az ehhez kapcsolódó véleményeket, azok ütközését bemutassam (bármennyire is érdekes lenne ez, sőt bármennyire is kívánnánk saját álláspontjainkat közreadni).

Kutatásaim (mind a feldolgozások, mind a saját értelmezések) azt mutatják, hogy a történettudományi axiómák jelentését annyira evidensnek tartják akár a történészek, akár a laikusok, hogy nincs is olyan kézikönyv vagy lexikon (én nem tudok róla), amely részletezné vagy tisztázná ezeket, olyan pontossággal, mint például Eukleidész *Elemek* című műve.

Célom az, hogy érzékeltessem azokat a történelemszemléleteket, pontosabban a történelmi időfogalomra vonatkozó értelmezéseket, elképzeléseket, amelyek élő hatással voltak Madách idején a kortársakra – illetve, amelyeket ismert Madách is, akárcsak kortársai.

„Vázlatok” szerepelnek a címben – azért, mert a részletes idézetek, bizonyítások helyett a középiskolai tanítási óra szabadságával élve csupán áttekintést adok (viszont a jegyzetekben törekedtem mindig megadni a „szakirodalmat”).

I. Az idő-probléma megjelenése – az első értelmezési kísérletek

1. Az idő és a történelem

A valóságot, amely körülvesz bennünket, elég pontosan meg tudjuk határozni (még ha megismerése kétséges is), de ennek a valóságnak az egyik nagyon fontos dimenziós tényezőjét, az időt, azt – nem lévén hozzá érzékszervünk – nem tudjuk érzékelni. Érzékelés helyét „közé-lítünk” hozzá: viszonyításunk legegyszerűbb eszköze, az óra arra épül, hogy a térbeli mozgásnak a pontjait érzékeljük, és ezt a szakaszolást tekintjük mi az idő változásának. Holott az idő egészen biztosan nem így mozog.

Az időről elég keveset tudunk. Nagyjából azt mindenki, hogy ami az időben elmúlik, az többé-kevésbé tényné merevedik. Ezeknek a tényeknek a kombinációja viszonylatokat hoz létre (vagy eredetileg is viszonylatokban létezett), és ezekkel a viszonylatokkal a tények halmaza komponálhatóvá is válik. Tehát az ember mintegy újjáalakít-(hat)ja, újjáalkot-(hat)ja az általa választott tények halmazát, hogy ezzel létrehozzon olyasmit, ami a valóság, pontosabban a valóságként értelmezett múlt illúzióját keltheti. Ez lesz a történelem.

A történelem tehát nem a múlttá rögzíthető idő története, hanem egy olyan folyamat-jellegű ténykompozíció létrehozása, amely a jelenben élőknek mond valamit az előzményekről (nem feltétlenül tanító céllal).

2. A történetiség és az ember

Mondjunk egy egyszerű példát! Úgy vélem, hogy már mindenki elgondolkodott azon, hogy hány éves is, mióta és hogyan él. Miért él most és miért nem máskor? Hol lakik, milyen környezetben dolgozik, milyen lehetőségei vannak – s ezeknek mi az oka, célja?

Az e kérdésekre adott válaszok részint önmaguktól is, részint a kérdező racionalizálási szándékának következtében lassanként rendszerré kezdenek alakulni. A kikristályosodó hiányok újabb kérdéseket

szülnek. Ezekre válaszolhat környezetünk, válaszolhatnak a rokonok. Meg lehet kérdezni a nagycsalád, a nemzetség tagjait. A gens, a klán története megvilágosodik: valamikor tehetős volt, felemelkedett, azután különböző okokból elszegényedett (vagy fordítva); volt idő, amikor népes volt a család, volt, amikor csak egy vagy két főből állt... És ezekből az adatokból össze tud hozni a hozzáértő történész, hogyha nagyon ügyes, akár 100–200 oldalt is.

Ez lesz a családnak a története. Ha kibővítik: a nemzetségé. Ha valamilyen módon (de végeredményben mindig nem-vérségi alapon) más nemzetségekkel összekapcsolják: a törzse. Ha a törzseket (szinte mindig területi alapon) összekapcsolják, akkor a törzsszövetségé. Ha ez a törzsszövetség körülhatárolt területen él, többé-kevésbé egy nyelvet beszél és kultúrája azonos: akkor népé, nemzeté. És így tovább az emberiségig, az értelemmel rendelkező lényekig. S az már akkor csak szóválasztás, hogy „civilizáció”-nak, „kultúra”-nak vagy „nagy- [illetve kis]társág”-nek nevezzük ezt az időben tanulmányozott emberi közösséget.⁶

3. Az idő és a fejlődés gondolata

Be kell, be lehet látni, hogy a történelem ilyen. A múlt eseményeit az ember megpróbálja valamilyen módon racionalizálni. Azaz ha megírom a történelmet, akkor egy olyan jellegű múltat produkálok, amely csak hasonlít az igazira, de nem azonos vele.⁷ Miben hasonlít? A legegyszerűbben abban, hogy az időre van felfűzve.

Így jutunk el ahhoz a kérdéshez, hogy van-e lehetősége a történelem változásának (mert valamilyen módon változnia kell). Ha ez a változás nincs jelen a történelemben, akkor egyszerűen nem érzékelhetem a történelmet. Hiszen sokkal rövidebb szakaszon kell produkálnom, terjedelemben is azt, amire a múltban közös és a történelemben is. Mi a közös? Az időbeliség. Ha az ember azt mondja, hogy történelem, akkor azt mondja, hogy van változás. Tehát nem lehetséges a történelemről beszélni akkor, hogyha nem hiszek a változásban.⁸

Axiomatikus alapállás, hogy a történelem a változó idő tudati le-nyomata. Ha nincs változás, nincs történelem. Pontosabban nincs neki értelme. Nem tudom mihez mérni. Igen ám, csak a változással kapcsolatban olyan jellegű kérdések merülhetnek fel, amelyek főleg abból adódnak, hogy napjainkban, sőt körülbelül jó százötven éve egy elfogadott történelemszemlélet ismert. Fogalmazzunk úgy, hogy ez az egyenes vonalú (lineáris) előre mutató, cél-képzetes (teleologikus) történelemfelfogás. Most nem akarok belemenni abba a metaforikus kérdésbe, hogy ez az egyenes „ferde vonal fölfele”, vagy „spirális vonal fölfele”. Maradjunk annyiban, hogy egyenes vonalú. Igen ám, de az emberiség írott történelme, ami azért mégis csak durván hatezer év, nehezen illeszthető ebbe az egy felfogás-rendszerbe.

Nézzünk egy másik példát! Jól tudjuk, hogy a különböző automatizált gépek, a mosógéptől kezdve a mikrohullámos-sütőig, vezérlőegységüket tekintve mind-mind a kettes számrendszerben dolgoznak. A kettes számrendszerrel mindent tudunk működtetni. Miért nehéz mégis nekünk, laikusoknak kettes számrendszerben összeadni, kivonni (a szorzást, osztást nem is említem)? Mert a tízes számrendszerben gondolkodunk; a másíkról tudjuk, hogy van, csak éppenséggel nem tudjuk használni. Mondhatnám másik példának az eukleidészi geometriát, amelyet mindenki ismer. Az egész épület, amelyben vagyunk, de minden erre van alapozva: rá van építve a világ. Ezen kívül van a nem-eukleidészi geometria, amelyben ugyanannyira jártasak volnánk? Ehhez hasonló eltérő különbözőség van a történelemszemléletek között is.

Egy bizonyos történelemszemlélet dominanciája kiszorítja a többit. A jelenlegi, fentebb is említett olyannyira átjárta már az emberek gondolkodását, hogy egyszerűen el sem tudják képzelni, hogy mit jelent egy másféle történelemszemlélet. Ráadásul ennek „elméletét” is úgy kell „összevadászni” (hiszen senki nem tartja fontosnak „nyilvánartartását” – a tanításáról nem is beszélve). Könyveket kell olvasni, és nem azon csodálkozni, hogy miért úgy van, és nem így, hanem valamilyen módon belehelyezkedni a másik rendszerbe. Miután megismertük az axiómáit, megértettük összefüggéseit, akkor rájön az ember arra is, hogy ebben az időszemléletben is van értelme a történelemnek. Sőt, megkockáztatom: bizonyos történelmi időszakokat csak akkor le-

het megérteni, ha ismerjük a korszak történelemszemléletét! Milyen múlttal számoltak, ebből következően mit tekintettek a jelent is befolyásoló történelmi folyamatoknak – és hogyan képzelték el azt a jövőt, amelyhez igazították (többé-kevésbé) cselekedeteiket.

4. A természetes körforgásról

Hogyan is találkozik a természeti ember az idővel? A nap felkel, lemegy; a hold elfogy és telik: nincs senki, aki megkérdőjelezné ennek egyszerűségét és világosságát. Hogy mi forog mi körül – ezt a csillagászati kérdést egyelőre hagyjuk, mert ez eltávolít az időszemlélet kérdésétől. Szerencsések vagyunk itt Magyarországon, mert azt lehet mondani, hogy bizonyos évszakokat is föl lehet ismerni. (Az évek múlását már nehezebb számon tartani – de van-e rá szükség egyáltalán?)

Az emberi tevékenység akár a halászó-vadászó-gyűjtögető életmódban, akár a későbbi mezőgazdasági kultúrákban (a földművelői-ben épp úgy, mint az állattenyésztőiben) világossá tette az emberek számára a ciklikusságot: a születést, a növekedést, a kiteljesedést és utódprodukálást, a hanyatlást és az elmúlást.

Ezt a felismert időtudást a különféle kultúrák szakrális-rituális ismeret-elemei napjainkig megőrizték (ha összegyűjtötték és megmentették a hagyományt). Sem erőt, sem elég tudást nem érzek magamban ahhoz, hogy a vallásoknak a vizsgálatát itt példának hozzam.⁹ Biztos, hogy az első „körkörösség-elmélet” ilyen volt – s ezt biztosan nem az optimizmus és/vagy pesszimizmus alapján ítélték meg azok, akik elgondolkodtak rajta.

Mi van ebben a „természeti körkörösség”-ben? Amit az ember a saját életében is „produkálni” tud. Világos tehát, hogy az „idő” a múltból – tőlem független távolból – „jön”; felém. Aztán és akkor az idő bennem mintegy érzékelhetővé válik. Később, valamelyes közreműködésem után „elválik” tőlem, s olyan irányba visz, amelynek távlatait én, a pusztuló, nem foghatom be. Az egyén számára az idő „félkörjellegű” lett.

A gondot az jelent(het)ette, hogy hogyan lehet ezt az egyes élőlényeknél fölismert „félkörívet” összekapcsolni a természetben ismert körforgással. Elődeink ezt úgy oldották meg, hogy generációkban kezdtek gondolkodni.

5. A generációs történelmi ciklikusságról

Napjainkban elfogadott vélemény, hogy a generációs gondolkodást valamelyik isten, pontosabban *az* isten megtestesült gyermeke indította el. Például a japán császár még mindig ikszedik generációs tagja annak a dinasztiának, melynek az első uralkodója valamikor a Krisztus születése körüli időben a földre szállt valamelyik isten volt. Vagy az egyiptomi, a kínai időszámítás az uralkodóházak számához (éppen hányadik regnál), s azon belül az éppen uralkodó emberisten uralkodási kezdetéhez kötődött.

Az egyéni létet a közösséget irányító hatalom kapcsolja össze a közösség sorsával – s ez a hatalom elfedi a kortárak előtt a közösségi tevékenység meghatározó szerepét. A közösség körülményeinek alakulása összefüggésbe hozva az uralkodás mineműségével a természeti körforgással analóg, annak metaforikus értékeléseit alkalmazó létösszegzést eredményezhet.

A félkör ilyen körre kapcsolásával eleink egy nagyon fura világot alakítottak ki. A kezdet az *istenek világa* volt, akik lassan-lassan összevegyültek az emberi lényekkel, hogy később át is adják félisten-gyermekeiknek az emberek pásztorlásának dicsőségét és gondját.

Ahogy múlt az emberek által többnyire a szájhagyományban nyilvántartott idő, a konfliktusok és a megoldásra adott rossz döntések „szaporodni” kezdtek: ez az *aranykor* erről a „csúcscról” elkezdett „lefele jönni”.

Jött az *ezüstkor* és vele párhuzamosan az idő egyre pontosabb rögzítése, beosztása. A szájhagyomány helyett, mellett megjelent az írásbeliség – s amit korábban elfelejtettek, elnyomtak, elhallgattak, az most nyilvánossá lett: egyre kevésbé vagyunk olyanok, mint elődeink, őseink.

Az elmélet szerint a hanyatlási tendencia fölismerhető és visszafordíthatatlan: az ezüstkort követi a *vaskor*, a jelen (amely természetesen nem azonos a vaskorszakkal).

S ha időnként megtörténtek is olyan erőszakos hatalomváltások, amelyeknek végrehajtói magukat Isten kiválasztottjaként (és/vagy fiaként) a történelem megújítójának hirdették,¹⁰ maga a gondolkodási séma nem változott.

Sokat magyaráz a „lefelé haladás” felfogás kialakulásában, hogy a közgondolkodásban „összeadódnak” a közösségi bajok, amelyek részint az államban, részint az erkölcsökben felmerülnek. [Cicero szalólógéi!] Nemcsak a jelen „rosszasága” lesz az egyértelmű, hanem a természeti analógia alapján szükségszerűen kialakul a boldog aranykor visszatértenek igénye, reménye.

II. A tudományos igényű történelemképek kialakulása

Ahogy a filozófiában a világkép esetlegességét szükségszerűen követi a világnézet és a filozófia tudományos igényű magyarázata, hasonló módon figyelhető meg a történelemszemlélet és a történelemfilozófia kialakulása.

1. A történelmi ciklikusság demitologizálása és szekularizációja

Láthattuk, ezt a „természeti ciklikusság”-ot kezdetben az adott civilizációk, kultúrák vallása, vallásos képzele alakította ki, értelmezte és (esetenként) felhasználta.¹¹ A mi szempontunkból teljesen mindegy, hogy ezt úgy képzelem el, mint a szinuszgörbét felfelé vagy szinuszgörbét lefelé.

A mai értelemben vett történelemkép fogalma először az írásos civilizációkban merült fel; az volt a cél, hogy ennek a körívnek egy olyan jelentését adjanak, amely nem az istenekhez kapcsolódik.¹²

Az antik, pontosabban a görög és római szerzők műveiben¹³ (ha csupán glosszaszerűen is) megfogalmazódott egy olyan történelem-

kép, amely közeledni próbált a tényekhez, eseményekhez, folyamatokhoz: a megismert *oikumené* világához. A politikatörténet eseményeiből, a találkozó és egymásra ható kultúrák részleteiből olyan történelemszemléletet alakítottak ki, amelyben a természet körforgásos rendje, illetve az egyszemélyes létnek korábban említett „félköríve” mindenre igaz. Ezek állnak össze egy olyan jellegű körforgássá, amelyet esetenként történelmi személyiségek irányíthatnak (vagy éppen jelképezhetnek).

Ebben a körforgásban éppenséggel a jelenlévők lehetnek azok, akik a jelenben élve „lefelé” tartanak. A sorsszerű hanyatlás magyarázata: azért következik be, mert nem vagyunk olyanok, mint az elődeink. Ebből következik a konklúzió: ha olyanok tudnánk lenni, mint ők, akkor a folyamat lassítható és/vagy megváltoztatható.

A történelemszemléletnek egyik fontos eszköze lett a „történelmi személyiség”: úgy vélték sok esetben, hogy a múlt-ábrázoláshoz elég egy ember; az ő életében válik nyilvánvalóvá és követhetővé a történetíró felfogása. (Ezzel járt természetesen a személyiség idő- és közösségformáló szerepének hangsúlyozása is.) Ezt a körforgáselméletet sikerült a kereszténységnek hosszú időre kiszorítania.

2. A keresztény vallás történelemképének kialakulásához – a zsidó eredetmítosz

Ahhoz, hogy a kereszténység történelmi felfogásával megismerkedjünk, vissza kell menni egészen a *Bibliához*¹³ és a zsidó nép történetéhez.¹⁵

Az *Ószövetség* szerint az Isten megteremtette Ádámot, majd meghagyta, hogy az emberek szaporodjanak, sokasodjanak. [Ekkor még a történetben mindkét időfelfogás lehetősége „benne” van: a körkörös is, az egyenes vonalú is.] Azután jött az özönvíz. Aztán megint hosszú idő telt el, s jött Ábrahám. „Ábrahám, neked fiat támasztok. Népet támasztok magodból, és ez a nép lesz az én népem.” Itt olyan eredetmítosszal találkozunk, amely a kiválasztottsághoz és az ígért jobb jövőhöz kapcsolódik. A mi szempontunkból ez a mozzanat a fontos, mert szemünk előtt alakul ki az egyenes vonalú fejlődés. Tehát nem az em-

berteremtésen van a hangsúly; történelmi szempontból a megkülönböztető kérdés a nemzetség lesz.

A nemzetségből Jákob ismert történetében törzs lesz. A törzsből Mózes történetében nép lesz. És ez a nép valamikor az időben nem körforgásszerűen, hanem egy idővonal mentén majd eljut Kánaánba. S minden vándorlás, időszaki letelepedés, szenvedés, próbatétel, időszakos fölemelkedés, majd hanyatlás azért van, hogy eljussanak az Isten ígérte célhoz. Közben jöttek az újabb és újabb hódítók: az asszírok, a babiloniak, a perzsák; majd a visszatérés, amely mégsem volt tökéletes; és jöttek a rómaiak..., de jöhet szabadító is? A Messiás, a Szótér, a Fölkent. Tehát van kezdőpont, vannak megpróbáltatások – és jön a Megváltó!

Ez a történetfelfogás immár nem periodikus változásban gondolkodik, hanem van egy kiinduló pontja: az Ábrahámnak tett ígélet. Van egy „áthaladó” pontja: államalapítás Kánaánban. Van egy végpontja: a Messiás eljövetele, aki megszabadítja a népet és mindent „helyrerak”.

3. A keresztény teológia történelemképe

Ezt a történetfelfogást fejleszti tovább a kereszténység azzal, hogy a választott nép (etnikai kirekesztés – indokoltságának vitatása nem ide tartozik) helyébe Szent Pál apostol a Krisztus-követő híveket állította. Az evangélisták, a levelek és az Apokalipszis szerzői ugyanakkor még nem gondolkodtak a „történelemben”: amíg Krisztus második eljövetele „napirendi kérdés”, addig nincs értelme a történelmi időn, időben gondolkodni.

Évszázadok múlva, szembesülve a realitással (a „második eljövetel” kitolódik) Szent Ágoston és a többi tudós teológus kidolgozta a cél-képzettel meghatározott egyenes vonalú, nyilvánvalóan vallásos alapozású történetfelfogást.¹⁶ Lényegét az alábbi szavak határozzák meg: ígélet, megpróbáltatások, megváltás és a boldog jelen. Ezt transzponálták úgy, hogy nem egy népre érvényes, hanem mindenkire. Ez a történelemkép elégséges volt majd ezer éven keresztül ahhoz, hogy az emberek ebben az egyenes vonalúságban megtalálják a helyüket, értelmezzék jelenüket, elhelyezzék magukat a múlt és a jövő között.

A középkor embere messze nem gondolta azt, hogy a jelen valamiféle siralom völgye. A jelen nem a fogorvos előszobája volt, hanem a fogadás előszobája. A középkori ember nem volt elkeseredett, nyomorúságos, kínlódó. Csak egy „hajszál” választotta el a mennyországától – s ha Isten tanítását (vagy a tanítás értelmezőinek utasítását) követte, már a földön is érezkelhette Isten országát. [Nem tartozik ide a civilizációs szint minősítése!]

Ezt a keresztény alapozású történelemfelfogást robbantotta szét a reneszánsz.

4. A vallásos történelemkép „második szekularizációja”: a reneszánsz történettudomány alapjai

A reneszánsz nemcsak szétrobbantotta „középkori” történelemképet, hanem újjá is alkotta¹⁷ azt. Az újjáalkotás közben támaszkodott a megidézett antikvitásra, de a lényeg az volt, hogy a történelem szekularizálása során az „egyenes-vonalúság” helyébe ismét a körkörös szemlélet helyezte. S ráadásul, nyomatékként hozzákapcsolta az „optimizmust”, hogy örvendezzünk a megújuláson, a tavaszon (akár arról is megfélekedve, hogy a körforgás mivel jár). Ugyanakkor a reneszánsz gondolkodói védekezési kényszerből kevernek ideológiai színezetet a történelemhez, használva a sötét-világos, maradi-haladó fogalompárt.

Kétségtelen, hogy a fölhalmozódó társadalomtörténeti és -elméleti ismeretek egy bizonyos problémakörét nehéz volt megnyugtató módon értelmezni az egyenes vonalú keresztény történelemképpel (vagy talán nem is lehetett). Vagy az is igaz, hogy a reneszánsz történelemképből levezetett jelen-értelmezés kedvezőbb táptalajt biztosított a tudományos kutatásokhoz. Ám ez még önmagában nem jelentett garanciát arra, hogy a reneszánsz történelemmagyarázat mindenre ki fog terjedni.

Emellett megfélekedtünk arról – a humanizmus kizárólagosságra törekvése volt ebben a hibás? –, hogy milyen „idő”-megoldásokat hozott a másik, a keresztény vallási alapozású szemlélet. Azért felejtettük el, mert egy kisebb hatósugarú korszakváltás (a barokk) után a felvilágosodás idején a polgári társadalom utópiájának megszületése újra

megteremtette az egyenes vonalú gondolkodást, s a 19. század első felére a két „szekularizált”, világi történelemfelfogás harcából az egyik került ki győztesen: az új, teleologikus, egyenes vonalú, a jövő felé mutató történelmi időmozgást föltételező történelemelmélet.

Anélkül, hogy a reneszánsz szerzőket itt most „tetemre hívnám” és vádbeszédet mondanék felettük, kijelenthetjük, hogy amit kitaláltak (és visszaidéztek) az adott időben azért volt logikus, mert az európai tudományos fejlődés, az európai politikátörténet eseményeinek magyarázata támasztotta ezt a körkörösséget. Birodalmak omlottak össze, világképek semmisültek meg, kitágult és átrendeződött az ismert világegyetem. Ez megerősítette a gondolkodó emberekben azt a véleményt, hogy az ókoriak ezt a körforgást helyesen gondolták.

Csak hogy ezt a körforgásos elmélet egy idő után azt a kérdést vetette föl, hogy mi is a viszony a jelen és a múlt, a jelen és a jövő, a történelem és a jövő között. Így aztán a történetírók lettek azok, akik valamilyen értelmet akartak belevinni a múlt eseményeibe. A reneszánsz és a felvilágosodás teremtette meg a történetfilozófiát. Furán hangzik, de szerintem ez így van.

A történelem a reneszánszban összekapcsolódik a politikával is. N. Machiavelli nemcsak azt vallja, hogy a cél szentesíti az eszközt, hanem azt is, hogy a siker önmagában kevés. A politikus zsenialitásának alapja az az észrevétel, hogy a hatalom megragadása esetleg egy szerencsés konstelláció felismerése, az ezzel élni tudás következménye, de a végső cél a közösség érdekében használni. Más kérdés, hogy mit értek közösség alatt (patrícius-családot, városállamot, uralkodóházat vagy népet). A történelemfilozófia megújítása Machiavellinél kezdődik, mert a múltból a jövő felé lépő jelen valamilyen módon a történelemhez kapcsolódik, s nem arról van szó, hogy a történelem az élet tanító mestere.

III. Madách korában még ható felfogások áttekintése

1. A felvilágosodás történelemelméletének alapja: az idő ciklikus felfogása

A felvilágosodás eszmetörténeti korszak – történetírásának különleges szerepét már csak az is alátámasztja, hogy ekkor jelenik meg szóhasz-

nálatban a *történefilozófia* (philosophie de l'histoire) és a *világtörténelem* (l'histoire universelle) fogalom és kifejezés először – az „univerzális” tudású, publicista Voltaire volt a fogalmak megalkotója.

A reneszánsz által használt körkörös időelméletet részletesen és koncepciózusan szintén a 18. században dolgozták ki.¹⁸ A sok tudós nevét tartalmazó halmazból háromét emelném ki: az olasz G. Vicot, a francia Montesquieu-t és a német Herdert.

Montesquieu felfogását nem az teszi különlegessé, hogy a környezet meghatározó szerepét (néha túlzottan is meghatározót) állította, legalábbis gondolkodásához köti az utókor. Felfogásának különlegessége az volt, hogy a történelmet abban a politikai vetületben taglalta, amelyet ma a jogelmélet, jogfilozófia alapjának tekinthetünk. A francia filozófus az értelmes emberektől (polgároktól) befolyásolható tevékenységnek is tartotta történelmet – a körkörös változás nézete szerint a környezet mellett a társadalmi tudatosság fejlettségének is függvénye.

Vico ciklikus elgondolásában az a nagyszerű (és felénk mutató), hogy nemcsak a birodalmak, hanem a civilizációk, kultúrák felemelkedését, virágzását és összeomlását is az emberekkel (modern értelemmel a tömeggel is) magyarázza.

A ciklikusság nem csupán természeti „végzet”, hanem az emberi tevékenység racionalizálható függvénye. Amellett, hogy Itália egysége és egyesítésének szüksége új igényekkel és okokkal magyarázódik, *Vico* máig szellemes ötletekkel próbálja semlegesíteni a körforgás mai szemmel tekintett monotonitását.

A mi szempontunkból *Herder* volt a legérdekesebb, ugyanis *Herder* nem volt hivatásos történész, hanem a jelenre figyelő gondolkodó. (Sokat jelent a „profilizálódó” tudományok kutatói között találunk egyet, aki a józan paraszti ész alapján gondolkodik.) A 18. század utolsó harmadának eseményei – pl. Anglia magyarázhatatlan fölemelkedése, Amerika függetlenedése, a francia hegemonia összeomlása és a francia forradalom egyre nyilvánvalóbb eredményessége – megkövetelte a politikai elemzés, sőt politikai prognosztika szükségességét. Ez pedig előtérbe állította a történelmi idő fogalmi újragondolását.

Herder sem tudta kikapcsolni az embereket a történelem alakításából, ám ő a kultúra, civilizáció, birodalom helyébe a nemzetfogalmat

emelte. Az „államnemzet” – eme értelmezés szerint az etnikai/nyelvi határ és a politikai határ egybeesik – bevezetésével részben megmagyarázhatta a tapasztalt felemelkedéseket (bár a spanyol és az angol „mozgásokat” nem tudta megnyugtatóan értelmezni). Viszont ebből a megközelítésből Kelet- és Dél-Európa népei (illetve az ázsiai birodalmak etnikumai) ki voltak zárva – beleértve a németet is. A derék lelkeseknek sikerül a „duplázás”: újabb fogalom bevezetésével megoldja a történelmi körkörös irányultságának esélyét. A „kultúrnemzet” az a történelemben életképes, még ha részeiben szétszakadt, szétszaggatott közösség, amelyet összetart a közös kultúra tudata; a közös kultúra hordozója a nyelv: az egységesített, kiművelt anyanyelv. (Nem tárgya gondolatmenetünknek, hogyan fakad ebből a népiesség, a nacionalizmus és napjaink nemzetiségi problémáinak kaotikus rendszere.)

Herder elképzelése megtermékenyítő és meghatározó volt a századforduló és a 19. század első felének kelet-európai gondolkodóira.

2. *Kölcsey Ferenc, a rendszer „magyarosítója” és „reformálója”*

Látszólag kitérő, de az alcímünk szerint fontos, hogy a magyar gondolkodásban hogyan jelentkezik a konzervatív egyházi lineáris és a felvilágosult világi ciklikus értelmezés. A 18. századi Magyarországon ható és uralkodó monarchikus gondolkodás a vallásos történelemképre támaszkodott (kölcsonös volt az egymásra utaltság), mert az „Isten kegyelméből” uralkodó államrendjét biztosította a lineáris betagozódás. A közoktatás szinte a felsőoktatásig bezáróan ezt a történelemképet közvetítette.¹⁹ Ugyanakkor az egyre növekvő értelmiségi réteg szükségszerűen fordult a felvilágosodás képviselte vagy gondolkodói által megalapozott új történelemkép felé (az másféle társadalom-felfogáshoz kapcsolódott).

Kölcsey Ferenc a debreceni kollégium falai között mindkét történelemképpel megismerkedett.²⁰ Kéziratok jegyzetei alapján²¹ bizonyítottan vehetjük, hogy a fiatal jogász, irodalmár a körkörös történelemkép érvényességét fogadta el.

A francia, görög, latin és német eredetiből jegyzetelő fiatalember akaratlanul is elárulja kialakuló történelemfelfogásának jellemzőit. Kulturális és politikai tevékenységének első nagy korszakaiban a herderi történelem- és nemzetfogalom érvényesítése figyelhető meg. Ha a *Hymnus*, a *Vanitatum vanitas* verseinek tartalmát vizsgáljuk, vagy a *Mohács*, a *Nemzeti hagyományok* című esszéinek gondolatmenetét követjük, akkor egyértelmű az állítás: Kölcsey történelemképének két alapaxiómája van. Az egyik a körkörös idő, mely igaz, néha végzet-szerű, de Isten felette áll, s ha akarja, változtathat irányán, mozgásának sebességén. A másik a nemzeti közösség – s bár szó esik az állam történelmi dicsőségéről, ám a jelenben a kultúrnemzeti koncepció a megvalósítandó. A költő és filozófus már az 1820-as években is meghatározó szerepet játszott a magyar közgondolkodásban, ám messze jelentősebbek a következő évtized gondolatai.

Kölcsey rendkívüli képességeit bizonyítja, hogy fölismerte a vicói, herderi gondolatmenet „gyenge” pontját: az emberi, nemzeti közösség céljait nem a közösség hajtja végre, hanem az egyén. A körkörös történelemkép birodalom, civilizáció, kultúra, nemzet stb. nagyságrendjébe nem kapott szerepet az egyes ember. Igaz, a felvilágosodás gondolkodói nemcsak hogy a nemesi születéssel tették egyenrangúvá az értelmiségi kiművelt emberfőt, hanem mintegy felsőbbrendűvé is nyilvánították, ám a „történelem feladatait” tényleg az emberek, a tömegek hajthatták végre. A népiesség programja szép jelszó, a nemzeti ébredés, újjászületés nagy feladat – ám ki teszi rá éltét?

Az 1830-as években fogalmazódik meg – valószínűleg politikai tapasztalatainak hatására is – Kölcsey új, javított történetfilozófiája. Az eszme még nem fogalmazódik meg tétélesen (van ideje, negyvenes éveit éli), ám művei tartalmazzák, lásd *Huszt, Emléklapra, Zrínyi második éneke, Rebellis vers* című költeményeit, *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz, Históriai vázlatok, Történetnyomozás* című esszéit. Az elgondolás lényege, hogy az adott történelmi pillanatban – attól függetlenül, hogy fölismertem-e annak fontosságát és jelentőségét – saját és közösségem jövője döntésemnek és tettemnek függvénye. Felelős vagyok tehát tetteimért, mert azok befolyásolják a történelmi időben megvalósuló jelent és jövőt.²²

Kölcsey történetfilozófiája alkotó és cselekvő módon a 19. század utolsó harmadáig közismert és meghatározó jelentőségű volt (s reméljük: újra az lesz majd). Láthattuk megvalósulását például Deák Ferenc tevékenységében vagy Vörösmarty Mihály költészetében – de nyomai a *Tragédiában* is játszva bizonyíthatók. Kölcsey kapcsolta össze a történelmet az etikával és a nemzeti küldetéssel.

3. Átmenet a modern értelemben vett lineáris teleologikus történelemszemlélet felé

Miközben a ciklikus időfelfogás uralta a történetírást, megjelentek egy másféle időszakos szemlélet elemei.

Az első, később meghatározó szerepet játszó gondolkodó *J.-J. Rousseau* volt. A laikus autodidakta ötletei a történelem tekintetében is gyümölcsözőek voltak. A két dijoni értekezés, illetve kisebb írásai-ban elszórt megjegyzései²³ arra utalnak, hogy Rousseau a keresztény lineáris elgondolást kísérelte meg laicizálni.

Elgondolásának alapja a kultúra és civilizáció fogalmi kettéválasztása volt. Történelemfelfogásának lényege így vázolható: az emberiség kezdetben valamiféle ősi kultúra állapotában élt, amelyből a civilizáció szakította ki. A civilizáció elembertelenítő hatása akkor világosodott meg a benne élők számára, mikor a gyarmatosítás során megismerkedtek a primitív kultúrákban élő népekkel. Ekkor tudatosult bennünk, hogy mit veszítettünk el – s hogyan kellene az eszményi emberiség állapotába eljutni: a már meglévő és fejlődő civilizációt egy vele harmonizáló, de az ősihez is kötődő kultúrával egyesíteni.

A látszólag kortársaihoz hasonló ciklikusságot mutató elgondolás valójában azt a fokozatos fejlődést előlegezi meg, amelyet majd a 19. század „életfilozófusai” (Schopenhauer, Kierkegaard, Nietzsche) dolgoznak ki részletezve.

A másik átmeneti rendszer ismertebb: ez *G. F. Hegel* történetfilozófiai elképzelése.²⁴ A később konzervatív gondolkodónak tekintett „rendszerfilozófus” a rousseau-i „hármasság”-hoz hasonlóan a ciklikus fejlődést is beépítve dolgozta ki a teleologikus vonalszerű törté-

nelmi fejlődés-elméletét, amely a világszellem beépítésével nyúlt vissza az arisztotelészi „hármassághoz”. Ennek részletezését nagyobb ismerettség és a terjedelmi korlátok miatt elhagyom. (Itt jegyzem meg, hogy a hegeli gondolat eredeti céljától mintegy „elkanyarodva” a szocialista utópiák²⁵ filozófiai alapjává lett.)

4. *A modern polgári lineáris teleologikus időszemlélet*

A felvilágosodás korszakában nemcsak a feudalizmust és az egyházat (és vallást) támadó munkák íródtak, hanem megszülettek a polgári utópiák²⁶ is. Az angol szerzők a létrejött polgári társadalom állandó javításának szándékával írták műveiket, a többiek a létrehozandó iránti megszállottsággal.

A francia forradalom, a forradalmi és napóleoni háborúk, a restauráció és a júliusi forradalom (1789–1830) közötti történések irányították a figyelmet a történelmi időfelfogás megújítására. A polgári társadalom fejlődését elfogadó, annak szükségességét belátó szerzők²⁷ a 19. század közepére kimunkálták a keresztény teleologikus történelemfelfogáshoz hasonló időértelmezésüket. Ennek lényege, hogy az emberiség fejlődése a jelen, azaz a polgári társadalom felé mutat!

Az egyes szerzők bizonyos korszakokat, alkorszakokat föltételeznek; régiókat, területi elkülönüléseket figyelembe vesznek – ám a birodalmakat, civilizációkat, kultúrákat olyan időbeliséggel vizsgálják, amely a fejlődés időtényezőihez kapcsolódik. Minden részlet „vektorának” végső „eredője” a modern, nyugat-európai, polgári társadalom, amely a szabadversenyre támaszkodva kapitalizálja a földet. Ebben a történelmi folyamatban akár a koreszmék, akár a „nagy emberek”, akár a tömegek – vagy bármilyen más, korábban determinánsnak tekintett tényezők – megjelenhetnek (és meg is jelennek, mert ez a történelemszemlélet és történetfilozófia szintetizáló és „bekebelező”), ha beilleszthetők a történelmi fejlődési folyamatba.

A század utolsó negyedének pozitívizmusa vagy szociáldarwinizmusa tovább erősítette (és egyszerűsítette) a fejlődés-fogalmat – nem véletlenül alakul ki a 20. század elejére az ezt tagadó, az ezt meghaladni kívánó ciklikus történelemfelfogás reneszánsza.

Epilógus

1. *Madách és a „hozzáférhető” felfogások*

Bár a vázolt feladat szerint az 1864-es évig futottam át a történelemszemléleteket, nem hiszem, hogy Madách történelemfelfogását alapvetően befolyásolhatták volna az 1850-es években vagy az ettől később született művek, beleértve Eötvös József összegzését²⁸ is. Még ha utaltam is korábban a korabeli nevezetesebb munkákra,²⁹ ezek ismerete legfeljebb föltételezhető, de nem bizonyítható.

Bizonyos, hogy szerzőnk eklektikus felfogása – írásában fölismerhető a ciklikus gondolkodás nyoma épp úgy, mint a lineáris időfogalom elfogadása – az 1840-es években alakult ki. Ennek módosulásában nagyobb szerepet játszhatott élettapasztalatának levonása, mint olvasmányélményeinek beépítése.

Történelemképére, időszemléletére drámáiból több bizonyítékot találhatunk, mint más tárgyú műveiből – ám ezek gyűjtése helyett indokoltabb lenne a befogadói történelemképek, történelemszemléletek kutatása. Úgy vélem, a Madách-recepció változását inkább lehet ezzel magyarázni, mint más szempontokkal, igaz, ennek bizonyítása elmarad.

2. *A történelemszemlélet és a befogadó viszonya*

Nem hiszem, hogy ez a vázlatos áttekintés bárki számára helyettesíthetné az elmélyült vizsgálódás szükségességét. Tudom, egyszerűbb lett volna a magyarázat, ha konkrét történelmi példákon bizonyítom be a történelemszemléleti nézetek kialakulását és működését – de ezt megtették a „mesterek”. Sőt, nem kívánok a jelen politikai eseményekre utalni – ezek fontossága, jelentősége úgyszólván a múlt más eseményeihez képesti viszonyításban nyeri majd el történelmi jelentését.

Az áttekintés célja az volt, hogy az idő történelmi jelentőségére és jelentésére hívja fel a figyelmet. Madách – és kortársai – tudták, hogy a jelen a múlthoz képest válhat a jövő építőkövévé. Ezt a régi evidenciát szerettem volna mai igazsággá eleveníteni.

Jegyzetek

1. Nemcsak kedvelem a történelmet, hanem egyetemi diplomám szerint történelem szakos középiskolai tanár is vagyok (1980-ban végeztem a szegedi JATE BTK-án; azóta valamilyen formában benne élek az oktatási rendszerben: tanítottam általános iskolában, szakközépiskolában, egyetemen és gimnáziumban). Ugyanakkor a történelem tudományos kutatásának és ábrázolásának problémája is érdekel, amelyet a *Két csengetés között Egy irodalmár kísérletei* (Szeged, 2001. kézirat) című tanulmánykötetemhez mellékelte bibliográfia is – szakirodalmi és szépirodalmi művek – bizonyíthat.
2. Itt Dr. LÉDERER Emma: *A történettudomány tárgya, módszere, a segéd és rokontudományok elemei*. Bp., 1966 és Dr. CZAKÓ Kálmán: *A történetírás fejlődése*. Bp., 1985 munkáira utalok – tudományos minősítésük nélkül. A történelemtanítás módszertanához, illetve a történettudomány értelmezéséhez és részletezéséhez kapcsolódó munkák felsorolását most mellőzöm.
3. Hogy a kérdés mennyire időszerű, mutatja, hogy a Holmi friss, 2001/9-es számában GÁBOR György közölt egy e tárgykörhöz is illeszkedő tanulmányt, *Kinek a történelme?* címmel.
4. S. W. HAWKING: *Az idő rövid története*. Bp., 2001. (A téma fontosságát mutatja, hogy ez már az ötödik kiadás.)
5. Szeretném jelezni [megjelenési időrendi sorrendben] azokat a jelesebb, magyar nyelven hozzáférhető műveket, amelyek gondolataimat inspirálták: A. J. TOYNBEE: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1971.; A. J. GUREVICS: *Időképzetek a középkori Európában*. In: *Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban*. Vál.: HUSZÁR Tibor. Bp., 1974; F. BRAUDEL: *A civilizációk története: A múlt magyarázza a jelent*. In: *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Szerk.: GLATZ Ferenc. Bp., 1977; R. G. COLLINGWOOD: *A történelem eszméje*. Bp., 1987; O. SPENGLER: *A nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai I–II*. Bp., 1994; F. FUKUYAMA: *A történelem vége és az utolsó ember*. Bp., 1994; D. R. HOFSTADTER: *Gödel, Escher,*
6. *Bach. Egybefont Gondolatok Birodalma. Metaforikus fűga tudatra és gépekre, Lewis Carroll szellemében*. Bp., 1998.
6. Ismét F. BRAUDEL szellemes esszéjére utalok: *A civilizációk története: A múlt magyarázza a jelent*. In: *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Szerk.: GLATZ Ferenc Bp., 1977.
7. Nagyjából hasonló problémát oldott meg Th. S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete* című sikerkönyvében (Bp., 1984), csak ott a tudománytörténet és a tudományos világ fejlődése volt a vizsgálódás tárgya.
8. A 19. század második felében jelent meg a magyar irodalomtörténet-írás szerzőinek munkáiban (később a történetírásban, majd a 20. századi szóhasználatban is) a „*pesszimista történelemfelfogás*”, a „*történelmi pesszimizmus*” kifejezés, amelyet a magyar történelemben sajnos gyakori hanyatló, problémás korszakokat ábrázoló művekre és szerzőikre aggattak címkeként (például Vörösmartyra vagy Madáchra). Állítom, hogy ezen *zavaros jelentésű szókapcsolat (filozófiai és logikai önellentmondás)* föltűnése annak következménye és eredménye, hogy a későbbiekben bemutatott körkörös vagy ciklikus történelemkép annyira háttérbe szorult és elhalványult, hogy még a tudósok számára is elveszett eredeti jelentése. A történelem akár mint fogalom, akár mint jelző, eleve föltételez változást; annak iránya és/vagy mérhetősége összekapcsolhatatlan a „pesszimizmus” szó jelentésével.
9. Csupán néhány magyarul is hozzáférhető szerzőt és művet nevezek meg, utalásképpen: KROHN Gyula: *A finnugor népek pogány istentisztelete*. Bp., 1908; R. GRAVES: *A görög mítoszok*. Bp., 1970; C. LÉVI-STRAUSS: *Szomorú trópusok*. Bp., 1973; J. J. BACHOFEN: *A mítosz és az ősi társadalom*. Bp., 1978; LÁNG János: *A mitológia kezdetei*. Bp., 1979; SZIMONIDÉSZ Lajos: *A világ vallásai*. Bp., 1988; J. G. FRAZER: *Az Aranyág*. Bp., 1993. [Tudom, hogy listám szegényes, ám csak jelzés.]
10. Az ókorból több ilyen példát is hozhatunk: az asszír Sarrukin, az egyiptomi Horemheb, a zsidó Mózes vagy a római Augustus. Hozhatnánk időben közelebbi példákat is, de náluk ez nem egyértelmű öngizolás.

11. Megjegyzem, hasonló folyamat játszódik le az irodalom, a művészet kialakulásakor, amikor azok „átvállalják” a kultúra mint csoporttudat közvetítőjének szerepét. Erről még ÁRPÁS Károly: *Irodalom és kultúra*. (Pályamű a Szegedi MTA Bizottságának, kézirat), Szeged, 2001.
12. A görög-római filozófiai irányzatok közül azokat idézem konkrét megnevezés és részletező felsorolás nélkül, amelyek akár az objektív idealizmus, akár a materializmus lételméleti alapján állva a történelemre, a politikára úgy tekintettek, hogy az itt megragadható közös emberi tevékenység sem a sorsnak, sem az isteneknek nincs alárendelve. Ezek a filozófusok adják az alapot ahhoz, hogy az időben gondolkodó történészek függetlenedjenek a vallási determinációtól.
13. Ismét csak utalni szeretnék az alábbi szerzők magyarul olvasható munkáira: HÉRODOTOSZ: *Történeti könyvei: A görög-perzsa háború*. Bp., 1892; THUKÜDIDÉSZ: *A peloponnészoszi háború*. Bp., 1985; ARISZTOTELÉSZ: *Az athéni állam*. Bp., 1954; XENOPHON: *Kürosz nevelkedése, Anabázis*. Bp., 1979; TITUS LIVIUS: *A római nép története a város alapításától I–VI*. Bp., 1982; *Tacitus összes művei I–II*. Bp., 1980; Caius Suetonius TRANQUILLUS: *Caesarok élete*. Bp., 1964; PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok I–II*. Bp., 1978.
14. A Bibliát az alábbi kiadásban használom: Biblia CD 5.0. Folio VIP Electronic Publishing Változat: 3.02-H3J. 1992–1993. Arcanum Databases, 1997.
15. A nevezetes Josephus Flavius majdnem kortárs történeti munkái (pl. *A zsidó háború*. Bp., 1964) mellett az alábbi összefoglalásra támaszkodtam: John BRIGHT: *Izrael története*. Bp., 1983.
16. Ismét csak jelzésszerűen említek három alkotást: Szent ÁGOSTON: *Isten városáról írt 22 könyve*. Bp., 1942; [Boethius] *Boetzius Anitzius Manlius Torkvatus Szeverinusnak 5 könyvei a filozófiának, vagyis böltségségnek vizsgálásáról*. Ford.: ILLEI János, Kassa, 1766 és Aquinói Szent TAMÁS: *Az uralkodók hatalma*. 1265. [A jelzés azt jelenti, hogy a részletezésre kíváncsi olvasó errefelé induljon; figyelmébe ajánlom a Szent István Kiadó Ókeresztény írók sorozatát.]
17. A történettudomány-történet szempontjából alapvetőnek ítélt forráskritika és filológia mellett most csak azokat a műveket és szerzőket említeném, akik a történelmi időről is mondtak érzékelhető. Ide sorolnám P. RANSANUS: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Bp., 1985; Rotterdami ERASMUS: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Bp., 1992 vagy N. MACHIAVELLI: *A fejedelem, Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről, A háború művészete, Firenze története*. In. Machiavelli művei I–II. Bp., 1978 kiadványokat.
18. G. VICO: *Az új tudomány*. Bp., 1963; MONTESQUIEU: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*. Bp., 1975; VOLTAIRE: *Esszé a nemzetek erkölcséről, szokásairól és szelleméről*. 1753; VOLTAIRE: *A történelem filozófiája*. In. A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Bp., 1975.; *Voltaire válogatott filozófiai írásai*. Bp., 1991; HELVETIUS: *Az emberről. Értelmi képességéről és neveltetéséről*. Bp., 1962; HOLBACH: *A természet rendszere*. Bp., 1954; J. G. HERDER: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*. Bp., 1978; I. KANT: *Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről*. Bp., 1926.
19. Ha végigtekintünk kezdetektől a 19. század közepéig érvényes tantervekig, akkor láthatjuk, hogy a mérnöki, a katonai és az orvosi képzés elől „emelték” csupán el az utolsó középiskolai osztály, az ún. filozófiai osztály teljesítésének kötelezettségét. Az egyetemi oktatás tanrendje, tanterve nem teljesen ismert, de nem véletlenül tekintették az egyetemisták, főiskolások a professzorok egy részét „vaskalaposnak”. Erre ugyan nincs adatom, de kétlem, hogy az Osztrák Császárság hivatalosan támogatta volna az új koreszméket.
20. Egyik korai írásomban foglalkoztam Kölcsey olvasmányaiival – lásd: *Kölcsey Ferenc műveltsége*. In. Két csengetés között. (Egy irodalomtanár kísérletei) Szeged, 2001.
21. *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai 1809–1911*. (Kölcsey Ferenc és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból) Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket készítette Szauder József Bp., 1968. Szauder írja: „Több ezer lapra kiterjedő kivonatuk készült

- 1806-tól... a most kiadott iratokban is vannak utalások Kőlcsey számos más, tudunkkal elpusztult jegyzőkönyvére.”
22. Bár a kérdés nem tisztázott, úgy vélem, hogy ennek az újításnak részben a kálvinista küldetésstudat és a kanti erkölcsfilozófia követelményeinek szintetizálása volt az alapja. A kanti erkölcsfilozófia beépítése, amely a sztoikusokra is támaszkodva a közösség és a tett-felelősség viszonyában határozta meg a boldogságot mint az emberi élet célját ebben az idézetben összegződik: „Ki nem tett mindent, mit tennie kellett s lehetett vala, az boldog nem leszen” (*Parainesis...*). A kálvinista kihívás pedig a „kiválasztottság-próbához” kapcsolható: újra és újra meg kell bizonyosodni, hogy a kegyelem birtokosa vagyok, azaz ismét és ismét tenni kell a közösségért, mert hátha épp ez a pillanat, a döntés, melyen a közösség sorsa rajtam fordul meg.
 23. J.-J. ROUSSEAU: *Értekezések és filozófiai levelek*. Bp., 1978.
 24. Két idevonatkozó művére utalok: G. W. F. HEGEL: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Bp., 1979 és *Előadások a filozófia történetéből*. Bp., 1958.
 25. Bár nem vezethetők le „egy az egyben”, de a hegeli felfogáshoz kapcsolhatók az alábbi szerzők történelemképe: Ch. FOURIER: *A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete*. Bp., 1977; Ph. BUONAROTTI: *Összeesküvés az egyenlőségért*. Bp., 1987; K. MARX: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Fr. ENGELS: *A munkásosztály helyzete Angliában 1844*, K. MARX–Fr. ENGELS: *A német ideológia 1845-1846, Kommunista kiáltvány 1848*, K. MARX: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai 1857–1858*.
 26. Utópia alatt értem azt az elképzelt, idealizált, de ugyanakkor megvalósíthatónak szánt-tekintett ideális társadalmat, amely garantálja a gazdaság és társadalom optimális működését. A polgári utópia az ideális polgári gazdaság és társadalom kialakítását tekinti célnak. Néhány példaként említem az angoloknál HOBBS: *Leviathánját*, MANDEVILLE: *A méhek meséjét*, LOCKE, BENTHAM, HUME írásait; a franciáknál ROUSSEAU: *Társadalmi szerződését*, MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről* írott művét, HELVETIUS, HOLBACH, CONDILLAC, CONDORCET, MABLY írásait.
 27. Nem feltétlenül időrendben, nemzetekre bontva az alábbi történeteszek munkáira hívom fel a figyelmet! (Mindenkor a magyar kiadást adtam meg, amikor nem, azt ‘ ’ között írtam.) Franciák: GUIZOT: *Az európai polgárosodás története*. Pest, 1867; GUIZOT: *Az angol forradalom története*. Pest, 1886; L.-A. THIERS: *A francia forradalom története*. Paris, 1823–1827., L.-A. THIERS: *A konzulátus és a császárság története*. Paris, 1845-1862; A. de TOCQUEVILLE: *A demokrácia Amerikában*. Bp., 1983; A. de TOCQUEVILLE: *A régi rend és a forradalom*. Bp., 1994; LAMARTINE: *A girondiak története*. Pest, 1865; J., MICHELET: *A francia forradalom története*. Bp., 1884–1885; Angolok: E. GIBBON: *A római birodalom hanyatlásának és bukásának története I–VI*. 1776–1788; T. CARLEY: *Hősökről, a hősök tiszteletéről és a hősiességről a történelemben*. Bp., 1900; T. CARLEY: *A francia forradalom története*. Bp., 1913; T. B. MACAULAY: *Anglia története II. Jakab trónra lépésétől I–VI*. Bp., 1875–1877; J. S. MILL: *A logika rendszere*. Bp., 1877. Németek: L. von RANKE: *A román és germán népek története 1494–1535*. (Függelék: *A kortárs történetírók kritikája*) Frankfurt a. O., 1824; L. von RANKE: *A római pápák az utolsó négy században I–III*. Bp., 1886–1889; L. von RANKE: *A pápák története I–II*. Bp., 1936.
 28. EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Lipcse. 1851–1854.
 29. ÁRPÁS Károly: *„Egyet bánok csak: a haza fogalmát...” Gondolatok a politikus Madáchról*. In. IV. Madách Szimpózium. Szerkesztette: Andor Csaba. Balassagyarmat–Szügy–Alsósztregova, 1996.

II. Tragédia-értelmezések régen és ma

Bene Kálmán

Sík Sándor első Tragédia-elemzése

A II. és VIII. Madách Szimpózium után immár egy harmadik magyar költő Tragédia-elemzését szeretném közrebocsátani. Az első Vajda Jánosnak Nővilág című folyóiratában megjelent írása volt, a második a Rejtelmes Világ című spiritiszta lapban látott napvilágot, Madách Aladár tollából.¹ A most közreadandó elemzés nem folyóiratban, hanem egy kisváros, Vác 1911-es múzeumi évkönyvében található, egy kezdő, fiatal piarista gimnáziumi tanár, a később jelentős katolikus költővé, esztétává, irodalomtudóssá növe Sik Sándor első Tragédia-elemzése² a kérdéses írás. A szöveg újraközlésének is ugyanaz az indoka mint a másik két esetben: a Madách-szakirodalom nehezen fellelhető, igen kis példányszámban megjelent elemeit szeretném a Madách Irodalmi Társaság tagjai és kiadványainak olvasói számára hozzáférhetőbbé tenni.

A váci Múzeum-egyesület évkönyve igen hasonlít a mi szimpózium-köteteinkre: ebben jelentették meg az irodalmi gyűléseiken tartott előadásokat,³ de helyt kapott a kiadványban elnöki megnyitó, az egyesület zárszámadása és éves beszámolója⁴ is. Sőt, hogy a hasonlóság még nagyobb legyen, még filológiai felfedezésre is vállalkoztak: Bucsek István pápai preláthus ajándékát, egy eredeti Madách-levelet is közölték⁵

Az egyesület választmányi üléseit negyedévente tartották, s februárban elhatározták, hogy abban az évben három irodalmi gyűlést tartanak, Petőfinék, Madáchnak és Mikszáthnak szentelve egy-egy estet. A Madách irodalmi gyűlésen, 1911. június hó 10-én többek között két tudományos előadás is szerepelt a műsoron komolyzenei művek és Madách-alkotások bemutatása mellett.⁶ Az egyik előadás Kispartai Jánosnak, az egyesület titkárának *A tudomány az ember tragédiájában* című felolvasása, a másik Sik Sándor tanárnak *Az ember tragédiájának értelme* című műelemző értekezése volt. Engedjék meg, hogy az első tanulmányt ne kommentáljam – a másodikhoz pedig, szerencsére, nem kell sok kommentár.

Az első általam közreadott elemzés, Vajda Jánosnak a mű megjelenésére elsőként, frissiben reagáló írása tulajdonképpen publicisztika volt, valamiféle átmenet egy könyvismertetés, élménybeszámoló és műbírálat között. Madách fiának, Aladárnak spiritiszta ihletésű, filozófiai-pszichológiai, sőt komparatista elemzése elsősorban különccsé- gével, kuriozitásaival tűnt ki – mindkét szövegközléshez szükségesek voltak a kommentárok, értelmezések, magyarázatok.

Sík Sándor Tragédia-tanulmánya lelkiismeretes, pontos tanári munka: ha nem is értünk mindenütt egyet vele, ha túl is lépett rajta itt-ott az idő, ma is példamutatóan közérthető, logikus, szép szöveg lehetne egy középiskolás tankönyvben. Így ezen értelmezés mindenféle értelmezését, magyarázatát a tisztelt olvasókra bízom. Ha valaki mégis szükségét érzi, hogy jobban megismerje Sik Sándor gondolkodását a Tragédiáról, annak szíves figyelmébe ajánlom az V. Madách Szimpózium egyik tanulmányát, Máté Zsuzsanna: *Sík Sándor Tragédia-értelmezéséről* c. írását.⁷

Jegyzetek

1. A szövegközléseket ld. II. Madách Szimpózium kötete, Salgótarján–Bp. 1996., 87–92. l., ill. VIII. Szimpózium kötete, 121–144. l.
2. SÍK Sándor: *Az ember tragédiájának értelme* c. értekezése a 71–90. lapon, *A Váci Múzeumegyesület évkönyve az 1911. esztendő-ről* c. kiadványban jelent meg. (Kiadó: Dercsényi Dezső vállalata Pestvidéki Nyomda Vác, 1912. Szerkesztette Kisparti János titkár.)
3. Az eddig említettek mellett dr. TRAGOR Ignác: *Petőfi és Vác*, valamint *Mikszáth és Vác*, továbbá dr. GERGELY Mihály: *Valami Petőfiről* c. előadását közölte a könyv.
4. Szerepel a kötetben Schandl Miklós elnöki megnyitója, valamint a titkár beszámolója az 1911-es tevékenységről és az egyesület zárszámadása is. A beszámoló közli az egyesület tagjainak névsorát is, a váci tanárok, orvosok, kereskedők mellett jónéhány budapesti név is van, de van tagja az egyesületnek Boszniából (!) is (Fucskó József bányaigazgató, Kissejlak).
5. A Madách-levél a kötet 135–137. lapján található. Mivel az évkönyv nehezen hozzáférhető, Szabó József kiadása pedig csak az évkönyv fotómásolataként jelent meg az Irodalomtörténet 1975. évfolyamában, ezt a szöveget is közreadjuk kötetünkben.
A *Madách Hírlelője* címmel elhíresült felhívást (levelet?) tehát Szabó József mutatta be és jelentette meg másodszer az Irodalomtörténet 1975. 3. sz. 787–789. lapján. (Radó György életrajzi krónikájában téves adat áll a 154. oldalon: tévedésből az ugyanilyen című későbbi cikk, *Rusvay Tibornak az It-ben* 1979. 2. sz. 427–432. lapján megjelent, a levél megtalált kéziratát és a váci évkönyvben megjelent szövegváltozatát összevető cikk adatai szerepelnek Szabó írásaként.) Véleményem szerint az írásnak helyet kellene találni a Madách-levelezést publikáló kiadványokban is.
6. A teljes Madách-műsor a két előadás mellett a következő volt: Záborszky Árpád Madách-verseket, Lexa Károly Tragédia-részleteket mutatott be, s egy vonósnegyes előadta Bach: Air c. művét.
7. A tanulmányt ld. a 77–89. lapon. (V. Madách Szimpózium, Bp.–Balassagyarmat, 1998, Madách Könyvtár 11. kötet). Máté Zsuzsanna ebben az írásában a Sík Sándor-i életmű minden Madách-csal foglalkozó írását bemutatja és értékeli, az itt közölt tanulmány kivételével. Sík Sándornak ez az ifjúkori munkája, a fiatal tanár Tragédia-képének első megfogalmazása lényegesen nem változik később, legfeljebb elmélyül, s árnyaltabbá válik az életmű további darabjaiban.

MELLÉKLETEK

1.

MADÁCH LEVELE – Bucsek István praelatus kanonok ajándéka

Nagy Oroszi Városa, Horpács, Berinke, Berki Terecske községi Bíró-
inak s közönségének!

Az elűzött zsarnokság, alávaló ármánya utósó segéd eszközéhez ké-
szül folyamodni; az embertelen Oroszt akarja nyakunkra hozni, az
oroszt, ki előtt semmi sem szent, ki Lengyelországot kipusztította, la-
kosait az örök télű Kamcsatkába hurcolja, s a gyermeket nem hagyja
szülőinek vallásában nevelni. – Most akarja nyakunkra hozni, hogy
az alig felszabadult ország rá ne érjen megerősödni, felvirágozni. De
a magyar nép eddig is megmutatta áldozatkészségével, hogy érdemes
a szabadságra, melynek nehéz harcait kell előbb kivívni, hogy édes
gyümölcsét élvezhessük, bízunk hát Istenbe a magyar kormány és véle
minden igaz magyar, hogy ezen bajon is szerencsésen keresztülvezet,
ha a többi bajon keresztülvezet, csak önmagunkat ne hagyjuk el; ezt
pedig nem fogjuk tenni, legkevésbé a vad orosznál, melynél izgalom
nincs, melyet meg kell semmisíteni, vagy ő semmisít meg.
Hadseregünk nagy és vitéz, ha a nép is gyámolítja, győzhetlen. A
kormány tehát a betörés esetére általános népfelkelést rendelt és az
előkészületeket mindjárt sikerelni parancsolta, hogy ha az eset
beállna, készen legyünk, ne akkor kapkodjunk mindenhez. Ezen
előkészületek tételére a megye választmányokat rendelt, kik
mindenütt a helyszínén fogják a népet a teendőkről kitanítani,
felvilágosítani s a szükséges összeírást megtenni. Itt közlöm a
megjelenési időt minden helyen a végből, hogy akkorra, mind a
község előljárói, mind a lakosság legnagyobb része szoros felelet
terhe alatt összegyűljön, s az összeíró választmány működését
elősegíteni hazafi, sőt emberi kötelességének ismerje. Megjelenik a
küldöttség: Nagy Orosziban Jun. 11-én dél 11 órákor

Horpácson Jun. 11-én d.u. 4 órákor

B. Berinke Jun. 11-én d. u. 6 órákor
Berki Jun. 12-én dél 10 órákor
Tereskén Jun. 12-én d.u. 4 órákor.

Csesztvén 1849. jun. 6-án
Madách Imre sk.
kiküldött választmányi tag.

Hírlelő Nagy Oroszi mváros, Horpács, B. Berinke, Berki Tereske hely-
ségeknek. A fent irt helyek bírái szoros felelet terhe alatt köröztessék e
hírlelőt. Tereskei bírónál marad. Rendeli az összeíró választmány.

2.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁNAK ÉRTELME

Írta és felolvasta 1911. június hó 10-én a Váci Múzeumegyesület Ma-
dách irodalmi gyűlésén SIK SÁNDOR dr.

Kell-e Az ember tragédiáját magyarázni? Mikor tizenhároméves kis
diákkoromban először elolvastam, föltétlenül nem-mel feleltem volna
erre a kérdésre. Az az átlagnéző pedig, aki a színpadon nézte végig a
kegyetlenül megcsónkított és pusztá látványossággá, majdnem komé-
diává színpadiasított Ember tragédiáját; azt hiszem szintén csodál-
kozva kérdezné, hogy ugyan mit kell ezen magyarázni? Hiszen ez
egészen világos és érthető. És a maga szempontjából mind a kettőnek
igaza is van. A naiv olvasó, vagy néző úgy érzi, hogy érti a művet és
ez az érzés szuverén biztossággal mond ítéletet. De ez a biztosság, ez
a föltétlen megértés ott végződik, ahol a naivság. Amint érettebb
fővel, mélyebb nézéssel merülünk bele Madách költeményébe,
lassankint kezdjük elveszíteni a biztosságnak, a teljes fölértésnek ezt
a kellemes öntudatát. Rájövünk, hogy itt nagy mélységek nyílnak,
sokkal mélyebbek, mint amilyenekhez a szemünk eddig hozzá volt
szokva, talán mélyebbek, mint amennyit a látásunk egyáltalán
fölmérni képes. El-

lenmondások merednek elénk, homályosságok akasztják meg utunkat. És a végén bizonytalanabban állunk és talán minél többször mélyedünk bele, annál bizonytalanabban és egyensúlyvesztetten kérdezzük magunktól: Mit akar mondani a költő? Mit jelent ez az egész? Mi Az ember tragédiája értelme?

Persze, hogy erre a kérdésre kinek-kinek a saját egyéni érzése, a saját szubjektív átlátása adhatná meg a legmegföbblebbezhetetlenebb feleletet. De a világirodalomnak ezekkel a nagyszerű alkotásaival szemben, amelyek sorában a Divina Commedia, Hamlet, Faust mellett az Ember tragédiája is ott ragyog, a naiv élvezet lehetősége egy áltatán [sic!] elveszett számunkra. Elveszett először azért, mert nagy időhöz, az aránylag fiatal Ember tr.-nál is teljes félszázad esik közénk és a mű keletkezése közé; már pedig ez a nagy időbeli űr csak bizonyos történelmi ismeretekkel hidalható át. Elveszett továbbá azért, mert ezek a művek tárgyuknál, jellegüknél fogva olyan problémákat vetnek föl, amelyeknek megértésére a mai művelt olvasó átlagos színvonalát messze fölülmúló filozófiai, lélektani, esztétikai, irodalmi és történelmi ismeretek szükségesek. De el van zárva számunkra a naiv élvezet álláspontja már csak azért is, mert egyikünk sem áll elfogulatlanul szemben ezekkel a nagy alkotásokkal. A számtalan magyarázatok némelyike annyira átment a köztudatba, hogy valamelyiküknek okvetlenül hatása alatt állunk. Hogy egy példát említsek, melyikünk ne tudná úgy, hogy Lucifer az álmokképekkel öngyilkosságra akarja bírni Ádámot, – holott a költeményben ennek a fölfogásnak a legcsekélyebb alapja sincsen. De az első magyarázó, Arany, így látta és az ő véleménye átment a köztudatba.

A naiv álláspontnak ez a lehetetlensége magyarázza meg az értelmezések, bírálatok, ismertetések, magyarázatok nagy számát. A Dante-magyarázatok száma, úgy a Hamlet és a Faust irodalom ma már óriási könyvtárakká nőtt. Madách tragédiája csekély ötven év alatt is tekintélyes irodalmat inspirált. Aranytól a német Overmansig, (Jakob Overmanns [sic!] S. I.: Die Weltanschauung E. Madachs Tragödie des Menschen. Stimmen aus Maria Lach. 1911.) akinek ezidén megjelent tanulmánya időrendben talán legutolsó a magyarázatok között, milyen tarka kaleidoszkópját tárja elébünk ez az irodalom a bele mélyedő ko-

molyságnak és kicsinyes felületességnek, a szerető megértésnek és a fitymáló rosszakaratnak, a zseniális átérzésnek és a nagyképű szószaporításnak. A magyarázók és magyarázatok impozáns tömegén végignézve, önkénytelenül is fölmerül a kérdés: van-e értelme még egy új magyarázat-kísérletnek? Mert ha hiábavaló dolog volna a meglevő százból egy százegyediknek összekompilálása, egyenesen nevetséges nagyképűség kellene ahhoz, ha valaki azt hinné, hogy minden előzője tévedett és épen ő találta meg a bölcsök követ, a tökéletes magyarázatot. És mégis megvan a jogosultsága az ilyen értelmezéskísérletnek; éppen annyi, mint bármelyik elődjének.

A nagy művészi alkotások kiváltsága, hogy minden kor és minden nemzedék megtalálja benne a magát. Végleges, tökéletes magyarázat tehát nem képzelhető. Minden kor más érzéssel, más világfelfogással nézi, tehát mást is talál benne. minden új magyarázat annyiban jogosult tehát, amennyiben előzőinek komoly megbecsülése és fölhasználása mellett új szempontot hoz magával.

A magyarázatok értékének eme relativitása mellett is van azonban valaki, a ki ellenmondást nem tűrő hitelességgel nyilatkozott a műről. És ez maga Madách. Igaz ugyan, hogy az igazán nagy műalkotások egyik legnagyobbja, hogy több van bennük, mint a mennyiről maga az alkotó művész tudomással bír, de ha valaminek, akkor egy olyan tökéletes logikájú műnek mint Az ember tragédiája, amely épp annyira filozófiai mint költői munka, mégis csak maga az író a legilletékesebb magyarázója. És mivel Madách egy leveléből (l. Madách levele Erdélyi Jánoshoz. Erdélyi: Pályák és pálmák. Függelék 500–503. l.) – legalább a leglényegesebbekben – ismeretes az ő felfogása, – a mi szempontunk: mindvégig Madách nyilatkozata alapján, tehát mintegy Madách szavával nézni Az ember tragédiáját és úgy kísértetni meg értelmének kifejtését. A magyarázók legtöbbje idézi Madách levelét, de eredményei legtöbbször függetlenek tőle, néha egyenesen ellentmondanak neki. (Talán az egyetlen, aki következetesen mindvégig követi Madách irányítását: Kardeván Károly verbális magyarázata: Az ember tragédiájának magyarázata. Magyar Közművelődés I. k. 5. füzet, Bpest, 1910.) Már pedig minden esztétikai értékek egyetlen abszolút igazságosságú szempontja: mit akart alkotni maga a művész?

Ha már most ezen az alapon a tragédia értelmét keressük, tulajdonképpen három kérdésre kell megfelelnünk. Az első: Micsoda probléma van itt fölvetve? Erre megfelel a három első színnek, vagyis a tragédia expozíciójának vizsgálata. A második: Mi az értelme a történeti színeknek? Ez megkívánja az álomjeleneteknek, vagyis a mű derekának az elemzését. A harmadik: Hogyan oldja meg Madách a fölvetett kérdést? Erre megfelel az utolsó szín, a kifejlet.

Az első szín Jób könyvéből vett motívumokkal az égbe vezet. Vége a teremtésnek. Az angyalok az Urat dicsérik. Csak Lucifer hallgat, majd megszólalva, magát a tagadás ősi szellemének mondja, mindent gáncsol és részét követeli a teremtésből. Az Úr számúzi magától majd az Édenben megátkoz két fát és neki adja. Lucifer meg van elégedve:

Egy talpalatnyi föld elég nekem,
Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.

Lucifer tehát harcra kel az Úr ellen. Harcát meg is kezdi a második színben, a paradicsomban a boldog emberpár előtt.

Megjelenik, Ádámot büszkeségénél, Évát hiúságánál fogja meg, majd a tudással kecsgetti őket és – úgy, mint a biblia elmondja, – ráveszi őket, hogy szakítsanak a tudás tiltott fájától. Az élet fájáról nem szakíthatnak, a Cherub lángoló karddal állja útjukat. Az Úr szava hangzik:

– Ádám, Ádám, elhagytál engemet, elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

Lucifer tehát eddig győzött: az embert megnyerte magának. A harmadik szín már a paradicsomon kívül játszik. Ádám elhagyja Istent. „Önmagam levék enistenemmé” mondja. De már érzi az anyagosság nyűgét és megrendül, mikor kívánságára Lucifer megmutatja neki a természeti erők titkos működését. „Óh, e zűr között hová lesz énem zárt egyénisége” kiáltja és már visszakívánja a Gondviselést. Hiába vigasztalja Lucifer a felidézett nimfákkal, a természet költői szemléletével: tudást akar. Mindent tudni akar, látni akarja jövőjét. Lucifer teljesíti kérését és mindkettőjükre álmot bocsát, amelyben megmutatja a jövőt. De előre jelzi, hogy az a látás lesújtó lesz:

De hogyha látjátok mi dőre a cél,
Mi súlyos a harc, melybe utatok tér;
Hogy csüggedés ne érjen e miatt,
És a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
Egész látás, s e sugár a remény. –

Ez a három szín az expozíció. Ádám elszakadt Istentől és a saját lábán akar megállani. Lucifer csábítására tette, aki egészen magának akarja megszerezni, hogy így megnyerje csatáját az Úr ellen. Látni fogjuk a már is meg-megrendült Ádám jövőjét. Ez nem volt Lucifer tervében, hiszen fél is, hogy el fognak csüggedni látásán és azért adja nekik a reményt.

A jövő tehát csüggesztő lesz. Ez a jövő lesz a tragédia tulajdonképpen tárgya. A probléma tehát a három első szín elemzése és Madách irányító szavai alapján egy: Mi lesz a sorsa az istentől elszakadt és önerejére támaszkodó embernek? Tehát nem az emberiség sorsáról van itt szó, nem is a történelem értelméről. A probléma: az Istentől elszakadt ember problémája. Ezt félreérthetetlen világossággal jelenti ki Madách Erdélyihez írt levelében.

Mi az értelme már most az álomnak? Mit jelentenek a történeti színek?

Madách ezt írja említett levelében: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől el szakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt... Mindenütt megbukik s megbuktatója mindenütt egy gyöngye, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír.”

Ádám mindenütt nagyszerű eszméért küzd és mindenütt elbukik. Mint Fáraó a dicsőségnek él, de kezdettől érzi, amit a haldokló rabszolga szavára („milliók egy miatt”) és Éva megjelenésére világossá lesz előtte, hogy ez nem elégítheti ki. Mint Miltiades a köznek önzetlenül áldozza magát, de ebből is kiábrándul: a nép hitvány, nem érdemli meg és hálatlansággal fizeti áldozatát. Lemond a küzdelemről

és a római színben csakis élvezetnek él. Ettől is megundorodik. A maga erejéből már nem tud fölemelkedni. Isten azonban újjáteremti a világot és Ádám lelkesedve indul a harcra a kereszténységért. A bizánci színben látnia kell, hogy a kereszténységgel is visszaélnek az emberek. Gyűlöletet, szőrszálhasogatást, babonát talál. Kiábrándul a harcból, pihenni akar. Mint Kepler a tudománynak él, de a tudomány nem hatja át a hitvány kort. Kepler megálmodja a francia forradalmat, melyben a tudomány véresen dönti le a múlt akadályait. De az őrvongó forradalom önmagát emészti föl és a népet nem teszi jobbá. Az ébredő Kepler csüggedten mond ítéletet a szobatudomány felett és éj világába vágyik, a teljesen szabaddá lett élet világába. Ebből ábrándul ki a londoni vásár jelenetei közt. Csak hitványságot és érdekharcot talál mindenütt. De kiábrándul a falanszterben a tudományszabályozta világból is, amely mindent a létfenntartásnak rendel alá, elnyomja az egyéniséget, kiirtja az érzést, kétségbeesett erőfeszítéssel elhagyja a földet, de a földszellem visszatéríti az úrból; a földtől függetlenül nem élhet. A föld pedig kihült, az állattá süllyedt embertől megundorodva kiált fel Ádám:

Segítség Lucifer! el innen el,
Vezess jövőből a jelenbe vissza,
Ne lássam többé ádáz sorsomat:
A hasztalan harcot. Hadd fontolom meg,
Dacoljak-e még Isten végzetével.

Vigasztalan sötét kép ez. Hát ez volna az emberiség története? A hasztalan küzdelmek és dicstelen bukások végeszakadatlan sora! Mi értelme van ennek a lesújtó képsorozatnak? Így látná Madách a történelmet? Mert ha igen, akkor Az Ember Tragédiája a világirodalom leggyilkosabb sötétségű alkotása és igaza van Erdélyinek, hogy Az Ember Tragédiája elhibázott címe, e helyett: „Az Ördög Tragédiája.” (Pályák és pálmák 484. l.)

A kritikások jó része Arannyal élén azt feleli erre, hogy a történeti képek nem mutatják az igazságot. Az egész álom Lucifer műve, aki szándékosan tünteti fel a legsötétebb színben Ádámnak a jövőt. Hazu-

dik, hogy kétségbe ejtse és öngyilkosságra bírja. Csakhogy ezt a föltevést egyetlen szó sem támogatja Madách művében. Sehoh sincs, hogy Lucifer hazudik; ellenkezőleg, ő maga gondoskodik róla, hogy a reménnyel csalfa látásnak higgyék az egész álomot. Lucifer tehát kétségtelesenül jóhiszemű. De különben oka sincsen a hazugságra, hiszen neki nem célja Ádámot kétségbe ejteni. Ha Ádám öngyilkos lesz, hogyan lesz az emberiségnek jövője, amelyet megmutasson? A jövő föltételezi azt, hogy Ádám nem lehet öngyilkos. De meg egyáltalán nem is lehet azt mondani, hogy maguk az egyes történeti színek hazugok. Igaz, hogy nem naturalista értelemben vett korrajzok, egyszerűsített zseniális invencióval stilizált képek, de bensőleg megdöbbenően igazak. A zsarnokság alatt csakugyan milliók nyögnek egy miatt, a demagógia csakugyan aljassá fajult, az élvezetekbe fült. Az ókori emberiség csakugyan megundorodott magától, a vallással is voltak, akik visszaéltek, a megalázott tudomány, az őrvongó forradalom, a modern élet silánysága mind valóság; a falanszter és az eszkimójelenet csakugyan lehetséges és a földtől való elszakadás csakugyan lehetetlen. Lucifer nem hazudik. Mit akar hát Madách ezzel a kétségbeejtő képsorozattal? A kulcs Lucifer jelleme. Lucifer a „hideg számító értelem”, a pusztá, rideg, materialista értelemben vett tudás, érzéketlen minden iránt, ami kívül áll az anyagon. Sejtí, hogy az emberben más is van, többször érzi a tragédia folyamán, de meglátni képtelen. Az emberiség történetét megmutatja jóhiszeműen, úgy, ahogy ő látja. Csakhogy ő képtelen az egészet látni.

Egyiptom nemcsak a zsarnokság hazája volt, hanem a gúllak, piramisok és a szfinxek megteremtője és a tudománynak bölcsője is. Görögországnak nemcsak a demagógiát köszönjük, hanem a legnagyobb művészetek fénykorát is. Róma is adott a világnak mást is, mint romlottságot. A kereszténység sem áll talán eretneküldözésből, görög szóvitából és babonából. A tudomány mást is teremtett, mint csillagjósolást, a francia forradalom minden borzalmait mellett is nagyszerű szemkinyílása volt az emberiségnek és alapjában véve nemes. És így tovább lehet menni az összes színeken. Lucifer sem hazudik, de „nem adhat mást, mint mi lényege.” Csak ezt mutatja be, mert csak azt látja a történelemből, amit a minden felsőbb motívum, pl. minden vallási és minden érzelemelem iránt érzéketlen; tehát legalább is fél szemére vak

– hideg értelem lát benne. És így az egész látomás mégis hamissá lesz, nem mert hazug, hanem mert nem az igazságnak csekélyke rése létere az egész igazság gyanánt tünteti föl magát. A színek tehát nem a történelmet adják, hanem csak azt, ami a történelemből Lucifer számára hozzáférhető. És hozzátehetjük: nem is az emberiség valódi sorsát mutatjuk, hanem – Madách szavaiból láttuk – az Istentől elszakadt és magára maradt ember sorsát, akit mindig megbuktat saját gyöngesége. A történelmi színek jelentése tehát: az Istentől elszakadt, esendő ember sorsa.

A XV. szín a megoldásé. Adám fölébred és kétségbeesik a látottakon. Dacos elkeseredésében öngyilkossággal akarja elejét venni a szörnyű jövőnek.

Dacolhatok még, Isten, véled is.
Bár százszor mondja a sors: eddig élj,
Kikacagom, s ha tetszik, hát nem élek.
Nem egymagam vagyok még e világon?
Elöttem e szirt, és alatta mély:
Egy ugrás, mint utolsó felvonás...
S azt mondom: vége a komédiának. –

Ekkor lép ki a kunyhóból Éva és hozzálépve fülébe súgja a titkot: anyának érzi magát. Tehát nincs már egyedül a világon. Tehát mégsem dacolhat Istennel. Ettől a perctől kezdve visszatért Istenhez. Megadja magát. Térdre esik:

Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.

Lucifer elvesztette a csatát. Megjelenik az Úr, visszafogadja kegyelmébe a megtérő Ádámot. Ádám elmondja neki kétségeit.

Uram! rettentő látások gyötörtek,
És nem tudom, mi bennök a való.
Óh mondd, óh mondd, minő sors vár reám:

E szűkhatáru lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szűrődik,
Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult,
A földre öntsd, és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?
Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?
Van-é jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg? Világosíts fel,
S hálásan hordok bármi végzetet;
Csak nyerhetek cserémben, mert ezen
Bizonytalanság a pokol. –

AZ ÚR

Ne kérdd

Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön múlékonyan
Pihen csak lelked, s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
Ha látnád, a por lelkedet felissza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt,
Hogy a muló perc élvéről lemondj?
Míg most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény. –

Ádám kettőt kérdez: Halhatatlan-e az ember lelke, és: tökéletesedik-e az emberiség. Az Úr nem ad határozott feleletet, aminthogy ne is adhat. Az igazság látása nem az ember osztályrésze. Az ember csak

segíthet. A jövő, tehát a halhatatlanság is „ködön csillog át”. Madách szavai egyenesen Sz. Pálra emlékeztetnek: „Most tükörben látunk és rejtvénytyszerűleg, de el fog jönni az idő, midőn majd szemtől-szembe látunk.” De az Úr azért nem hagyja bizonytalanságban Ádámot: a vallásra utal.

S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettődus életed
Zajában elnémúl ez égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.

Tehet a vallás és az érzelem; amelyet az egész tragédia folyamán a nő képvisel. És az a kettő, ami az embert fölemeli, ezeken szenvedett a jótörést Lucifer. Az angyalok kara dicsőíti még a szabad akaratot:

Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.

Éva és Ádám megértik a dalt. Csak a lesújtó véget nem tudja feledni Ádám. De hátha mégis az elállatiasodás lesz az emberiség vége! Az Úr nagyszerű felelete:

Mondottam, ember: küzdj és bízza bízzál!

De vajon felelet-e ez? Megnyugtató felelet-e? Elhallgathatja-e azt a retentő kétséget. Küzdj. De miért küzdeni, ha az lesz a vég? Bízzál. De miben? Valóban nem egy kritikus van, ki nem talál elég tartalmat az Úr végső szavaiban. Nem lát erényt Ádám kétsége és az Úr biztatása közt. Még olyan is akadt, aki a „küzdj és bízzál”-t hatásos

frázisnak látta csak, amely semmit sem mond és a tragédia alapeszméjét Lucifer szavaiból vélte kiolvashatónak: „Dőre a cél!”

De vajon föltehető-e Madáchról, hogy ezt a minden ízében komoly költeményt egy tartalmatlan és jó hangzásában is semmitmondó frázissal fejezze be? Hogy az emberiség legnagyobb kérdéseire egy üres görögtüzes tablóval feleljen? Ez ellen a legerélyesebben tiltakozik egész élete, minden írása és Az ember tragédiájának minden sora. Csak arról lehet itt szó, hogy nem értjük az Úr szavát. Már pedig roppant kétes értékű eljárás a saját szubjektív felfogásunk belemagyarázása alapján állítani fel ellenmondást a mű és a megoldás közt, mikor magának az írónak a felfogása is ismeretes. Ha tehát szempontunkhoz híven óvakodunk a belemagyarázásoktól és költője szemével akarjuk nézni a művet, a fontos csak az, mit akart mondani Madách? Ő pedig így ír: igaz, hogy az embert természetes gögei mindig megbuktatják, de, bár kétségbe esve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet „küzdj és bízzál”-ja vonatkozik. Az Úr utolsó szavai tehát körülbelül ezt jelentik: „Mondottam ember, hogy kegyelmembe fogadtalak. Ne félj hát semmitől, veled vagyok. Te csak tedd meg a magadét. A többit bízd reám. Küzdj: az emberiséget én vezetem. Ne félj a jövőtől: sorsod az én kezemben van. Amit láttál, vigasztalan, de ott nem voltam veled. Az a jövő volt Luciferen keresztül. De a te jövődet én intézem, nem Lucifer. Veled vagyok, mondtam, azért bízza bízzál. Bennem bízzál!”

Vagyis a probléma megoldása ez: az ember elszakad Istentől és saját erejéből kezd nemes harcokat. Megbuktatja gyöngéje, az, hogy ellökte magától mindazt, ami győzelmes erő, mindazt, ami az életben isteni. De az ember ezt nem bírja ki soká, a hiú harctól való elirtózás és az emberben rejlő érzelmi erők visszaviszik az Úrhoz és az Úr melléje áll. Az ember pedig a magába fogadott isteni erőktől újjászületve indul új harcra. Ez a harc azonban már nem Az ember tragédiája, hanem egy nagyszerű, fölemelő és dicsőséges Divina Commedia...

Máté Zsuzsanna

Mítoszelméleti megjegyzések Madách Imre „Ádám-mítoszaról”

I.

A héber mitológia első, androgün emberi lénye Ádám, kinek neve az „adamá”-ból, a „vörös földből” származik. Az első ember héber mítosza ugyanakkor évezredek átívelő értelmezés-sorozat is. Hiszen az ószövetségi Ádám-mítosz már önmagában is kettős hagyományon alapul, és további variánsának tekinthető az Újszövetség, a Korán; valamint az ószövetségi mítosz alaptémáját, a teremtést és/vagy a bűnbeesést ábrázoló legkülönbözőbb műalkotások is. Valamennyi ugyanarról szól, az Isten által teremtett első ember történetéről, mégis mindig másképpen. *Kerényi Károly* mítoszelméleti következtetései az Ádám-mítosz továbbélési folyamatát is jól jellemzik: „szilárd és mégis mozgékony”, „élő valami”, „mindig új összeköttetésekbe ömlő, mindig új variánsokban megjelenő”.¹

A mítosz szubsztanciája abban a történetben van, amit elbeszél, de ez a lényeg mégis értelmezhető többféle nézőpontból, változatos műfajokon és igen különböző jelhordozókon keresztül. Ahogy a mítosz általában, úgy *Ádám* mítosza is minden korban és minden kulturális közegben együttesen teremt viszonyulást a múlthoz, a mindenkor adott jelenhez (és ezáltal a jövőhöz is); így egyszerre – a strukturalista *Claude Lévi-Strauss* terminológiáját használva – történeti és történetietlen struktúra.² A „történetietlen” Ádámról, az első ember archetípusáról, a mindenkor keletkezés történeti szituációjától meghatározottan beszél a zsidó vallás *Ószövetségének* kétfajta teremtéstörténete és a bűnbeesés leírása.³ Ádámról már átértelmezetten szól Pál apostol a korintusi levelekben: az első emberen, Ádámon keresztül a bűn és a halál, az Új Ádámon, Krisztuson keresztül a megváltó megbocsátás és az élet jött a földre. „Amint ugyanis Ádám mindenki meghal, úgy Krisztusban mindenki életre kel.” (Kor. 15, 22); „Ahogy az Írás mondja: „Ádám, az első ember élő lényé lett”, az utolsó Ádám pedig

éltető lélekké. De nem a szellemi az első, hanem az érzéki, aztán következik a szellemi. Az első ember földből való, földi; a második ember a mennyből való, olyanok a menyeeiek is. Ezért ahogy a földi ember alakját magunkon hordozzuk, a menyeeinek az alakját is magunkon fogjuk hordozni.” (1 Kor 15, 45–49) Az Újszövetségben az Ádám-mítosz a bűnbeesés szubsztanciájára redukálódik, ugyanakkor mintegy ki is egyenlítődik (Róm 5, 12–21) a krisztusi megváltás „üdvössége” és eltörlése által.⁴ *Paul Ricoeur* szerint „a *Krisztológia szilárdította meg az Adamológiát*”, mivel az *Ószövetségben* a Teremtéstörténet(ek)en kívül csupán néhány elszórt utalást találhatunk az első emberpár bűnösségére, így „*Ádám mintegy visszahatásban személyesedik meg*”.⁵

A VII. század közepén írásba foglalt *Korán* vallási mítosza egy újabb variánsot hoz létre. Allah agyagból és vízből alkotta Ádámot és életet lehelt belé. A bűnbeeséssel azonban nem nehezedett az emberiségre az eredeti bűn (Q 2, 33), mivel Ádám később megbánta vétkét és bocsánatot nyert, sőt ő volt az első próféta, a föld helytartója, kalifája, aki az emberiséget, melyet Allah az ő gerincéből hozott létre, az isteni kinyilatkoztatás alapján felvilágosította.⁶

Az Ádám-mítosz értelmezés-sorozatát hosszasan folytathatnánk az európai kultúra számtalan képzőművészeti és irodalmi megjelenítéseinek további variánsaival valamint a teológia- és dogmatikatörténet értelmezéseivel. E csaknem három évezredes, az Ádám-mítoszt átértelmezetten éltető folyamatban különleges és kiemelt helyet foglal el *Madách Imre* egyéni mítosza.⁷ Intertextuális összehasonlítással ezeket a sajátosságokat mutatom be.⁸ Megközelítem elméleti háttérre egyrészt a gadameri hermeneutika „horizont-összeolvadási” teóriája, ebből adódóan vállalom fel saját értelmezői horizontom „szubjektív artikulációját”, így például azt, hogy a madáchi Ádám-mítoszt a ma elérhető és értelmezett *Bibliával* vetem össze, s nem a már szintén átértelmező irodalmi előzményekkel.⁹ Másrészt mítoszelméleti nézőpontból azt kívánom bizonyítani, hogy *Madách Imre* Ádám alakjával és történetével megalkotta az „Adamológia” legkiemelkedőbb egyéni mítoszáét.

A *Tóra* első könyvében a két teremtéstörténet összekapcsolódása, a bűnbeesés története – és érintőlegesen Ádám utódainak, Káinnak,

Ábelnek és Szetnek a története – alkotja Ádám héber eredetű antropológiai mítoszát. A teremtés és ezen belül az ember teremtése két leírásban, úgynevezett kettős történetben található. E kettősséget a többfajta hagyomány együttélésével magyarázzák.¹⁰

A Tóra első teremtéstörténetében Isten neve Elohim, Ádám mítosza itt izraeli keletkezésű, elohista hagyományban gyökerezik. A második teremtéstörténet Istene Jahve Elohim (Úristen), amely a későbbi, az izraeli és a judeai hagyományt összekötő tudatos egyesítés eredménye. Az Ádám-mítosz így egyrészt elohista hagyományozottságú, másrészt jahvista-elohista eredetű, körülbelül két-három évszázadnyi különbséggel keletkeztek. Ebből (is) fakadhat az, hogy a teremtés illetve az ember teremtésének kétfajta története egyrészt ismétlésekkel másrészt ellentmondásokkal telített.

Az eltérések három vonatkozásban foglalhatóak össze: egyrészt az első ember, emberpár megteremtésének kettősségéből, másrészt az embert körbevevő más minőségű környezetből, harmadrészt a transzcendens hatalom másságából adódnak az elkülönülések.

Az első teremtéstörténetben Elohim mindenható teremtőként, igével teremt, szinte ünnepélyes aktussal „*úgy mondja ki elhatározását, mintha udvartartásához szólna*”:¹¹ „*Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlónak*”.(Ter 1, 26)¹² Elohim, a szóval teremtett mindenség létrehozása után, a lét piramisának csúcsára helyezve, a természet felett uralkodóvá téve, megáldva, hozzá legközelebb állónak teremtette meg az első embert, emberpárt, háromszor is ismételve hozzá való hasonlóságát. (E szép történet mögött talán a zsidó történelem egységes királyság-korszakának rendezettsége, harmóniája húzódik?) Az első teremtéstörténetben Elohim mindenhatósága abban nyilvánul meg, hogy pusztá szavával hozza létre a mindenséget, míg a másodikban csak megemlíti a föld és az ég teremtését, bővebben az emberrel, majd az ember környezetének, a Paradicsomnak a létrehozásával foglalkozik. Itt Jahve Elohim, az Úristen, sokkal inkább az ember sorsát irányító – először gondoskodó, majd a jó és rossz tudásának fájáról való evés tiltásával isteni törvényt hozó, végül büntető – transzcendens hatalomként jelenik meg. A föld anyagának és a Jahve Elohim által adott éltető elemnek a kettőssége jelzi, hogy az első ember

már teremtésének pillanatában összetett, a por-test és lehelet-lélek dualitásának egysége: „*Akkor az Úristen megalkotta az embert a föld porából és orrába lehelte az élet leheletét. Így lett az ember élőlényé.*” (Ter 2, 7). A második teremtéstörténet nyilvánvalóbbá teszi az ember és az Úristen közötti eltérő minőséget, mint kettős szubsztanciát.

Az első történetben minden fáról ehet az emberpár, így ebből az elbeszélésből nem következhet a bűnbeesés ténye, az itt szereplő Ádám-mítosz szubsztanciája a teremtés, tehát ebben az értelemben ez antropológiai mítosz. A második történetben a jó és rossz tudásának fájáról való evés megtiltásának isteni parancsa már magában hordozza az ellenszegülést, a bűn elkövetésének a lehetőségét. Az emberi bűnbeesés abszolút kezdete – filozófiai hermeneutikai alapállásból¹³ – a fa Isten által való megteremtése és a törvényhozás. Ez az isteni parancs (és fa) jelképesen az emberi választás autonómiáját állítja, azt, hogy az ember ezen isteni tiltó törvény kinyilatkoztatása után már saját maga sorsának irányítója, mégpedig szabad vagy-vagy választásával: elismerheti Istent, az isteni parancsot betartva¹⁴ vagy elfordulhat tőle. A fa így a szabad akarat jelképe, az isteni tiltás pedig az isteni törvényt jelenti, és e kettő létrehozásával, kinyilvánításával Isten egyben átadta az embernek a szabadságot, a szabad döntés vagy-vagy választását és realizálását. Ez a szabadság egyben a teremtmény – Istentől való – elpártoló képességének, bűnbeesésének is a forrása.

A második teremtéstörténetben az Ádám-mítosz szubsztanciája: a bűnbeesés ténye, melynek háttérében az emberi autonómia átélése van, az Istentől kapott szabadság gyakorlata. A jahvista-elohista hagyományozottságú teremtéstörténet már nemcsak antropológiai, hanem sokkal inkább étiológiai mítosz is.¹⁵ Ez az oknyomozó jelleg talán a történeti háttérrel magyarázható, hiszen a baj, a rossz, a gonosz eredeti forrását meg kellett keresni; a szenvedésekkel telített, i. e. 8–7. századi helyzet történelmi viharaira valamilyen magyarázatot kellett találni. Mózes népének egységes királysága kettészakadt, az északi ország rész, Izrael elvesztette önállóságát, népe fogságban. Meg kellett találni a bűn eredetét, azt, hogy miért hagyta el Isten a kiválasztott népet, milyen okból bünteti. A kauzális láncolat nyilvánvaló. Az Úristen – az abszolút kauzális kezdőpontot (a szabad választás jelképét, a fát

és az isteni törvényt) előrehozva – így kérdez: „*Ettél a fáról, melyről megtiltottam, hogy egyél? Az ember így válaszolt: „Az asszony adott a fáról, akit mellém rendeltél, azért ettem.” Az Úristen megkérdezte az asszonyt: „Mit tettél? Az asszony így felelt: A kígyó vezetett félre, azért ettem.”* (Ter 3, 11–12–13) S a kígyó kísértő szavai is az isteni tiltás okmagyarázatára („azért ezt tiltotta meg Isten, mert”) épülnek, azt megcáfolva: „*Isten csak a kert közepén álló fa gyümölcséről mondta: Ne egyetek belőle, ne érintsétek, nehogy meghaljatok.*” Erre a kígyó így beszélt az asszonyhoz: „*Semmi esetre nem fogtok meghalni. Isten jól tudja, hogy amely napon esztek, szemetek felnyílik, olyanok lesztek mint az istenek, akik ismerik a jót és a rosszat.*” (Ter 3, 3–4–5) A kísértő szerint az isteni tiltás oka egy transzcendens hatalmi „féltekenység”: Isten nem akarja, hogy az ember hozzá (hozzájuk) hasonlatossá váljék. A bűn elkövetése után az isteni büntetés is kettős kauzalitásban, ok-okozati viszonyban történik. A büntetés egyrészt a tiltott fáról való evés, az isteni parancsnak való ellenszegülés miatt történik, a „ha eszik, akkor” kauzalitásban: Jahve Elohim „ellenkezést vet” a férfi és a nő valamint ivadékaik közé, Évára a fájdalmas szülést, Ádámra a fáradságos munkavégzést és mindkettőjükre a halált rója: „*Arcod veritékével eszed kenyered, amíg vissza nem térsz a földbe, amiből lettél. Mert por vagy és a porba térsz vissza.*” (Ter 3, 19) Majd egy másik ok-okozati viszonyra, a „ha már evett, akkor” kauzalitásra helyeződik a hangsúly: „*Azután így szólt az Úristen: „Lám, az ember olyan lett, mint egy közölünk, ismer jót és rosszat. De nem fogja kinyújtani kezét, hogy az élet fájáról is vegyen, egyék és örökké éljen. Ezért az Úristen eltávolította az Éden kertjéből, hogy művelje a földet, amelyből lett.”* (Ter 3, 22–23) A bűnbeesés után az isteni és emberi minőség még jobban elkülönül, szemben az első történet képmás-hasonlóságával. A Teremtés 3. fejezete az *Ószövetség* egészében is etiológiai jellegű, mégpedig abban az értelemben, hogy a világban található bajok, szenvedések és halál okának az első emberpárt, annak bűnbeesését jelöli meg, és általános érvényűvé, minden emberre vonatkoztatottá teszi, ahogy ezt például Salamon panasza is bizonyítja: „*hisz nincs ember, aki ne vétkeznék*”. (1 Kir 8, 46).¹⁶ A héber Ádám-mítosz szubsztanciája a (kétfajta) teremtés mellett tehát a bűnbeesés.

II.

A tanulmány második részében azokat az elkülönböződéseket mutatom be, melyek a bibliai Ádám-mítosz és *Madách* egyéni mítosza között találhatóak. Sokan, sokszor leírták már, hogy *Madách* romantikus egyéni mítoszeremtésében meglehetősen szabadon kezelte a mitológiai anyagot. Egy-két feltűnő eltérés regisztrálásán túl azonban nem derült ki, hogy ez az elkülönböződés milyen természetű és milyen minőségűvé teszi ezt az egyéni mítosz-variánst. Úgy vélem, azért is fontos elvégezni a komparatistikai összevetést, mivel napjainkban egyre több olyan befogadó is megismerkedik a *Tragédiával*, akinek értelmezői horizontjában, egyéni műveltségében egy alapos Biblia-ismeret van. Először a konkrét – szemantikai és strukturális – különbségeket veszem sorra, és a bibliai Ádám-mítosz és *Madách* egyéni mítosza közötti lényegi párhuzamokat és eltéréseket összegzem az első három szín alapján. Majd a tanulmány harmadik részében *Madách* Ádám-mítoszáat mint az „Adamológia” kiemelkedő egyéni mítoszáat, annak sajátosságait részletezem a mű egészében.

Az első teremtéstörténetben csupán a „*Teremtsünk embert...*” többes számú felkiáltása utal arra, hogy Isten nincs egyedül a transzcendens szférában. *Madách* képzelete az Urat¹⁷ „*dicstől környezetten trónján*”, angyalok seregétől körbevetten láttatja.¹⁸ Az első teremtéstörténet mitológiai anyagára utalnak a következő madáchi párhuzamok: az isteni teremtés kozmikus méretei, a teremtés felett érzett isteni megalégedettség.

A Teremtés első fejezetében a megteremtett világ harmonikus, tökéletesen rendezett, megáldott és befejezett. Ezzel szemben *Madách*-nál az I. szín teremtés-dicséretének számos eleme előrevetíti már a bűnbeesés utáni állapotot is, a megbomlott harmóniát, ahogy erre *Horváth Károly* már utalt *Madách*-monográfiájában: „*Az I. szín számos eleme azt sugalmazza, mintha a kezdeti harmónia megbomlása már eleve szükségszerű, de mindenesetre előre látott lenne és nemcsak az Úr szemében. Az angyalok kara már úgy köszönti a Föld szellemét, mint akinek „változó világgömbjén” „nagy eszmék fognak lenni küzdelemben”, „szép és rút”, „mosoly és könny”, „az Úr kedve és harag-*

ja” fog rajta „kört venni”. Nos, ez – a bibliai mítosz logikáját követve – csak az ember bűnbeesése utáni állapotra lehet jellemző.”¹⁹ Az elkülönbözödés oka – véleményem szerint – az expozíció poétikai, sejtetően előremutató sajátosságával, „követelményével” (is) összefüggésbe hozható.

Egy másik lényeges strukturális elkülönbözödés *Madách* első színének mennyei jelenete (1–75 sor)²⁰ és a teremtés leírása között a következő: az első teremtéstörténet a teremtő aktus folyamatát beszéli el, négyszer hangzik el eközben „az Isten látta, hogy ez jó” (Ter 1, 12; Ter 1, 19; Ter 1, 21; Ter 1, 25) gondolatritmusos alakzata, majd miután ez első emberpárt is megalkotta, ötödször így szól az elbeszélő: „Isten látta, hogy nagyon jó mindaz, amit alkotott.” (Ter 1, 31), ezután a hetedik napon Elohim megpihent a teremtés munkája után és megáldotta azt (Ter 2, 2–3). A teremtés folyamatának hosszú leírásában csupán a gondolatritmus utal a megelégedettségre; a teremtés utáni állapotra – a befejezésre, a pihenésre és a megáldásra – pedig mindössze három rövid záró mondat. *Madách* ott kezdi a *Tragédiát*, ahol az első teremtéstörténet abbahagyta a történetet: a befejezettség utáni állapotban, a megteremtett világban. „A *Tragédia* expozíciója tehát világhimnusz, a teremtés, az alkotás, a létezés dicsérete és öröme.”²¹

Horváth Károly szerint az első színbeli Úr és Lucifer vita (76–153 sor) mitológiai előzményének az ószövetségi *Jób könyve* tekinthető.²² Véleményem szerint ez a kijelentés csak a vita tényére, meglévőségére vonatkozatható. A Sátán Istennel vitatkozva és fogadást kötve be akarja bizonyítani, hogy Jób istenfélő jámborsága nem valódi, csupán a javakért kapott hálán alapul. Ha ezeket a külső értékeket Isten elveszi, sőt ha leprás beteg lesz, „húsában és csontjában” éri bántódás (Jób 2, 5), akkor istentagadó lesz, legalábbis a Sátán feltételezése szerint. Természetesen a Sátán veszt, mivel Jób nem tudja megtörni semmiféle szenvedés, és ezért Istene még jobban megjutalmazza. Isten és a Sátán közötti vitára több helyütt is találhatunk utalást az *Ószövetségben* (Zak 3, 1–2; Bölcs 2, 24; Jer 2, 20).

Arany János megjegyzése – *Madách* „erősebben gondol, mint képzel”²³ igen találónak bizonyul, mivel a legkülönbözőbb helyeken található bibliai elemeket keresgélve nyilvánvaló, hogy *Madách* rend-

kívül eredeti módon konstruálta újjá és értelmezte át a mitológiai anyagot. Az eredeti konstrukciók megléte többnyire a bibliai történet homályos pontjaira épül. Szemléletes példa erre az Úr és Lucifer közötti dialógus. Ha a vita tartamát elemezzük, a luciferi „Együtt teremtünk: osztályrészemet / Követelem” kijelentés a világ lényegét monista vagy dualista alapon magyarázó, filozófiai és egyben teológiai problémakörre vezethető vissza.²⁴ A Rossz léteztető-eredeztető kérdését (Isten teremtésénye a Sátán vagy eredendően létező; relatív vagy abszolút gonosz?) a *Bibliában* homályosság veszi körül. Ez a hermeneutikai homály az egyik oka annak, hogy a Sátán teremtettsége és természete körül zajló teológiai és dogmatikai viták szinte a kereszténység születésével egyidejűek.²⁵ *Madách Imre* korában is igen hangsúlyosan vetődött fel a különböző keresztényi vallásos irányzatokhoz kötött luciferi eredeztető kérdéskör. A XVIII. század végén és a XIX. század elején az egyik katolikus kontra protestáns teológiai és dogmatikai vita igen élesen, a kereszténység monoteizmusát is megkérdőjelező értelmezésben tette fel ezt a kérdést. A *Biblia* homályossága nyomán és az ördögben való hit XVIII. századig tartó kegyetlenkedéseinek következményeképpen a protestáns teológusok felléptek a Sátánban való hit túlzott emberi mesterkedései ellen. E hosszú folyamat eredményeképpen a XIX. század elején *Schleiermacher* révén fogalmazódott meg a következő teológiai dilemma: „az abszolút gonosz személyes ördög nem is létezhet, mivel ha személy, akkor teremtett lény, az isten alkotása, ezért tehát nem is lehet abszolút rossz. Ha viszont azt feltételezik, hogy abszolút gonosz lény létezik, akkor annak éppúgy örökkévalónak kell lennie, mint amilyen az abszolút jó isten; ebben az esetben már letérnek a monoteizmus alapjáról, és a dualizmushoz jutnak el.”²⁶ E filozófiai, teológiai és egyben dogmatikai problémakör ellentétbe állítása, a világ lényegét monista vagy dualista alapon magyarázó primordiális-metafizikus kérdésfeltevés az alapja a *Tragédia* első színében megfogalmazódó, – Úr és Lucifer közötti – vita tartalmának. A vita monista-dualista tárgyköréhez szorosan kapcsolódik a hatalom kérdése. Elsősorban erről az oldaláról értelmeződött a *Madách*-szakirodalomban az Úr mindenhatóságának ellenszegülő *Lucifer*, aki a fennálló isteni rend elleni lázadás megtestesítője, a kétkedés, a hideg

racionalitás szelleme. Az *Úr* és *Lucifer* közötti vita másik alapvető tárgya: tökéletes-e az isteni teremtés vagy sem? Az *Úr* szerint igen, *Lucifer* azonban ellentmond, szerinte „hiányzik az összhangzó értelem”, a teremtett világ csupán „Játék, melyen gyermekszív hevülhet”, s az emberek „műkedvelő”, tökéletlen teremtvények. Így *Lucifer* célja, hogy az *Úr* (és áttételesen az ember) ellenségeként az ember–isten viszony és a teremtés harmóniáját szétzúzza, bebizonyítva ezzel a teremtés tökéletlenségét.

Isten szavai és az öt dicsérő angyalok minden létező, – azaz magának *Lucifer*nek is az isteni teremtettségét állítják: ez lenne a vita egyik állítása a tételes katolikus kereszténység monoteizmusa oldaláról, illetve a monizmus állítása a filozófia oldaláról. Elpusztíthatná *Lucifert*, de nem teszi, hanem működéséhez mintegy engedélyt, sőt eszközt is ad, az Éden két fáját. „*De mindöröktől fogva élek én.*” kijelentéssel *Lucifer* azt állítja Istennel szemben a dualizmus nézőpontjából, hogy *Isten és Lucifer*, a Valami és a Semmi, állítás és tagadás, teremtés és annak megkérdőjelezése, végső soron a Jó és a Rossz bipolaritása mindöröktől fogva csak együtt létezhetnek.²⁷ *Lucifer* tehát nem csupán ellentmond, tagad, hanem önmagát Istennel egyenrangú, autonóm transzcendens lényként határozza meg. Végső soron a transzcendens és a metafizikai világ eredendő és szükségszerű dualizmusát állítja akkor is, mikor önmagát az isteni győzelemmel szembeni örök „vesztesként”, „*de új erővel*” felkelőként, egy „szüntelen” bukásra ítélt negatív princípiumként látatja. A világ lényegének egy illetve kettő princípiumból eredeztethető filozófiai-teológiai alapkérdését *Madách Imre* a színek sokaságán keresztül megoldatlanul hagyja, nem válaszol egyértelműen a monizmus–dualizmus metafizikus problémafelvetésére, és csak a XV. szín isteni válasza ad egyfajta – monista – megoldást.²⁸

Az első szín vitájában két, a bibliai mítosztól elkülönülő elem van. Az egyik szemantikai különbség egy filozófiai-teológiai kérdésre irányul, „a honnan eredeztethető a rossz” kérdésére. Az ember bűnössége más kauzalitásban, ok-okozati viszonyban tétéleződik, *Madách*nál ez egyértelműbben megjelölt, mint a második teremtéstörténetben. Az emberpár bűnösségének abszolút kezdőpontja a luciferi dualista érvelés és követelés, melynek következményeként a gonosz eszközzé válik a két fa:

Együtt teremténk: osztályrészemet

Követelem.

Az ÚR (*gúnyyal*)

Legyen, amint kívánod.

Tekints a földre, Éden fái közt

E két sudar fát a kellő közepén

Megátkozom, aztán tiéd legyen.

LUCIFER

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy,

S egy talpalatnyi föld elég nekem,

Hol a tagadás lábát megveti,

Világodat meg fogja dönteni. (*Indul.*)

ANGYALOK KARA

EI Isten színétől, megátkozott,

Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott.

Az *Úr* (gúnyosan bár, de mégis beleegyezve az együtt-teremtés dualizmusába?) teljesíti *Lucifer* követelését és átadja a gonosz számára a kísértés eszközeit és csak ezt követően, a második szín elején hangzik az isteni tiltó törvény. A madáchi átértelmezés kauzalitásától eltérően a második teremtéstörténetben Jahve Elohim tiltó parancsa lesz az emberi bűnbeesés abszolút kezdete, mivel ez az isteni törvény (és egyetlen eszköze: a jó és gonosz tudásának fája) már állítja az emberi választás autonómiáját: aki elismerheti az isteni törvényt vagy elfordulhat tőle. Így az ember szabad választásával már adva van a kísértés lehetősége is. Itt egy negatív irányú – az isteni paranccsal szembehelyezkedő – autonóm döntésre való biztatás eszközzé fokozódik le a kísértő, kígyó alakjában. Jahve Elohim egy fa gyümölcsének evését tiltja meg, de a büntetés már a másik fára, az élet fájára is vonatkozik.²⁹

A másik különbség az, hogy a *Tragédia* Édenkertjében két fáról van szó mindvégig. Hogy ez direkt-e vagy véletlen? Az előbbi esetben milyen alkotói szándékkal hozható összefüggésbe? Vagy az utóbbinál: mi a véletlen oka? E kérdések a szerzői szándéokra illetve e legkülönbözőbb megfajtott filológiai rejtélyekre irányulnak, így írásmában sajnos válasz nélkül maradnak; nem tagadva azt, hogy kétségkívül érdekes és igencsak meggondolandó az eltérés ténye.

A második teremtéstörténetben és a bűnbeesés elbeszélésében Jahve Elohim az ember sorsát irányító hatalom, aki először létrehozza Ádámot, majd gondoskodik életkörülményeiről, megteremti számára az Édent, a „segítőtársakat”, végül Ádám „oldalcsontjából” Évát, mindeközben a törvény felállításával a szabad választás jogát adja át, majd a tiltó törvény megszegése, a bűnbeesés után büntet. A *Tragédia* második és harmadik színe alapvetően módosítja a mitológiai alapegységek arányait. A bibliai kísértés rövidségével szemben több mint száz soron keresztül ível a luciferi kísértő dialógus. Mégis a bibliai kígyó egyetlen mondatának egyéni értelmezésére épít *Madách*, „az olyan lehetsz, mint Isten” a csábítás lényege itt is, hogy ez majd az „*Önmagam levék / Enistenemmé*” metamorfózisává lényegüljön át. Egy másik arány-különbség az, hogy a teremtéstörténet hosszú és részletező isteni büntetését *Madách* csupán egyetlen, teológiai jellegű mondatban tömöríti:

AZ ÚR SZAVA

Ádám, Ádám! elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

A Bibliától teljesen eltérően kiemelt funkciót kap az „*Éden-nosztalgia*”,³⁰ a vágykép az első emberpár harmóniájáról, ugyanakkor ez egy mitológéma is az „aranykor-mítoszból”. Szintén egy alapvető el-különböződés a harmadik szín egésze is, hiszen az *Ószövetség* a kiű-zettetést elbeszélve Káinnal és Ábellel folytatja az első emberpár történetét.

Horváth Károly a nagy mű megszületésének hátterében – „*a Tragédiát létrehozó töprengés, gondolkodás Madách válságának mélypontján, 1857 körül indulhatott el*” – *Madách* egyik levélfogalmazványát idézi: „*E mérge igazság, ha tragédia is, s az emberi természet sohasem tagadta meg magát, és Ádám teremtése óta folyvást más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanaz a gyarló féreg marad a még gyarlóbb Éva oldalánál.*”³¹ A *Tragédia* hatástörténetében szinte közhelyként ismétlődik az, hogy Ádám és Éva nemcsak mitológiai alakok és az emberiség örök jelképei, szimbólumai, hanem törté-

neti személyek is. A „más, de mindvégig ugyanaz” gondolat a levélből ugyanakkor már utal a *Tragédia* mitologikus felépítésének ötletére is. Másrészt hordozza azt – a művet is meghatározó – pesszimista és predesztináltságra utaló³² gondolatot, hogy az ószövetségi Ádám történetét minden kor minden embere megismétli, mivel gyarlóságát örököljük, újra és újra beleszületünk az ádami léthelyzetbe. Ádámban mindannyian és örökösen egyek vagyunk. Az ember gyarló természete és e miatti folytonos bukása ugyan nem cáfolódik meg a *Tragédiában* sem, azonban kiegyenlítődik egy – rangjában éppolyan fontos – ellenpólussal, mégpedig a küzdés állandóan megújuló cselekedetével. S e kettő ellentétes irányultsága egyenlítődik ki a ciklikusan ismétlődő, bukás és/de küzdés folyamatában.

Madách Imre a *Tragédia* első három színében szinte tovább írja a bibliai teremtés és a bűnbeesés történetét. Olyan pontokon tesz kiegészítést, olyan aránymódosításokat alkot, ahol a bibliai történet homályos vagy teljesen hiányos. E szupplementumok és aránymódosítások ugyanakkor valamely filozófiai és/vagy teológiai problémakört vetnek fel, így például az Úr és Lucifer közötti monista–dualista vitára gondolok, az emberi bűnösség kauzális végokára, vagy az isteni, nagyon tömör büntetés summázatára: „*Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban*”. Ez az állításba bújtatott kérdés az ember, az emberiség lényegére kérdez rá és egyben a további színek alapprobléma-felvetését is megadja: mivé válhat az ember, az emberiség önerejéből; Istenét elhagyva, Istenétől elhagyottan?

III.

Az *Ószövetség* Ádám-mítosza a teremtés és a bűnbeesés mítosza – *Madách* Ádám-mítoszának szubsztanciája: az örökös bukás „és a mégis” küzdés mítosza. Ez az elkülönülő minőség teszi egyedivé *Madách* mítoszeremtését. Miért tekinthető egyéni mítosznak *Madách* Ádámja? Minden antropológiai mítoszból valamilyen módon megfogalmazódik az emberi ráció ösdilemmája: képes-e ez az emberi nem megvalósítani a benne rejlő lehetőségeket; ha nem, akkor miért nem;

ha igen, akkor hogyan? A mítosz mint struktúra az emberi nem feltételezett lehetőségeinek egy-egy fajta modelljét adja.³³ Ilyen lehetséges modellt nyújt *Madách Imre* szubjektivizált mítosza is, mivel az egyénben kezdődő és véget érő, ugyanakkor minden egyénben újra megismétlődő egyetemes emberi alapállapotot ábrázolja, a modernitásra jellemző tartalommal megtöltve: a bukás és/de mégis küzdés mítoszáét. Ugyanakkor a mitikus alapkérdésre kétféle választ ad: nem képes az emberiség megvalósítani lehetőségeit, mert mindig elbukik, másfelől: képes lehet a megvalósításra, a jobbításra, mert folytonosan küzd. Ez az ellentételezés az „Ádám mint Ember” dualitásából fakad, az emberi nem alaptermészetének kettősségéből.

Az én mítoszáét mint morális mítoszáét a romantika teremti meg. A felvilágosodás után az alteritás hagyományos mítoszáét fokozatosan elveszítették érvényességüket, világmagyarázó erejüket. A mítosz hatásának hatalmát ismerve, *Herder* óta hangoztatták a német romantikus teoretikusok, hogy egy „új mitológiára van szükség”. Művészi programjuk szerint az „*én mitológiája*” a szubjektivizált mítosz lehet, mely organikus egésszé rendezi el a világot úgy, hogy kiindulópontján és fókuszában mindig az én, az individuum moralitása, ethosza áll.³⁴

A *Tragédia* „én-mítosza” mítosz annyiban, hogy minden ember egyedi tapasztalatát képes egyetemessé formálni; morális tartalmú, mert *Madách* Ádámja, bukása és küzdése a modernitás individuumának lényegi szubsztanciája. Mitikus, mivel az emberi sorssá, sorsokká formált végtelen folyamatot ábrázolja. Sajátosan egyéni mítosz, mert ez a bukás-küzdés a modernitás emberének sorsa – *Madách* gondolatvilágában. Mitikus azért is, mivel képes megteremteni az örök visszatérés ciklikusságát a kezdet, a történeti és a vég között; egyéni mítosz, mivel *Madách* értelmezésében a bukás-küzdés mozgása, dinamikája (ádami) emberi alapállapot, és a történelem mozgásának állapota is.

Az ószövetségi Ádám-mítosz bűnbeeséséhez köthető a bukás ismétlődése. A küzdés kiegyenlítő eszménye és késztetése azonban nemcsak a XIX. századi Magyarország koreszméjéhez, *Kölcsey*, *Petőfi* és *Vörösmarty* örökségéhez köthető,³⁵ illetve nemcsak a romantikus hatás kiegyenlítő jellegéhez kapcsolható,³⁶ hanem a *Tragédia* egyéni mítoszáét morális erejéhez is. Az individuum, az Ember számára a

küzdelem önmaga megváltásának módjaként határozható meg, önmaga belső morális parancsaként. Az újra és újra elbukó Ember létének olyan belső morális lényege a küzdelem, amellyel önmaga létét, emberségének lényegét és méltóságát állítja. Ádám ugyan mindig elbukik, de szeretné megváltani, jobbá tenni önmagát és az emberiséget a folytonos küzdés révén.

Írásom első részében párhuzamot vontam az ószövetségi és az új-szövetségi Ádám-mítosz között, melynek sommázata az volt, hogy Ádám bűnbeesését a második Ádám, Krisztus megváltása oldja fel. Ugyanezt a kiegyenlítő (bűnbeesés–megváltás; bukás–küzdés) mítoszmodellt alkotja meg *Madách Imre* is Ádám történetében: ószövetségi Ádámként elbukik, de „krisztusi” Ádámként hisz és eszményei megvalósításával küzd az emberiség, a valóság jobbításáért. Ebben az értelemben *Madách* Ádámja a küzdés emberi akaratában, az újkezdés méltóságában akarja megváltani, jobbítani önmagát és az emberiséget. Ez az akarás realizálható-e? Megváltható-e, jobbítható-e az emberiség az Ember küzdése által? Képes-e nemesebbé tenni a világot az Ember? Minden szín válasza, az eszkimó szín „végszava”: a Nem. Az (ószövetségi) Ember gyarló természete miatt: a Nem. Azért nem, mert az Istenét elhagyó és Istentől elhagyott Ember mindig elbukik bűnös természete által. De *Madách* szerint az élet természete a küzdés, vereségeink ellenére, sőt éppen azért, mert vereséget szenvedtünk, küzdeni kell a humánus eszményeiért, értékeiért. Még akkor is, ha a küzdelem újkezdésében, értelmes céljában és megvalósulásában már csak bízva hihetünk.

Jegyzetek

1. KERÉNYI Károly: *Mi a mitológia?* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1988. 9–12.
2. Claude LÉVI-STRAUSS: *A mítoszok struktúrája. In: Strukturálisizmus.* Első kötet. Szerk.: HANKISS Elemér. Európa Könyvkiadó, Bp., 1971. 136–138.
3. Az első teremtéstörténet jahvista hagyományozottságú, feltehetően i. e. 9. században akkor keletkezett, amikor Mózes népe (Júda és Izrael) még egységes királyságban tömörült. A második teremtéstörténet már az izraeli és judeai kettészakadás után, az izraeli északi országrész i. e. 721 utáni bukása után keletkezett, amikor Izrael országának népét III. Tiglatpilezer asszír király fogságba hurcolta. A második teremtéstörténet így már jahvista-elohista hagyományra épül. A déli országrész, Júda sem tartotta meg sokáig önállóságát, Jeruzsálem pusztulása után, i. e. 587-ben Nebukadnezár babilóniai király vetette őket fogságba.
4. A katolikus kereszténységben az eredendő bűn tana Szent Ágostontól kezdődően hosszú dogmafejlődésen és értelmezésen ment keresztül. A mai katolikus dogmatika szerint az első emberpár bűnbeesése egyben az eredeti és eredendő bűn, „az áteredő bűn tanát” is jelenti, azt, hogy az első emberben mindnyájan vétkezünk, s e bűn büntetése a halál. Krisztus megváltó áldozati halála és feltámadása az eredendő „bűn-jelleg eltörlése”. Krisztus keresztségének felvételével az ember felszabadul az eredeti bűntől, bár ez nem jelenti azt, hogy személyes, egyéni életében elkövetett bűneiért nem büntethető. V. ö.: Dr. ELŐD István: *Katolikus dogmatika.* Szent István Társulat, Bp., 1983. 166.
5. Paul RICOEUR: *Az „Ádám-mítosz” és a történelem „eszkatológikus” felfogása. In: A hermeneutika elmélete.* Első rész. Szerk.: FABINY Tibor. Szeged, 1987. 128–129.
6. V. ö.: Karen ARMSTRONG: *Mohamed. Az iszlám nyugati szemmel.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1998. 176–178.
7. Természetesen a *Tragédia* Ádám-mítoszának madáchi átértelmezése sem függetleníthető el teljesen korának sajátos hatás- és értelmezéstörténeti horizontjától, így az addigi teológiai, dogmatikai és irodalmi Ádám-átértelmezésektől sem.
8. Milyen kiadású, nyelvű és fordítású Bibliát, Biblia-értelmezéseket ismert Madách Imre? Milyen dogmatikarendszer határozta meg vallásos szemléletét? Milyen irodalmi mintát adhatott ehhez például Milton? Ezekhez képest miképpen tér el egyéni mítosz-teremtése? E kérdésekre való válaszadás illetve a tágabb dogmatikatörténeti háttérre való utalás meghaladja lehetőségeimet és szándékomat.
9. Például MILTON *Elveszett Paradicsom*ában Ádám hasonlóan az egész emberi nemet jelképező mitikus hős. Milton Ádámnak és Évának a bűnbeesés miatti lelkiismeretfurdalását hangsúlyozza. A visszanyert Paradicsomban, Krisztus – mint a második Ádám – történetében az eredendő bűn krisztusi eltörlése áll középpontban. Milton az Ádám-mítosz újszövetségi, teológiai értelmezését veszi alapul. Az *Elveszett Paradicsomban* Mihály főangyal látomásokon keresztül mutatja meg az eredendő bűn átöröklött következményeit az emberiség jövőjében, melynek hatására az ősszülemben az öngyilkosság gondolata felvetődik. E két mozzanat, a jövőbelátás és az öngyilkosság alapján (is) rokonítható Madách Tragédiájával.
10. Valószínűsíthető, hogy létezett egy jahvista hagyomány, melyet kb. i. e. 9. században foglaltak írásba Judeában, és egy elohista hagyomány, amely később Északon, Izraelben keletkezett. A két hagyomány illetve ennek nyomán az *Ószövetség*be beolvadt rész onnan kapta nevét, hogy Isten neve Jahve-ként (magyarra fordítva Úrként) vagy Elohimként fordul elő (magyarul Istenként). Az északi ország összeomlása, kb. i. e. 721 után a két különböző hagyományt egybefoglalták, ezekben az ószövetségi részekben Isten neve Jahve Elohimként (magyarra fordítva Úristenként) szerepel. In: *Az Ószövetség könyvei. In: Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.* Szent István Társulat, Bp., 1982. 12.
11. *Teremtés. Jegyzetek.* In: *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.* Szent István Társulat, Bp., 1982. 60.
12. „Isten megteremtette az embert, saját képére teremtette őt, férfinak és nőnek teremtette őket. Isten megáldotta őket, Isten

szólt hozzájuk: Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá. Uralkodjatok a tenger halai, az ég madarai és minden állat fölött, mely él és mozog. Azután ezt mondta Isten: Nézzétek, nektek adok minden növényt az egész földön, amely magot terem, és minden fát, mely magot rejtő gyümölcsöt érlel, hogy táplálékotok legyen.” (Ter 1, 27–28–29).

13. Paul Ricoeur szerint „ezáltal lesz az ember a gonosz kezdetévé, azon a teremtésen belül, amelynek abszolút kezdete viszont az isten teremtő aktusa.” In: Paul RICOEUR: *Az „Ádám-mítosz” és a történelem „eszkatológikus” felfogása.* In: *A hermeneutika elmélete.* Első rész. Szerk.: Fabiny Tibor. Szeged, 1987. 124.
14. „De a jó és rossz tudásának fájáról ne egyél, mert amely napon eszel róla, meghalsz” (Ter 2, 17).
15. Paul RICOEUR: *Az „Ádám-mítosz” és a történelem „eszkatológikus” felfogása.* In: *A hermeneutika elmélete.* Első rész. Szerk.: FABINY Tibor. Szeged, 1987. 123.
16. Az ősszülők bűnbeesésének következménye, hogy minden ember bűnös. V. ö.: Ter 6, 5; Ter 8, 21; 1 Kir 8, 46; Jób 4, 17; Jób 25, 4; Préd 7, 20; Péld 20, 9; Iz 64, 5; Jer 30, 15; Dán 9, 5–6–7; Sir 25, 24; Bölcs 2, 23–24; stb.
17. Madách Imre Úrnak nevezi Istent. A hagyománynak megfelelően ez a héber Jahve elnevezés magyar fordítása, Károli Gáspár óta. Mint említettem, az első teremtéstörténet Istene Elohim, a másodikban Úristen neve Jahve Elohim. Madách tehát teljesen eltér a névadást illetően az első két teremtéstörténettől.
18. Az első szín égi jelenetének kezdete Goethe *Faustjára* emlékeztet annyiban, hogy mindkét helyen az angyalok kara és három illetve négy főangyal zengi a dicshimnusz az isteni teremtés tökéletességéről. In: HORVÁTH Károly: *Madách Imre. 1823–1864.* Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. 143.
19. HORVÁTH Károly: *Madách Imre. 1823–1864.* Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. 146.
20. A Tragédia szövegére, soraira való utalásban BENE Kálmán főszöveg-gondozását veszem alapul. V. ö.: MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája. I. Főszöveg.* Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Bp., 1999.
21. MEZEI József: *Madách. Az élet értelme.* Magvető, Bp., 1977. 100.
22. HORVÁTH Károly: *Madách Imre. 1823–1864.* Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. 142.
23. Aranyt idézi Horváth Károly. HORVÁTH Károly: *Madách Imre. 1823–1864.* Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. 130.
24. Korábbi tanulmányomban részletesen elemeztem e kérdéskört, itt csupán vázlatos összefoglalást adok. V. ö.: MÁTÉ Zsuzsanna: *Madách Luciferjének genealogikus kérdésköréről.* In: *VII. Madách Szimpózium.* Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 2000. 45–59.
25. A Biblia szövegének értelmezéseire épülő különböző teológiai – az ágostoni, tomista, kálvinista – rendszerek is eltérően fogalmazták meg ezt az eredetet, illetve a keresztény vallás különböző történeti korszakai és irányzatai is másképpen vélekedtek erről a kérdésről. Természetesen – a teljesség igénye nélkül – mégis érdemes egy mai olvasatban néhány konkrétumot felidézni arra vonatkozóan, mi is az oka Lucifer illetve a Sátán léteztetését körbevevő homályosságnak. Az okkereséshez – nem véletlenül – egy, a történeti teológiai áramlatok nézeteit is egybevető, mai dogmatikát, Dr. ELŐD István *Katolikus dogmatikáját* választottam:
 - Az angyalok teremtéséről, jókról és rosszakról egyaránt „*sehol sem beszél a Szentírás, teremtettségüket is csak egy helyütt említi (Kol 1, 16). Általában úgy veszi az angyalokat, mint a vallási hagyományból ismert lényeket, akik Isten gondviselő akaratának végrehajtói*”.(14) (Megjegyzem: ma kétségbevonhatatlan katolikus dogmatikai hittétel, hogy az angyalok, jók és rosszak egyaránt, Isten teremtményei.) In: *Dr. Előd István: Katolikus dogmatika.* Szent István Társulat, Bp., 1983. 120.
 - „*Az angyalok próbára tételéről kifejezetten nincs szó a Szentírásban, (...) sem a próba mikéntjéről és tárgyáról. (...) Hittétel, hogy a gonosz szellemeket Isten jónak teremtette, de ők saját magatartásuk következtében gonoszakká lettek. (...) Abból, hogy vétkeztek, logikusan következik, hogy próbának voltak alávetve, és nem állták meg a próbát. Miben állt a próba? Mikor volt? Mennyien vétkeztek? Nem találunk olyan adatokat a kinyilatkozta*

tásban, amelyekből következtetni tudnánk az ilyen kérdésekre adható válaszokra. Igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy bűnük lényege a kevélység volt. A Szentírás ugyanis általános elvként vallja, hogy minden bűn kezdete a kevélység (Sir 10, 15; vö. Tó. 4, 13; 1 Tim 3, 6; Lk 10, 18). Erre enged következtetni, hogy a Jelenések könyve szerint »Mihály és angyalai« taszították le a sátánt és angyalait; a Mihály név pedig ezt jelenti: »Ki olyan mint Isten.« Ez úgy hangzik, mint egy példátlan arányú szellemi harc csatakiáltása. Ide vehető még, hogy a kísértő az ősszülőknek Istenhez való hasonlatosságot ígért (Ter 3, 5), Jézust pedig arra akarta rávenni, hogy őt imádja (Mt 4, 9); sőt az is, hogy a világ végén az antikrisztus Isten templomába ül, és úgy mutatja magát, mintha Isten volna (2 Tesz 2, 4). A szentatyák szívesen emlegetik, hogy az Isten elleni vétkek mélyén az a jelszó húzódik meg, amit Jeremiás vet szemére istentelen kortársainak: »Nem szolgállok!« (Jer 2,20) (...) Lehetséges, hogy a bukáskor az angyalok feje, a »tagadás ősi szelleme«, a sátán volt, akit »e világ fejedelme« néven emleget a Biblia (vö. Lk 4, 5–8), és akit a szentatyák Iz 14, 12 típusos értelmezése alapján Lucifer-nek, hajnalcsillagnak neveznek.» In: Dr. ELŐD István: *Katolikus dogmatika*. Szent István Társulat, Bp., 1983. 127–8.

26. V. ö.: Helmuth von GLASENAPP: *Az öt világvallás*. Gondolat, Bp., 1984. 296.
27. Lucifer érvelése a következő bipolaritásokra épít: a teremtés előtti isteni eszme, a Valami, a lét, a létezés nélküli ürességnek isteni érzete már magának Lucifernek az eredendő létét bizonyítja, így maga az isteni teremtés szándéka, az isteni érzet sem jöhetett volna létre e „gát”, ezen „úr”, e Semmi nélkül, melynek Lucifer „a neve”. A teremtés szándéka, a világ létrejötte tehát már Lucifert feltételezi, és maga a Teremtés aktusa is, hiszen az isteni teremtés (isteni) eszme, szellem és (az ördögi teret jelentő) anyag kettősségében jött létre, magában hordozva a mindebből származó, egymással korrelációs viszonyban lévő bipolaritásokat mint hódolat–bírálat, teremtés–tagadás, győzelem–bukás, bukás–felkelés, élet–halál, boldogság–lehangolás, fény–árnyék, kétség–remény.

28. A Madách-kutatásban már sokszor leírták és bizonyították, hogy a Tragédia Istene ellentmond a tételes, monoteista kereszténység dogmatikájának és Isten-felfogásának. V. ö.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*. In: *Madách-tanulmányok*. Szerk.: HORVÁTH Károly. Akadémiai, Bp., 1978. 138–9. és 141.
29. „Lám, az ember olyan lett, mint egy közülünk, ismeri a jót és rosszat. De nem fogja kinyújtani kezét, hogy az élet fájáról is vegyen, egyék és örökké éljen!” (Ter 3, 22.)
30. HORVÁTH Károly: *Madách Imre. 1823–1864*. Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. 146.
31. HORVÁTH Károly: *Madách Imre. 1823–1864*. Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. 121.
32. A keresztény katolikus dogmatika áteredő bűnének egyik „dogmatikus döntését” ismerhetjük itt fel, ha a gyarlóság alatt az ember bűnösségét értjük. Azonban a dogmafejlődésben – szemben a madáchi levélrészlettel – az „öröklődött” ádami bűnösséget eltörli a nála erősebb krisztusi megváltás és kereszttség. A dogmatika szerint az ember ugyan így mentesül az eredendő bűntől, ám személyes (halálos vagy bocsánatos) bűnököt elkövethet, de nem erre predesztinált. A bűn teológiai értelemben: elfordulás Istentől, az isteni törvényektől. In: Dr. ELŐD István: *Katolikus dogmatika*. Szent István Társulat, Bp., 1983. 155–167.
33. V. ö.: Claude LÉVI-STRAUSS: *A mítoszok strukturája*. In: *Strukturalizmus*. Első kötet. Szerk.: HANKISS Elemér. Európa Könyvkiadó, Bp., 1971. 133–149.
34. V. ö.: WEISS János: *Mi a romantika?* Jelenkor Kiadó, Pécs, 2000. 94–104.
35. V. ö.: MARTINKÓ András: *Vörösmarty és Az ember tragédiája*. In: *Madách-tanulmányok*. Szerk.: HORVÁTH Károly. Akadémiai, Bp., 1978. 185–215.
36. V. ö.: MÁTÉ Zsuzsanna: *A művészet hatásának hatalmáról*. Első rész – Árgus, 1999. 4. szám 65–73.; második, befejező rész – Árgus, 1999. 5. szám 42–48.

Varga Emőke

A képi referencia kérdése a Tragédiában

„Nézz csak földünkre vissza” – mondja az Űrben repülve Ádám, Lucifernek – „Először a virág tűnt el szemünkből, / Aztán az erdők rezgő lombjai.” Lucifer valószínűleg, Ádám felszólítása ellenére, nem ugyanazt a virágot és nem ugyanazokat az erdőket látja. Ádám nem mutat rá semmiféle nyíló virágra, ősülő vagy széltől zizegő facsoportra. Ha valóban azt kívánná útitársától, hogy a látvány soha nem tapasztalt élményében osztozzon vele, ha Madách a repülés nyújtotta képi élményeket akarta volna megjeleníteni, akkor Lucifer és az olvasó bizonyára megtudhatta volna pontosan, rózsáról vagy violáról, nyárfáról vagy tölgyről van-e szó. Ám az idézett hely csak látszólag vonatkozik a repülés látványára, az Ádám szeme előtt lepergő képi élmény mögött a megismerés, a megtapasztalás szélesebb értelme rejtezik. Az élményben való közös részvétel, a részvétel jellege a fontos. A látás összekapcsolódik a vele kölcsönhatásban álló érzéssel, tudással. Később a „táj... síksággá lapul”, eltölpül és eltűnik a szirt, a felhő, a tenger, végül a Föld gömbje is. Lucifer ekkor válaszol: „Emelkedett szempontunkból, hiába, / Először a bájvész el, azután / A nagyság és erő, míg nem marad / Számunkra más, mint a rideg mathézis. – –” Tehát: „báj”, „nagyság”, „erő”, „mathézis”. A virágra, a szirtre, a zúgó tengerre, a Földre magára vonatkozó főnevek. Ám – noha az „emelkedett szempont” szófordulata s maga a drámai szituáció is világossá teszi, a választ az átélt látvány hívta elő – Lucifer szavai messze eltávolodnak a konkrét képi élménytől. Ugyanígy a folytatásban Ádám szavai is: „A csillagok megettünk elmaradnak, / S nem látok célt, nem érzek akadályt”. A konkrét képet egyre kiszorító absztrakciót megerősíti az idézett rész sajátos nézőpontrendszere is, hiszen Ádám és Lucifer kívülről is szemlélik önmagukat, máskülönben Ádám nem láthatná a szemek tükrében eltűnő virágot, Lucifer pedig nem tudná megjelölni kettejük „emelkedett” helyét az egyetemes térben.

Madách Tragédiájának számtalan, a képi referencia szempontjából hasonló verbális képét idézhetnénk. Vagyis olyanokat, melyek az olvasó képi fantáziájára alapoznak, mentális képeket idéznek, de röviddel a folyamat (a kép elképzelése folyamatának) kezdete után, a tudat kisiklik, vagy legalábbis megtorpan, akadályba ütközik, hiszen absztrakt főnevek, elvont fogalmak állnak helyébe, törik meg az útját.

Vajon mi jellemzi Az ember tragédiájának sajátos képeit? Milyen poétikai, eszmei megfontolások állnak a kép valóságra vonatkoztatóságának, vagyis a képi referenciának romantikus megoldása mögött? Úgy vélem, az értelmezések irányai – (1) az ábrázolt tárgy; (2) a műfaj, a dráma-típus; (3) a kor poétikai elvárásai; (4) a művészi attitűd szempontja felől – ugyanoda mutatnak.

(1) Álmainkat képek segítségével idézzük fel. A Tragédia alapszituációja ilyen értelemben középpontba állítja a képet, konkrétan: a mentális képet, hiszen egy álom-folyamatot mutat be. Azért ugyanis, hogy a keretszínnek keresztény mítosza homogén legyen a mű egészével, a „történelmet is álomba mártva kapja Ádám” (Hubay Miklós, 1978. 54.). Freud óta tudjuk, álmaink megértésében a képtől a képi felszín mögött elrejtett jelentés, rejtett jelentésként elgondolt szó felé kell haladnunk. Egy irodalmi alkotás olvasása ugyanakkor a verbális felszín mögötti látásig, a szavak lineáris sorozatától az azokat rendező struktúrákig, formákig, ez esetben: a képekig tart. Vagyis a művészetekben állandóan jelenlevőnek tűnő szó és kép dialektikája Madách Tragédiájának értelmezésében mindkét: a képtől a szó és a szótól a kép felé tartó kettős irányból érvényesül. E kettősséget és összetettséget bonyolítja egy másik kettősség, mégpedig: a képi referencia lehetséges alapját képező valós világ és a mű virtuális világa közötti viszony, valamint a Tragédián belüli kétféle virtualitás viszonya: tudniillik az éber Ádám és az álmodó Ádám világának egymásmelletisége. E kettősségeket az értelmezésnek figyelembe kell vennie.

Maradva az álomnál mint a Tragédia képi referenciájának kérdését legnyilvánvalóbban felvető szempontnál, először is a harmadik szín végét, az álomba-merülés jelenetét kell idéznünk. Ádám e szavakkal kérleli Lucifert: „ifjú keblem forró vágya (...) / Jövömbé vetni egy tekintetet. Hadd lássam, miért küzdök, mit szenvedek”. „Hadd lássam

én is (...)” – folytatja Éva. Lucifer válasza: „*Legyen. Bűbájat szállítok reátok, / És a jövőnek végeig beláttok / Tünékeny álom képei alatt; / De hogyha látjátok, mi dőre a cél, / Mi súlyos a harc, melybe útatok tér, / Hogy csüggedés ne érjen e miatt; / És a csatától meg ne fussatok: / Egére egy kicsiny sugárt adok, / Mely biztatand, hogy csalfa tünemény /Egész látás, – s e sugár a remény*”. Az idézett részletben hétszer, tehát mennyiségileg hangsúlyosan fordul elő látásra utaló ige vagy főnév. Ugyanakkor nyilvánvaló, a látás fogalma a ‘tudás’, a ‘tudni’; a ‘tapasztalás’, a ‘megtapasztalni’ jelentésmezejével érintkezik. Az álom majd megjelenít, ígéri Lucifer, ám ezzel azt is mondja, mindez nem jelenné-tétel, hiszen, „*tünékeny*”-ek a képek, „*csalfa tünemény*” a látás. Tehát a tulajdon akarásából kiszakított, álmodó emberpár e jelenettől fogva rejtett passzivitásban, sajátos módon lát, érzékel. Úgy tűnik, az álmokképek megjelenítő, de jelenné-nem-tévő funkciójával áll párhuzamban a Tragédia verbális képeinek legfontosabb sajátossága. Konkrétan az, hogy Madách valamely képelemmel megjelenít, vagyis a valóságon alapuló képi-emlékezetünkre épít, de néhány sorral lejjebb e képet felolvadni engedi, mely így referencialitását veszti, helyébe absztrakt fogalmak lépnek. Egy szál rózsát bárki könnyen elképzel, ha valaha látott már ilyen virágot, de még könnyebben elképzelné, ha a szóban forgó virágra, a külső megjelenésre vonatkozóan valamilyen információt kapna. A tizenkettedik színben a tudós ezt mondja: „*Lássuk tehát az ősnövényzetet. / Im itt van az utolsó rózsza, mely / Nyílt a világon. Hasztalan virág, / Más százezer testvérrel foglalá el / A legbujább tért a lengő kalásztól; / Nagy gyermekek kedves játékszere. / Sajátos jelenség valóban, / Mint kaptak egykor ily játékokon; Virágot terme még a szellem is: A költészet s hit ábrándképeit, / S csalóka álmok karján ringatózva / Eltűzölyt a legjobb erőt, / Hogy életcélja parlagon maradt.*” A drámai szituáció szerint a tudós Ádámmal és Luciferrel együtt éppen a múzeum vitrinjeit szemléli sorra, így a tudós szavainak kezdete, a „*lássuk tehát*” s az „*im itt van*” – szófordulata nem pusztán retorikai eszköz, hanem konkrét szemlélésre utal. Ám Madách, bár megteremti a képi referencia alapját, nem él az önálló képpé nőő leírás lehetőségével, vagyis a nyelvi jelek referenciális áttetszőségével. Poétikai megoldását inkább az ál-

mait felidéző én eljárásával rokoníthatjuk. Mégpedig azért, mert amikor álmodunk, nyilvánvalóan képekkel van dolgunk, ám senki sem gondolja, hogy kizárólagosan képekkel, hiszen fáradtságunkba kerül utólag visszaszolgáltató nekik a valóság valamilyen ismertetőjegyét, szavakba önteni, valójában mit is láttunk (Richir, Marc, 1996. 110–122.). A Tragédiában is, bár Madách végig viszi az eredeti képre: a rózsára és tenyészterületére utaló látványelemeket („*nyílt*”, „*foglalá el a legbujább tért*”, „*virágot terme*”, „*parlag*”) a jelek reflexíven átlátszatlanok, a rózsza szépsége elvontan jelenik meg, a haszontalanság absztrakciójaként.

(2) Az ember tragédiájának dráma-típusát elemezve az absztrakció erőteljes jelenlétére hívja fel a figyelmet Bécsy Tamás. A drámai műnemet egyébként is jellemző jelszerűség itt a rítus drámákra emlékeztető módon felfokozódik. Madách Tragédiájában ugyanis mindvégig elsődleges a kifejezendő tétel, s csak ezután következik ennek demonstrálásaképpen a „*látszatéletpolyamat*”. A figurák nem természetes életmenetükből következően lépnek színre, hanem a tételt illusztráló (Bécsy Tamás, 2001. 264–269.). Ha mindezt elfogadjuk, úgy tűnik, koncepciójának részét képezheti az álommal, a verbális képekkel kapcsolatos szerzői intenció. Az álmodó Ádámnak és Évának ugyanis nincsenek, nem lehetnek észleletei, csak képzetek. Másképpen fogalmazva: az álmokképek sorozata nem észlelési jelenség, hanem annak a reprezentánsa. Vagyis, amint a rítus-dramában alapvetően hiányzik a szereplők cselekvéseinek lelki motivációja, ugyanúgy gyakran hiányzik a verbális képek valóságra utalása. A hiányt pedig mindkét esetben az absztrakt idea tölti ki.

(3) Madách poétikai megoldása: az absztrakt kép alkalmazása, egyébként teljesen megfelel a romantika ábrázolás-fogalmának, elvárásainak. A romantikus szerzők ugyanis a mentális, verbális és képi ábrázolást többnyire a képzelőerő rejtelmes működésével hozzák összefüggésbe, s ezért elhatárolódnak a pusztá leírástól, melyet egyszerűsége folytán nem tartanak elég költőinek. Az ábrázolás így egyre inkább a nem-reprezentáló kép fogalmával kapcsolódik össze, s az absztrakt kép kiszorítja az anyagi valóságot áttekinthetően reprezentáló verbális képet (Mitchell, W. J. Thomas, 1997. 338–370.). Az ilyen

imaginárius, tehát nem valós, képzetes kép jellegzetes példáját adja a következő Tragédia-részlet, mely alkalmat szolgáltat annak megfigyelésére, miként válik egy fogalom a percepció részévé.

A tudás és az élet fájára vonatkozó, első dialógusokat és a szerzői instrukciót idézem. Az Úr: „*Tekints a földre, Éden fái közt /E két sudar fát a kellő közepén /Megátkozom, azután tiéd legyen.*” Lucifer: „*Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy – / S egy talpalatnyi föld elég nekem. / Hol a tagadás lábát megveti, / Világodat meg fogja dönteni.*” A szerzői instrukció ide vonatkozó részlete: „*A paradicsomban. Középen a tudás és az öröklét fái.*” Az Úr szava ismét: „*... e két fát kerüld, kerüld, / Más szellem óvja csábgyümölcsseit, / S halállal hal meg, aki élvezi. – / Amott piroslík a szőlőgerezd, / Ott enyhe árnyék kínál nyugalommal, / Ragyogó délnek tikkasztó hevében*”.

Egy képi élmény leírása a való világ jelenségétől az elmén át a nyelvi megformálásig tartó folyamat. Másképpen fogalmazva: a tárgy vagy eredeti benyomás az ideán vagy mentális képen keresztül szóvá, verbális képpé formálódik. Az olvasás, befogadás ezt a folyamatot visszafelé indítja el. Az idézett részlet e szerint a következőképp értelmezhető. Éden fájáról a Tragédiában alig tudunk meg többet, minthogy fák, legfeljebb azt, hogy sudár fák. Ami ezen kívüli információ, az a fák körül történt eseményekre vonatkozik: megjelölés, megátkozás, a gonosztól történő birtokbavétel, tiltás. Az olvasói tudat mentális képének szolgálatában így mindössze a fák térben elfoglalt helyére vonatkozó szókapcsolat áll, ez viszont kétszeresen is: a fák a Paradicsom „*kellő közepén*” nőttek; tőlük távolabb piros gyümölcsű, lombos szőlő terem. Madách édenbeli fáit tehát, ha pusztán képi emlékezetünkre próbálunk hagyatkozni, nemigen tudjuk elképzelni. A fa mint szó, mint fogalom előhív ugyan egy mentális képet, ideát, ám valamilyen eredeti benyomás, konkrét fára vonatkozó élmény felidézésében már akadályoztatva vagyunk. Tehát ismét megállapíthatjuk, Madách látványelemei nem konkretizáltak, a szerző nem törekszik a természeti látvány „teljes értékű” mimézisére.

A reprezentációt tehát mint reprezentációt kell elfogadnunk, vagyis nem kell „tapasztalnunk”, elegendő elhinnünk, hogy a két sudár fa a tudás és a halhatatlanság fája. De miért is merülhet fel a Tragédia

olvasásakor, hogy a képi leírás, a szavakkal kifejezett látvány igaz, valóságos-e, hogy van-e reprezentációja? A kérdés megválaszolása egy ismert művészi gesztus értelmezését feltételezi, amely által jobban megismerhetjük a Tragédia verbális képeinek természetét is.

(4) A Tragédia absztrakt képei mögött a megmutatás filozofikus értelmű művészi gesztusa húzódik meg, mely konkrét kifejezést nyer Lucifer szerepében, tevékenységében. Lucifer rámutat a jelenségekre, s ez a rá- és megmutatás jellemzi az egyes álmok történéseinek kezdetét, de a Tragédia egészének alapszituációját is. A Tagadás Szelleme álmot bocsát az emberpárra és megmutatja, bemutatja nekik az emberiség jövőjét. A megmutatás pedig, mivel ráirányítja a figyelmet valamire, felveti a helyes vagy hamis kérdését, gondolkozóba ejt: a megmutatott dolog valóban az-e, aminek, amiként megjelent. Tehát arra a kérdésre, miért is merülhet fel, hogy a Tragédia verbális képeinek van-e valós referenciája, azt válaszolhatjuk: a megismerés igazsága – ami a látás mint megértés alapvető ismeretelméleti metaforája – épp úgy foglalkoztatja az olvasót, ahogy Ádámot a Tragédia virtuális világának szintjén.

Konstantinápolyban, az eretnekek és a hivatalos hit hirdetőinek harcát látva, Ádám elborzad: Lucifer kineveti: „*Mit állsz oly szótalan, mondd, mit borzadasz? / Tragédiának nézed? Nézd legott / Komédiának s mulattatni fog.*” Lucifer más nézőpontot kínál Ádámnak, cinikus és szenvtelen hozzáállást, de bizonyára nem véletlen, hogy Madách ismét a szemlélésre, a látásra utaló igealakokkal fejezi ki egy új tapasztalás lehetőségét. A látás ugyanis a tapasztalat és az alkalmazkodás terméke, az ártatlan tekintet vak. Ezt Ádám is tudja, mert dacolva Luciferrel egy helyütt ezt mondja: „*Látok, miként Tamás, és nem hiszek. – / Szemébe nézek e káprázatoknak*”. Ádám érzi tehát, hogy Lucifer kiszakítja, kiemeli őt saját szemléleti rendszeréből (az eredendően jóra hivatott, a jóban hívó mivoltából) és az ördögi megmutatás által egy új megismerés-teret épít köré, mely valami új, valami más átlátás lehetőségét nyitja meg: az addig nem látottat, nem láthatót teszi láthatóvá. Az imaginárius térben csak bizonyos, eleinte csábító, majd nyugtalanságot és ellenérzést kiváltó dolgok jelennek meg, ezek neveztetnek meg, tehát Lucifer bemutatásában: ezek vannak. Amikor

Ádám a 14. színben azt mondja, „*nem akarom meglátni*” vagy „*ne lássam többé ádáz sorsomat*”, erre, a szabad érzékelés helyett álló korlátozott és befolyásolt észlelésre, álomkép-sorra mond ki végső döntést. Megfigyelhetjük, az utolsó szín kulminációs pontján Madách fokozatosan elhagyja a látás metaforáit.

Összegezve: Az ember tragédiájának verbális képei absztrakt fogalmisággal egészülnek ki, így a képi referencia valószínűsége korlátozódik. E poétikai eljárás a romantika korának költői ábrázolás-elvét tükrözi, ugyanakkor a műnem és a dráma műfaji sajátossága tekintetében is következetes írói elvekre vall. A drámai alapszituáció a mentális képek szerepének fontosságát, a külsőleg érzékelhető háttérbe szorítását, illetve az erre irányuló koncepcióit kívánja meg. Így az álom-képek és a bemutatás művészi gesztusa filozofikus értelművé teszi a látás metaforáját.

Irodalom

- BÉCSY Tamás: *A drámamodellek és a mai dráma*. Bp.–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2001. 430.
- HUBAY Miklós: *Át az idő falain*. In: *Madách-tanulmányok* (szerk. HORVÁTH Károly), Bp., Akadémiai Kiadó, 1978. 47–57
- MITCHELL, W. J. Thomas: *Mi a kép?* In: *Kép, fenomén, valóság* (szerk. BACSÓ Béla), Bp., Kijarat Kiadó, 1997. 338–370.
- RICHIR, Marc: *Ami az álomban érzékelhető*. In: *Enigma* 1996. 2. sz. 110–122.

Huba Márk

A Tragédia értelmezéséhez – egy posztmodern megközelítés Madách Imre: Az ember (dekonstruktív) tragédiája

Móttó: „A tlöni metafizikusok nem az igazságot keresik, még csak nem is a valószínűséget: meghökkentésre törekednek. Azt gondolják, hogy a metafizika a fantasztikus irodalom egyik ágazata. Tudják, hogy minden rendszer csak abban áll, hogy a mindenség minden jellemzőjét alárendeljük egyetlenegynek, közülük bármelyiknek. Még az is helytelen, hogy »minden jellemzőjét«, mert a lehetetlent föltételezi, a jelen pillanat és a múltnak egyesítését. Az a többes szám is megengedhetetlen, hogy »a múltak«, mert az is valami lehetetlen műveletet föltételez...”

(J. L. Borges)

A *Tragédiáról* való beszédben már-már közhelyszerű, hogy végleges, egyetemes, egyértelműen rögzített értelmezést nem lehet találni a szöveghez, a szöveg folyamatosan újraértelmezhető. Mégis az értelmezésekben gyakorta keresünk egy olyan fix pontot, amelynek rögzítése, meg/fellelése leegyszerűsíti vagy értelmezhetővé teszi a *művet*. A *mű* lényegi eleme a konkrétság, a könyv szerinti materiális létezés. Vele szemben a *szöveg* kategóriája módszertani mezőt feltételez, cselekvésben jön létre. A *mű* egyértelmű, egy jelöltre szorítkozik, filológiai, hermeneutikailag lokalizálható kategória, míg a *szöveg* paradox, jelöltjei vég nélkül fluktuálnak. A *mű* allegorikus, történelmileg, kulturálisan meghatározott, tiszteletet követel. A *szöveg* radikálisan szimbolikus, plurális textust (hálózatot) képez, deheroizált, deszakralizált. A *mű* a „klasszikus” fogyasztás terméke, a *szöveg*ben viszont az írás-olvasás határai elmosódtak, játék valósul meg. A *Tragédia művisége* nem engedi a paradox megállapításokat, nem ad teret az ellentmondásos beszédhelyzeteknek, mert ez a terminus lezártágot feltételez. (Barthes 1996.) A *szöveg* dinamikussá teszi a vele való foglalkozási

módozatot, játékot teremt, nyelvi játékot tesz szükségessé. Játsszunk a szöveggel, játszik a szöveg maga is. Beszélünk a Szövegről, de nem horgonyzunk le mellette, elvetjük az omnipotens szemléletmódot mind a Szöveg struktúrájából, mind a befogadó viszonylatából. Tekintsük most *Az ember tragédiáját szövegnek!*

Temporális nyitottság

A Szöveg semmiféle szempontból sem lehet zárt. Zártsága legfeljebb a kiadók számára kötelező, azaz grafikai objektumai a megváltoztathatatlanok, azokat nem szabad bántani, sérthetlenségük szakrális magasságokba emelt.¹ De miben másban lenne még zárt a Szöveg? Keletkezési környezetétől, legelső recepciójától időben is borzasztó távolra került, kulturálisan nagy változás történt a *mű* egésze körül, a társadalmi berendezkedés, a világ berendezkedése, az emberek gondolatvilága megváltozott. Nyilván mindez hordozza a hagyományokat – ezt nem tagadjuk –, de mégis idejétmúlttá, a Szöveg szempontjából használhatatlanná és így irrelevánssá vált a szociokulturális kontextus.

Az ember tragédiája mint szöveg viszont távolról sem vált kiüresedetté, hanem irodalmi értékét igazolja az, hogy mind a mai napig foglalkozunk vele – és talán nem csak történetfilológiai szempontok alapján. Ez az odafordulás a szöveghez – ha megfosztjuk *műviségétől*, azaz a ráakódott hagyományoktól – csak a befogadói oldalról, pontosabban a Szöveg–Befogadó viszonylatában artikulálódhat igazán. Kettejük „dialógusa”, vagy diskurzusa vezethet a szöveg – hangsúlyozottan – *pillanatnyi megértéséhez* (vagy posztmodern) *félreértéséhez*. A két fél között (Szöveg–Befogadó) a közös kódot a nyelv *grammatikai* eszköztára jelenti. Így a nyelv és annak *szemantikai* jelzőrendszere az, amelynek már meggyöngült az autoritása: a nyelvről való új gondolkodásmód elvetette azt a teóriát, hogy a nyelv referenciális tartalommal rendelkezik, és az új nyelvfilozófiai irányzat – a dekonstruktivizmus – az újabb jelekre (szövegekre) való utalásokat, az intertextualitást helyezte előtérbe. Mindezzel együtt a nyelv (langue) elveszítette természetfeletti jellegét is, a jelek csak és kizárólag írott jelek marad-

tak. A referenciális kapcsolati lehetőségek helyett pedig szuppletarissá vált a nyelv és a szöveg, folyamatos pótlásra, kiegészítésre szorul, csak az interpretációs aktivitás keltheti életre. Jelentés nincs, az nem egy állandó entitás, hanem az olvasó és a szöveg interakciójában időben folyamatosan újrakeletkezik.

A továbbiakban célunk lenne, hogy kimozdítsuk *Az ember tragédiájáról* szóló diskurzusokat a középponthoz való (röghöz) kötöttségből, amely a *Tragédia műviségét* eredményezi; az archaikus és modern után – szó szerint – *poszt-modern* diskurzusba helyezzük a Szöveget és értelmezését.

Középpont

A Szöveg „kimozdításában” első kérdéseink egyike, hogy vajon lehet-e találni fix, statikus pontot a szövegben, amit majd meg kell haladni? A posztmodern elméletkör ennek lehetőségét tagadja, így nem lehet centruma a szövegnek.

Mégis, mi lehet a *Tragédia* középponti emblémája? Az ember tragédiájáról van szó. Milyen ember tragédiájáról? Ki az az ember? Mi az az ember? Konkrét referenciális választ nem kapunk a feltett kérdésekre. A *szöveg* – vagy ebben az esetben inkább: *mű* – eredetileg talán allegorizációt kívánt végrehajtani, amelynek semmiféle nyelven túli tartalma nem maradt mára, vagy ha maradt is, meglehetősen kiüresedett, számunkra hozzáférhetetlenné vált. Ennek a felfejtése ma nem történhet meg: a mai befogadó már képtelen hozzájutni a szöveg metaforáinak „eredeti” jelentéséhez. Ami maradt – az ember – kellőképpen általános, kellőképpen disszeminálódott. A *Tragédia* minden szereplője ember, még Lucifer is, az Úr is, hiszen az emberrel kapcsolatban támasztott alapvető elvárásoknak megfelelnek, legfeljebb természetfelettinak mondott princípiumokkal vannak felruházva. Az ember képe elcsúszik, legfeljebb antropomorf halmazképző elem lehet, de semmi esetre sem szűkíthető az egyes egyénre, egyetlen szereplőre sem. Az ember pusztán egy olyan kijelölt jel(entés)tartomány, amelybe minden belefér, de mégsem tudunk beletenni semmit. Képletes ott-

léte, jelen-léte kezelhetetlen: jelölt(ek) nélküli jelsor. Jeleivel nem egy embert, hanem minden embert élénk állíthat, ahogy a tragédia szó is kapcsolatba hozza ezt az előbbi még feltöltetlen üres helyet – ember – minden tragédiával. Ezen jelsorok önmagukban akkora intertextuális erőt jelentenek, hogy életre kel és jelen lesz minden ember, és „ideiródik” az összes tragédia.

Valóság

A posztmodern gondolkörben meggyengült a valóság korábbi idealista eszméje, vagy éppen csak rátalált(ak) önmagára: (tév)eszmévé vált. Azaz a valóság valósága, az a valami, amit a valóság jelent és amit mi a jelsor mögé gondolunk, az voltaképpen nem is létezik. Illetve miért létezne, ki tudja, hogy mi az? Érdemes-e valóságról, annak denotátumáról beszélni? Ha a szövegolvasatot tekintjük, minduntalan nehézségekbe ütközünk, hiszen jogos a kérdés: melyik valóság a meghatározó, a szerzői vagy az olvasói „valóság”? Többet képzelünk a valóság jelsora mögé, mint amennyi valóban mögötte van, pontosabban: nincs. Mert miért lenne mögötte valami? Inkább csak a semmi van mögötte, azaz a valóság denotátuma elfolyósodott, disszeminálódott. Pusztán *nyelvi szimuláció* történik a valóság kimondásával. Hogyan kereshetnénk így konkrét referenciákat a jelsorok, illetve a *jelsorok* (bármely jelsor) mögött?

A tragédia struktúrája

Ha a *Tragédia* szerkezetébe valamilyen rendszert kívánunk belevinni, akkor már rögzítjük és középpontosítjuk a szöveg folyamatosan dialektikában lévő (anti)struktúráját. Egy struktúra feltételezése azzal jár, hogy egyes elemeit hierarchikus rendszerbe helyezzük, ezzel rögzítjük a pozícióikat. A szakrális színezetbe öltöztetett Úr képe éppen ezt valósítaná meg – „*Ki egy szavával híva létre mindent*” –, ha kétségek nélkül fogadjuk el az ő beszédettét: „*Be van fejezve a nagy mű, igen.*”

/ A gép forog, az alkotó pihen.” Már a szöveg kezdetén a hatalmi pozíció betöltésére tör az egyik szereplő, az Úr, logocentrikusan a saját szubjektumát tolja a meghatározó autoriter helyzetbe. A nyelv birtoklásával, kisajátításával mintegy a többi szereplő fölé helyezi magát, azok teremtőjének, nemzőjének aposztrofálja saját magát: belebújik az Apa pozíciójába. Ez a pozicionáló magatartás a hierarchikus struktúra megteremtését eredményezheti, ha az olvasó/befogadó enged a szöveg hatalmi törekvéseinek. A kialakulni akaró hierarchia pedig középpontosítja a szöveget – pontosabban az Úr képébe bújít valaki szeretné létrehozni a struktúrát azzal, hogy olyan konvencionális *Név* mögé rejtőzik, amelynek destruálása, kérdőre vonása apokrif cselekedet.² Ennek a kanonizált jelentésmezőnek, a rögzült kulturális kódnak a feltörése a posztmodern beszédmódnak a lényege, követelménye. Az Úr neve, isteni attribútumai, tettei csak a nyelvi horizontban megnyilvánuló kijelentések, és nem többek annál, nincsen referenciájuk, csak grammatikai státuszuk van. Így minden további, más szereplőtől származó beszéd, közlés az Úr szavával egyenrangú, tehát az Úr diskurzusából nem teremődhet hierarchia, mert az ő beszéde nem „több”, mint másé. Az Úr igyekszik legitimálni a kialakuló, általa létrehozott rendet, de mindezt belülről, saját maga teszi: „*Dicsér eléggé e hitvány sereg, / És illik is, hogy ők dicsérjenek. / Te születed őket, mint árnyát a fény*” – az Úr nyelviségének, szavának teremtményei dicsérik „apjukat”, ahogy azt Lucifer mondja.

Az első beszélő, az Úr mindenhatóságát a szöveg is megkérdőjelezi Lucifer alakjában – vele lép be egy másik, egyenrangúan autoriter figura. Úr: „*Nem szült-e az anyag, / Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?*” Lucifer válasza: „*Ezt tőled én is szintúgy kérdehetem.*” Az Úr teremtésének elfogadása episztemológiailag feltárhatatlan: nem ismerhetünk meg semmiféle szabályrendszert, amit az Úr nevű szereplő megteremtett volna. Ontológiailag is kétséges, hogy a létezéshez az Úr szavának bármiféle köze lenne. A parancs szava az, ami tovább él grammatikailag, ám objektíven nem realizálódik a teremtő aktus semmiféle rendszerben. A virtuális hierarchiát szóbelileg teremtette meg az Úr, de ez csak a nyelv képzetes szabályrendszere. Ádám, amikor a tiltottnak mondott fa gyümölcséről szakítana, és az Úr figyelmezteti, így szól

Évához: „*Kövessük a szót, jöjj utánam Éva.*”³ (Azaz: ne együnk a fáról, mert az első beszélő így mondta.) Ádám itt még behódol egy nem is létező, fikcionált szabályrendszernek, a szó virtuális hatalmának.

Ádám valósága? – Az Úr valósága?

Az Úr autokrata struktúráteremtése után befogadói oldalról mi is feltételezhetjük az Úr kész nyelvi konstruktumát, de annak működési szabályai hozzáférhetetlenek, hiszen nyelvileg nem ad semmiféle rendszert az Úr, csak szavával utal a befejezettségre. A későbbi színek rendszerébe az Úrnak már nincsen beleszólása, azok a világok nem az ő nyelvi szimulációi, hanem Ádám, Lucifer és (egy kicsit) Éva és mások diskurzusaiból állnak elő. Ebből a nézőpontból tekintve a korábban önkényesen feltételezett és az Úrnak mint Istennek tulajdonított világ már nem lehet az övé, Isten nincs jelen, nyelvileg is eltávolodik. A kimondás hatalmat ígérő pozíciója már nem az Úré, hanem más figurák kezébe/szájába kerül. Ezek a szereplők pedig igyekeznek nyelvileg realizálni saját világukat, megteremtik világuk saját nyelvi kontextusát.

A továbbiakban már a szereplők teremtő beszédeiből áll elő a világ szimbolikus rendje, folyamatos diskurzust mutató nyelvi szabályrendszer alapján működő logikai konstelláció fogalmazódik meg a „történelminek” mondott színekben. A színek elején szereplő külső (színpa-di) utalások csak lecsupaszított fogalmi kontextust teremtenek, amelynek felöltötetése – de véletlenül sem referenciális tartalommal való felruházása – történik a szereplők beszélgetéseiben. A kijelölt jelhalmozok denotatív feltöltése a szereplők diskurzusaiból jöhet létre, de az minden alkalommal meghaladja önmagát, képtelen fixálódni és egy tartós világteremtéssel röghöz kötötté válni: egyik szín sem lesz a *Tragedia* középpontja. Ádám és Lucifer illetve mások dialógusai felbomlasztják a vélt egyensúlyt, de nem is teremtenek semmiféle egyensúlyt, csak ideiglenesen hoznak létre különböző nyelvileg észlelhető „világokat”. Diskurzusuk önmaguk és a saját világuk/valóságuk megteremtésére irányul, saját szubjektumuk emelkedik transzcendens magassá-

gokba. Ugyanakkor beszédük nyelvisége folyamatosan változik, megállíthatatlan. Nem tudnak lecövekelní egyetlen színnél sem, hanem folytonos változásban, mozgásban marad nyelvük, végpont és centrum-nélküliek.

A beszélő szubjektum önmagának a beazonosítására, helymeghatározására, önidentifikációjára törekszik. Ennek egyetlen (posztmodern) módja, hogy nyelviségében kutatja önazonosságát. A szubjektum ontológiai létéhez a hatalom birtoklása juttathatja el. A hatalom birtoklásának egyetlen módja pedig a nyelv birtoklása, az a pozíció, amellyel teremtő helyzetbe kerülhet a már önmagát értelmezni tudó szubjektum. Szimbolikusan az Apa pozícióját kell uralnia, és ezáltal az Anya birtoklását is magának tudhatja majd a beszélő. Ekkor a teremtés, az öngazolás minden szegmense a szubjektum „kezában van”. Hogyan alakul ez Ádámnál?

Ádám számára – és sok esetben a hagyományos olvasó, a szöveget műviségében olvasni akaró befogadó számára is – a központi helyzetben, a meghaladni (kasztrálni) kívánt Apa-pozícióban az első színben teremtőnek mutatózó Úr személye áll, akinek szavát Ádám autentikus kinyilatkoztatásnak feltételezte. Ám álmái (történelmi korokat idéző diskurzussorozata) erre rácsóftak, és az utolsó színben az alábbi végkövetkeztetésre jut: „*Dacolhatok még, Isten, véled is. [...] Nem egymagam vagyok még e világon?*” Szubjektív önazonosságának alapja, ha megszünteti önmagát, ezzel az egész imaginárius világ összeomlik, hiszen annak diskurzivitása tűnik el a szubjektum megszűnésével. Ebből az illuzórikus álomból téríti magához és juttatja Ádámot a tragikus összeomlás végstádiumába Éva bejelentése: gyermeket vár. Ádám tragikuma, hogy egy másik beszélő által legyőzötté vált, nem birtokolja a Szöveget. Miért? Mert Évának – és nem Ádámnak – születik majd gyermeke. A jogból ismert tézis, miszerint mater semper certa, azaz csak az anya kiléte a bizonyos, eltávolítja Ádámot a birtoklás mindennemű képességétől, megfosztja (szöveg)potenciáljától, hiszen a bejelentés, közlés nem Ádám nyelviségéből fakad. Nem vagyunk máshol, mint a szöveg elején, az egyiptomi szín előtt. Ádám az ördögi (sic!) körből nem tudott kikerülni.

Lucifer

Lucifer helye, szerepe a Tragédiában egy külön dolgot érdemelne, de nekünk nem ennek bemutatása volt a célunk, hanem csak *Az ember tragédiájával* kapcsolatos posztmodern létbizonytalanság nyelvi elemeit kívántuk felvázolni. Ezért csak a gondolatébresztés szintjén álljon itt egy-két kijelentés Lucifer szubjektumával kapcsolatban.

Lucifer szerepe abban áll, hogy fenntartja a diskurzus dialóg jellegét. Ha ő nem lenne, akkor az Úrnak kellene folyamatosan jelen lennie, hogy párbeszédekben grammatikailag ellentételezze Ádám hatalmi törekvését. Ha Ádám egyedül lenne, akkor tökéletessé tehetné saját egyéni diskurzusa az egész világot, nem kellene küzdenie a hatalomért, legfeljebb az elhallgatástól kellene rettegnie, amely a saját nyelvi világának a megszüntét eredményezné.

Jegyzetek

1. Célunk, hogy a szöveget megfosszuk ettől a szakralitástól, mert az már a szemantikai kérdéskörbe is beleszólni látszik azzal, hogy preszupponálja az olvasatot.
2. Vegyük észre, hogy Isten nem más Nietzsche óta, mint pusztán grammatikai, azaz nyelvi produktum.
3. A kiemelés tőlem. (H. M.)

Felhasznált irodalom

- BARTHES, Roland: *A jel képzete*. In: BARTHES, Roland: *Válogatott írások*. Európa Könyvkiadó, é. n.
- BARTHES, Roland: *A műtől a szöveg felé*. In: BARTHES, Roland: *A szöveg öröme*. Osiris Kiadó, Bp., 1998.
- BARTHES, Roland: *A Szerző halála*. In: BARTHES, Roland: *A szöveg öröme*. Osiris Kiadó, Bp., 1998.
- BARTHES, Roland: *S/Z*. Osiris Kiadó, Bp., 1997.
- BÓKAY Antal: *A posztmodern*. In: BÓKAY Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris Kiadó, Bp., 1997.
- BORGES, Jorge Luis: *Tlön, Uqbar, Orbis Tertius*. In: BORGES, Jorge Luis: *A halál és az iránytű. Elbeszélések*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1999.
- DERRIDA, Jacques: *A disszemináció*. Dianoia – Jelenkor Kiadó, Pécs, 1998.
- FARKAS Zsolt: *A lacani szubjektumról*. Pompeji 1994/1–2.
- FOUCAULT, Michel: *A szubjektum és a hatalom*. Pompeji 1994/1–2.
- FÜZESSÉRY Éva: *Lacan és az „Apa neve”*. Thalassa 1993/3.
- JAUSS, Hans Robert: *Az irodalmi posztmodernség*. In: JAUSS, Hans Robert: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris Kiadó, Bp., 1999.
- JAUSS, Hans Robert: *Egy posztmodern esztétika védelmében*. In: JAUSS, Hans Robert: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris Kiadó, Bp., 1999.

- KISS Attila: *Miből lesz a szubjektum? Posztsemiotikai bevezető*. In: *Pompeji* 1994/1–2.
- KRISTEVA, Julia: *A beszélő szubjektum*. Pompeji 1994/1–2.
- LACAN, Jacques: *A tükör-stádium*. Thalassa 1993/3.
- LACAN, Jacques: *Hamlet*. Thalassa 1993/3.
- MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1977.
- PETHŐ Bertalan (szerk.): *A posztmodern*. Gondolat, Bp., 1992.

III. Az ember tragédiája
forrásai, fordításai, előadásai

Szigethy Gábor

Ki ül a páholyban?

Akkor este, 1956. április 9-én Rákosi Mátyás és gömbölyded mongol asszonykája ült a Nemzeti Színház jobb oldali proscéniumpáholyában. Az előadás fél hétkor kezdődött. Madách Imre művét kevés szöveg-húzással, hatalmas díszletekben, három szünettel játszotta a színház, elmúlt éjjel, amikor kiléptünk az épület kapuján.

Délutános voltam az iskolában és az első két órán azon töprengtem, a színlelt rosszullétnek ma mely nemét válasszam gyors és idő előtti távozásom érdekében. Végül odakuncsorogtam Nobel Iván tanár úrhoz, magyar tanár osztályfőnökömhöz és eladogtam, hogy megint játsszák *Az ember tragédiáját* ma este a Nemzeti Színházban, sikerült jegyet szereznem, de fél hétkor kezdődik az előadás és... *Na, szaladj!* – mosolygott rám (neki csak a következő előadásra sikerült jegyet kapnia!), és én rohantam haza, fürdés, fehér ing, nyakkendő, öltöny és tíz perccel hat óra után már ott álltam a színház előcsarnokában. Remek jegyem volt, az erkélypáholy előtti széksorban ültem, úgy feszítettem életem első öltönyében, mint egy szerelmi légyottra készülő ifjú arisztokrata. Legalábbis ilyeneket gondoltam magamról magamban, mert amúgy természetesen a kutya sem vett észre.

Furcsa feszültség vibrált a levegőben. Másfél évvel korábban, 1955. január 7-én mutatta be a színház Madách művét, kamaszkölyökként valamit éreztem a politikai viharokból, már januárban láttam az előadást, egy életre beleszerettem Madách művébe, valamikor márciusban újra meg akartam nézni, de nem kaptam jegyet. Aztán hallottam, hogy a *Szabad Népb*ben megjelent egy cikk, és betiltották az előadást. Ősszel már nem játszották, tehát amikor majd egy év után újra föltűnt az áprilisi műsorban, azonnal rohantam a pénztárhoz, s bár diákpénztárcámnak roppant drága volt, gondolkodás nélkül vettem meg a jegyet. Örültem, hogy még kaptam.

És 1956. április 9-én negyed hétkor büszkén, peckesen sétálgattam a Nemzeti Színház előcsarnokában s boldogan foglaltam el pompás

zsöllyémet. Fél hétkor már mindenki a helyén ült – és csend volt. Nagyon nagy csend. Mintha senki nem beszélgetett volna. Így emlékszem. Aztán lassan elkezdett sötétedni a nézőtér és közben belépett a proscéniumpáholyba Rákosi Mátyás és felesége. Azt hiszem egy pillanatra mindenki odanézett, valami furcsa moraj végighullámozott a színházon, Rákosi – majdnem szemben ültem vele, jól láttam, és ez számomra akkor nagyon izgalmas volt, tehát lélegzetet sem véve figyeltem – balra fordult, és végignézett a sötét nézőtéren. Mintha mindenki visszakapta volna a fejét. És már meg is szólalt az angyalok kara és Gábor főangyal a színpadon: *Hozsánna néked! Hozsánna!* (Biztosan voltak sokan a nézőtéren, akik – velem ellentétben – tudták, hogy ez annyit jelent: *Uram, küldj szabadulást, Uram, adj áldást és kegyelmet!*)

Abban az előadásban az Úr nem jelent meg a színpadon, csak a hangját hallottuk valahonnan föntről, a magasból. Úgy emlékszem, a proscéniumpáholy fölötti világosító páholyból. A régi fényképek tanúsítják, hogy az angyalok, élükön Major Tamás, a jobb oldali proscéniumpáholy felé fordulva, kicsit fölfelé nézve beszélnek az Úrhoz. A főangyalokat alakító főiskolások aligha, de Major Tamás, a Nemzeti Színház igazgatója, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságának tagja, veterán kommunista (és amúgy vérbeli komédiás!) lehet, hogy nem Rákosi feje fölé, hanem a szeme közé nézett, amikor vitába bocsátkozott az Úrral.

Nagy csend volt a színházban. Rákosi Mátyással együtt néztük *Az ember tragédiáját*. A nemzet klasszikus drámáját, amelyet 1955 januárjában tizenötször, februárban tizenötször, márciusban már csak háromszor, áprilisban négyszer, májusban egyszer és júniusban kétszer játszottak, aztán egy évre lekerült a műsorrendről. Állítólag valamelyik februári előadást látta Rákosi, a proscéniumpáholy előszobájában kiabált Major Tamással, letorkolt mindenkit, előadás közben berendelték Marton Endrét, az egyik rendezőt, s ezt követően született olyan politikai döntés, hogy nem tiltják be az előadást, de csak ritkán, nagyon ritkán lehet játszani. A hatalmas érdeklődés ellenére például májusban csak egy alkalommal. Mindezt én akkor nem tudtam, csak rosszkedvű voltam, mert többször is ácsorogtam óráig a pénztár előtt, de végül nem kaptam jegyet.

Aztán 1955 őszén a darab eltűnt a játékrendről.

És 1956. április 9-én, hétfőn este együtt néztem Rákosi Mátyással a felújított előadást, Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámai költeményét. (Amely a nagy marxista teoretikus szerint pesszimista, reakciós, haladás és szocializmus ellenes, antidemokratikus mű – olvastam a *Szabad Nép* 1955. március 27-i és április 2-i számában.) Illetve hát egy darabig együtt néztük. Mert a harmadik szünet után, bár már teljesen elsötétült a nézőtér, népünk bölcs vezére nem tért vissza páholyába. A gömbölyded asszonyka illedelmesen ült karosszékében (vajon tudott magyarul?), és rezzenéstelen arccal figyelte az előadást. Mellette ott árválkodott az egész falanszter-jelenet alatt Rákosi üres karosszéke. Oda-odapillantottam a páholyra és figyeltem: visszajön-e? Mindenki ezt figyelte. Zakatoltak az agyak: mit csinál most Rákosi? Csak tüntetően nem nézi ezt a „szocializmus-ellenes” jelenetet, vagy már intézkedik is, hogy megint tiltsák be az előadást? Mintha mindenki fészkelődött volna a helyén. Mozgás, sutyorgás, leesik a földre egy műsorfüzet, zsebkendő egy gyöngyöző homlokon, valaki sóhajt, ki gyorsan, ki lassan kapkodja a fejét. A színészek meg mondják a szöveget. Lehet, hogy ők is a proscéniumpáholy felé sandítottak olykor-olykor?

Aztán az ür-jelenet alatt Rákosi visszatért, leült, látványosan körülnézett, kicsit mereven előrehajolva súgott valamit a feleségének, mint aki elnézést kér, hogy túl sokáig időzött a toaletten.

Mondottam, ember: küzdj és bizva és bizzál!...

Amikor összecsapódott a függöny, még sötét volt, Rákosi gyorsan föllállt, kiment. Az asszony lassan kászálódott föl, már fény borította az előfüggönyt, amikor komótosan férje után ballagott. Nem nézett hátra.

Áprilisban még egyszer játszották Madách művét, májusban egyszer, júniusban háromszor, júliusban egyszer. Hosszú sorok kígyóztak a pénztár előtt, de a néhány előadásra gyorsan elfogytak a jegyek.

Aztán vége lett az évadnak.

Mire ősz lett, Rákosi már nem volt népünk bölcs vezére.

Más ült a proscéniumpáholyban.

Amikor tizenöt év múlva a Katona József Színházban – akkor még voltak a hajdani Belvárosi Színházban páholyok! – a *Döglött aknák* egyik előadásán megjelent Kádár János (mit tesz Isten, megint Major Tamás volt a színpadon, és mit tesz Isten, megint jól odamondogatott az éppen-akkor-uraknak!), szóval amikor a *Döglött aknák* előadásán Kádár János ült a páholyban, akkor is minden szem azt figyelte: na, most mi lesz?

A színészek is azt figyelték.

Kádár mosolyog. Ez jó, de nem jelent semmit. Most mosolyog, holnap meg azt mondja a PB ülésen: *Hááteevtársak, ez így nem megy, így nem lehet fölépíteni a szocializmust. Eevtársak!*

De most mosolyog, ez jó jel, szórakozik.

Lehet, hogy volt valaki a szünetben, aki megmagyarázta neki, hogy itt nem a jó elvtársakból csinálnak hülyét, Kádár elvtárs, hanem a rossz elvtársakból, Kádár elvtárs, akik a Kádár elvtársat is bedugták a dutyiba...

Másnap majd lehet szorongva várni a telefont, odaszólnak-e a pártközpontból, a minisztériumból, a kerületből, a tanácsból... Egyáltalán: honnan fognak telefonálni és miért? De amíg Kádár elvtárs ül a páholyban és tapsol és mosolyog, addig nincs semmi baj.

Mosolyognak a színészek is. Ilyenek a komédiások: Molière sem szégyellte a *Tartuffe* előadás végén izgatottan a páholyt figyelni – *tapsol a király?*

1956: *Az ember tragédiája*. Szemben velem a páholyban Rákosi elvtárs ül mozdulatlanul. Kint, bent, néma csend.

1971: *Döglött aknák*. Karnyújtásnyira a páholyban tapsol Kádár János. Döglött béke.

1996: *Macskák*. A proscéniumpáholyban dagadt nyakú férfi ül, mellette zörgő csontú felesége, talpig aranyban. Mögötte hétrét görnyedve mosolyog és udvariaskodik a színház igazgatója. Szorong, reménykedik.

Változnak az idők.

Mondottam, ember: küzdj és bizva bizzál!

Varga Magdolna

Kalandozások a *Tragédia* forrásvidékén

A játéktér kijelölése

Közismert, hogy Madách a *Tragédia* kéziratát 1860. március 26-án fejezte be, s ezt az alig javított kéziratot juttatta el 1861. július 20. után Arany Jánosnak. Andor Csaba új Madách-életrajza¹ terjesztette el a Madách-kutatók körében már ismert tény: a *Tragédia* első változata *Luczifer* címmel 1853 elején, a pesti Újépület börtönében készült. A filológusok tudnak az 1856–57 között keletkezett újabb, ismeretlen című változatról, sőt akadnak, akik nem zárják ki több kézirat-másolat létét sem, bár e kérdéskörben Madách egyértelműen egyetlen példányról beszél.

Madách munkamódszeréről szintén tudunk. Hasonlóan kortársaihoz (pl. Jókaihoz, Eötvöshöz) följegyzéseket készített. Jegyzeteit, ötleteit a mű megírása után többnyire megsemmisítette (néha magát a művet is), mondhatnánk, eltüntette a nyomokat – ám szavaival ellentétben több olyan írása is fennmaradt, amely a már elkészült műveihez kapcsolódott.

Dolgozatomban először azt szögezem le, hogy Madách tudatosan szerkesztette műveit, majd hogy ebben mestereket és kortársakat követett. Harmadszor összegyűjtöm azokat a Madách-szövegrészleteket, amelyek szerintem a *Tragédia* előzményeihez kapcsolódnak. Negyedszer konkrét azonosítás nélkül közlöm föltevéseimet az „Ős-*Tragédia*” létéről. Az „Ős-*Tragédia*” cím alatt a *Luczifer* utáni és az általunk ismert *Tragédia* előtti művet értem.²

Az alkotói műhely

A *Luczifer* nyomait elég nehéz „visszafelé” megtalálni. Legyen az első jel: a *Tündéralom* kompozíciója.³ A jegyzeteket vessük össze Ámor

„színhívó” szavaival, s látni fogjuk, hogy Madách Imre mennyire igyekezett megfelelni az Arany János-i minősítésnek a kompozíció tekintetében.

Második adalékunk az lehet, hogy a drámai költemény vázlatában visszaköszönnék az életmű korábbi darabjai, sőt könnyű megtalálnia a *Csak tréfa* ön-evokációját is (ne feledjük, a tragédia főszereplője is saját életét írja színdarabnak).⁴ Több példát is találhatunk arra, hogy Madách applikál, beilleszt.⁵

Újabb adalék és egyben az alkotói műhely világába enged betekintést az elbeszélő művek jelenetező technikája is.⁶ Ez a jelenetezés azért is érdekes, mert Madách drámaelméleti nézeteivel⁷ sehogyan sem áll összhangban: a klasszicista hagyomány másolása helyett (amiről ír) a szerző a romantikus színházi gyakorlatot követi (tér- és idősíkváltások).

Sajnos nem állt módomban egyetlen Madách-mű kéziratra támaszkodó filológiai és genealógiai vizsgálatának elvégzése sem, bár „sejtésemet”, „gyanúmat” korábban részben egy kifejezés értelmezésével és előfordulásával,⁸ részben egy datálatlan vers elemzésével⁹ megpróbáltam bizonyítani.

Mesterek és kortársak

Könnyen találhatunk nem magyar (Balzac¹⁰) és magyar (Jókai¹¹) példákat arra, hogy az életmű vagy az életmű részletének létrehozása tudatos tervezés eredménye. Sajnos, az epikus példák mellé csak lírikusokat fogok hozni, ám a választott művek és a *Tragédia* bármely (ismert és nem ismert) változatának közös jegye a *történelemszemléletre épülő jelenetező technika* lesz.

Bár Madách írásaiból nem derül ki, mennyire hatott rá *Petőfi Sándor*, milyen mélységben ismerte a véle egykorú költő műveit, ám mind a Pesti Divatlap, mind az Életképek balassagyarmati, illetve Nógrád vármegyei elterjedtsége bizonyított, arról nem is szólva, hogy Emich Gusztáv milyen óriási példányszámban dobta piacra a válogatott költeményeket tartalmazó kötetet. Petőfi életművéből a Felhőkorszak környéke kínálja az érdekes párhuzamokat. Ha elolvassuk az

Álmos vagyok és mégsem alhatom..., az *Álmaim* és *Az őrült* című alkotásokat,¹² akkor feltűnik a társadalmi kérdések iránti érzékenység megnövekedése mellett az ismerős, romantikus vonásként is azonosítható jelenetező technika. Az *Apostolt* most nem említeném, mint ahogy az említett versek részletezéstől is eltekintek.

Sokkal nagyobb hatást gyakorolt Madáchra ifjúságának koszorús költője: *Vörösmarty Mihály*. Sem a személyes befogadás, sem a nyelvi imitáció kérdése nem érint bennünket, annál inkább néhány vers történelemszemlélete és jelenetező technikája. Kezdjük „visszafelé” a legfrissebbel, *A VÉN CIGÁNY* cíművel. Ebben már találkozunk a jelenetézéssel.¹³ Figyeljük csak meg, hogy az 1854. július–augusztus (?) tájkára datált költeményben – jelzésem ([*p*] – p: számtani sorozatban növekvő számok) szerint – hány színlehetőség rejlik. A második vers az *Előszó*. Elemzése közismert – csupán arra hívom föl a figyelmet, hogy a költemény szemlélete az idő körkörös mozgására¹⁴ épül. S ne felejtsük, a verset mintegy száműzetésben, Baracsán írja a költő, 1850–1851 telén, télutóján. (Mennyire közel járunk a *Luczifer* keletkezéséhez!) A következő vers is ismert – *Az emberek* –, részletező elemzése helyett csupán időfelfogására és történelemképére szeretnék utalni, különösen a 2–7. számmal jelölt egységek dramaturgiai szempontból is elkülönülő jelentéseire. Nem az ún. pesszimizmusra, hanem arra, hogy a sok ember (a tömeg) hogyan változtatja meg a legszebb eszméket is (7. egység). Végére hagytam a *Gondolatok a könyvtárban* című bölcselő ódáját. Ha a középiskolai törzsanyagból kiemeljük a megfelelő részleteket,¹⁵ akkor azok alátámasztják megállapításomat: rokon világgépük. Érdemes itt is eljátszani a jelenetézéssel! Vizsgáljuk meg Vörösmarty „jeleneteit”! Ismét fölismerhető a kompozíció – s Madách, a fiatal Madách kedvelte Vörösmartyt.

Az igazi előd azonban *Kölcsey Ferenc*. Nem is azért, mert Madách megértette a *Parainesist* (Madách azon kevés költők, sőt tollforgatók egyike a magyar irodalomban, aki érti is, használja is a Kölcsey-alkotta „rény” jelentését¹⁶), hanem mert meghatározó hatást gyakorolt rá a *Vanitatum vanitas* című vers. Idézzük fel a verset emlékezetünkben [maga a szöveg közismert, könnyen hozzáférhető]: mind a jelenetező technika és kompozicionális szerkesztés,¹⁷ mind pedig az időfelfogás

és történelemkép rokonítja a *Tragédiával*. (Mindennek természetesen semmi köze az ún. történelmi pesszimizmushoz, vagy az ún. pesszimizista történelemképhez.)

Az „Ős-Tragédia” felé mutató szövegek

Mint említettem, az „Ős-Tragédia” alatt azt a föltételezetten befejezett, zárt kompozíciójú, teljes szöveget értem, amely a *Luczifer* után és a *Tragédia* előtt készült el.

Vizsgáljuk meg először a költeményeket – hiszen a *Pereat* olyan szépen kínálta a *Tragédia* felé mutató létrehozó élményt. Bár tartalmi szempontból megemlíthető lenne *Az első halott*, az *Angyal és lány*, a *Nabukodnoztor álma* és a *Lót* című elbeszélő költeménye – ám a „3. Legenda és rege” ciklus cím, illetve a jelenetező technika és a történelmi időszemlélet hiánya miatt el kell vetni e művek hatását.

Az angyal útja című elbeszélő költemény – ugyanabból a ciklusból – már mutatja a jelenetező technikát,¹⁸ csak éppen a történelem- és időszemlélet hiányzik belőle. Ugyancsak itt kell megemlíteni *A betelt kívánságok* című verset¹⁹ is, amely az előbbi műhöz hasonlóan jelenetekre tagolja a költeményt, sőt a későbbi *Tragédiával* is rokonítható jelentekre, mégis félre kell tennünk a történelem- és időszemlélet hiánya miatt.

Szempontunkból érdekesebb azonban *A nő teremtése* című alkotás.²⁰ Halász Gábor éppen úgy nem utal rá, jegyzeteiben nem magyarázza, mint más, pedig az említett vers tartalmi elemei sok közös vonást tartalmaznak a *Szontagh Pálnak* 1856. 08. 11-én írt verses levéllel;²¹ bár ennek igazolására itt nincs terünk (csak kettőt emelnénk ki: a Hajna és a „hajnal lánya” egyezése, illetve az erős nő-ellenességet). Viszont gyaníthatóan a korai változat hatásvidékén járunk; már a keltezés miatt is. Látszólag e műben is kevés a történelemszemlélet, de ötlete és indítása egy nagyobb kompozíció felé mutat.

Megemlíteném még az Epigrammák című ciklusból az *Egy őrült naplójából* című gyűjteményt (valóban Petőfi jut az eszünkbe). Az „Ős-Tragédia” hangulatával lehet rokon a 2, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13,

14, 15, 16, 18, 19, 21, 25, 26, 27, 28, 29. Ha csak hangulatát vesszük is – s nem szöfűzését – a *Lucifer* (vagy az „Ős-Tragédia”) szövegeire utaló szarkazmus érződik belőle.²²

Ide illene még a Vegyesek ciklusból az 1. *Művészet és természet*, a 3. *Az őszinte ortodox*, a 10. *Hit és tudás*, a 13. *Próza és poézis*, a 26. *Egy papra*, a 27. *Hivatlan párthív*, a 28. *Megvesztegethetetlen*, a 29. *Egy demagóghoz*, a 31. *Helyes sulyarány*, a 32. *Dicsőség és gyalázat*, a 33. *Kormányzási ildom*, a 34. *A megtért*, a 35. *Nagyok eszköze*, a 37. *Rögtönző*.

Honnan ez a sok epigramma, melyek közül nem egy nem is epigramma a szó klasszicista, klasszikus értelmében, inkább gnóma, aforizma, terjesztésre váró szállóige? Később adunk választ e kérdésre.

Mindez azonban még így is nagyon kevés. Szerencsére, a *Tragédiában* több olyan hosszabb evokatív részlet is van, amelyet koncepció-félének tekinthetünk: az Első színben az Angyalok kara utal a földi jövőre – „Jössz te kedves ifju szellem...” 49–60. sorok –, de csak általánosságban; a Tizenegyedik színben a nyitó Kar énekében összegzi az eddig történelem „lényegét” – „Majd attól félsz...” 2578–2589. sorok. Föltűnhet minden figyelmes olvasónak, hogy Lucifer több monológja olyan részletekre utal, amelyet a *Tragédia* nem tartalmaz.²³ Ellenérv lehetne, hogy egyrészt Ádámnak is vannak ilyen „meg-nem-jelenített-múltra” vonatkozó észrevételei, másrészt a *Tragédia* sugallt teljesség-igényéhez, az emberiség „jövő-álm-kép”-éhez hozzátartoznak ezek a megjegyzések. Mégis, érdekes, hogy a jól felépített műből hiányoznak ezek a tartalomdarabkák. (Persze, mi, a befogadók, az egész emberiség ismert történetének általános műveltség szintjén tudói ezen a hiányosságon nem bukunk fel.)

S akkor jöjjön a sokak által idézett Szontagh-levél.²⁴ Horváth Károly nyomán indulva, Andor Csaba bizonyítását elfogadva olvashatjuk az 1857. II. 7. keltezésű verses levélben vagy a *Tragédia* – vagy az „Ős-Tragédia” nyomait (de a Mű már így vagy úgy készen áll, napvilágra kívánkozik).

Összegzés

Néhány pontban összegzem eddigi megállapításaimat:

1. Madách tudatosan, hatalmas jegyzetapparátussal, szinte mindig előzetes terv alapján dolgozott hosszabb lélegzetű művein – így a *Tragédián* is.
2. Elsajátította a „jelenetező” technikát.
3. Bár állítása és a Hagyaték ismert adatai szerint többnyire megsemmisítette jegyzetei, ha a mű elkészült, ám erős a gyanúnk, hogy ez az „önpusztítás” szelektív volt: bizonyos szövegrészleteket átépített más műveibe, egyes alkotásait pedig többször átdolgozta.
4. A *Lucifer* írásos nyomának hiányát a keletkezési körülmények magyarázzák – ám ugyanakkor az is, hogy részleteit beledolgozta az új műbe.
5. Az 1850-es évek középső harmadában véleményem szerint túl sok hasonló tartalmú Madách-szöveg keletkezett: a már elemzett *Pereat* mellett a mások által is ismert (s egyetlen konkrét dátummal rendelkező 1857. 02. 07-i *Szontagh-levélen* kívül tartalmi okokból ide venném a jelzettek: *A betelt kívánságok*, *A nő teremtése*, az 1856. 08. 11-i *Szontagh-levél*, az *Egy örült naplójából* és a *Vegyesek* ciklus részletei.
6. Véleményem szerint az 1857. 02. 07-i levél kísérő-értelmező levél volt,²⁵ erre utal Madách glosszája is; az 5. pontban megemlített művek pedig részben az „Ős-Tragédia” holdudvarába tartoznak, részben pedig annak megmentésre (és esetleg későbbi feldolgozásra) szánt szövegdarabjai. [A Függelékben Árpás Károly rekonstrukciós kísérletét mutatom be.]
7. Az „Ős-Tragédia” kéziratának fölbukkanása szinte kizárt, ám figyelemre méltó, hogy Madách az 1840-es években ugyanúgy egy kortárs témájú drámát (*Csak tréfa*) szentelt a szerelemnek, mint ahogy az 1860-as években szándékozott (*Tündéralom*). Nemcsak Madách élet-élményei és „szerelem-filozófiai” megjegyzései miatt tűnik jogosnak az „Ős-Tragédia” magánéleti dominanciájú föltételezése, hanem az „életmű-kompozíció” miatt is. Hogy kiért és/vagy miért lett ebből emberiségköltemény, arra másoknak kell megadni a magyarázatot.

Föltételezés

A *Lucifer* című drámai költemény a szabadságharc bukása, a közéleti hagyományok kétségbe vonása miatti érzelmekre és a polgári eszmények dezillúziójára (árulás juttatta börtönbe, ahol – feltehetőleg – szintén árulásokkal találkozott) épült.

Az „Ős-Tragédia” hipotetikus szövegének keletkezése egybeesik a szerző magánéleti válságával – gyaníthatóan ilyen tárgyú kiábrándulását fogalmazza meg a gúny eszközével.

A *civilizátor* című arisztophaneszi politikai kabaréjának keletkezése a közéleti problémakör újbóli előtérbe kerülésére utal.

Úgy tűnik, *Az ember tragédiája* a magán- és közéleti lét kérdéseire adott szintetizáló válasz, amely összegzi az 1850-es évek kísérleteit.

Jegyzetek

1. ANDOR Csaba: *A siker éve: 1861. Madách élete* Bp., 2000. és ANDOR Csaba: *Életrajz, bibliográfia, utószó*. In. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája* CD-ROM 1.0 változat Szeged–Bp., 1998.
2. Andor ír a fentebb idézett CD-ROM jegyzeteiben.
3. MIÖM II. 741.o. A műről még ír Árpás Károly a VI. Madách Szimpózium lapjain (Balassagyarmat–Szügy, 1998.) A műről még ír ÁRPÁS Károly a VI. Madách Szimpózium lapjain (Balassagyarmat–Szügy, 1998.)
4. A Csak tréfa kompozíciója a felvonáscímekkel is megerősítve – lásd MIÖM I. 99–218.
5. Lényegében ebből a feltételezésből vezeti le Bene Kálmán a „tragédia dalait” – lásd MADÁCH Imre: *A Tragédia dalai. Az ember tragédiája lírai ciklusokban*. Összeállította, s a ciklusok, versek címeit kigondolta BENE Kálmán, Szeged, 2000.
6. Ismét Árpás Károlyra hivatkozom. *A Műfaji sajátosságok vizsgálata Madách elbeszéléseiben* (in. VII. Madách Szimpózium Balassagyarmat–Szügy, 1999) című cikkében bizonyította, hogy a kompozicionális szándék szinte minden művében meghatározó (esetenként az esztétikai hatást is gyöngítő) szerepet játszik.
7. Az V. Madách Szimpózium előadásai közül több is foglalkozik színház- és drámaelmélettel – támaszkodtam Árpás Károly Madách és a színház című tanulmányára.
8. Madách *reményei*. In VII. Madách Szimpózium Balassagyarmat– Szügy, 1999.
9. MADÁCH Imre: *Pereat – egy versértelmezési kísérlet*. In. VIII. Madách Szimpózium. Balassagyarmat–Szügy, 2000.
10. Balzac az *Emberi színjáték* kiadásához írja előszavát 1842-ben, ismertetve elképzeléseit, majd 1846-ban kisebb módosításokkal ismét kiadta. (Balzac előszava az *Emberi színjáték*hoz. In. *Emberi színjáték I.* Bp., 1962.) Nem tudom, Madách olvasta-e – franciául mindenesetre jól olvasott.
11. Jókai kompozicionális szándékairól tájékoztatnak Árpás Károly idevágó tanulmányai, lásd: *Két csengetés között Egy irodalomtánnár kísérletei* (Szeged, 2001. kézirat).

12. Keletkezési adatok Petőfi szerint sorrendben: Pest, 1845 [október 16–november 25. között], Pest, 1845 [október 16–november 25. között] és Szalkszentmárton, 1846 [január] – csak hogy összevethessük Madách életével és életélményeivel.
13. Idézem a kérdéses sorokat: „Mindig így volt e világi élet, / Egyszer fázott, másszor lánggal égett;” (1. vsz.); „Odalett az emberek vetése.” (2. vsz.) [*1*]; „Kié volt ez elfojtott sohajtság, / Mi üvölt, sír e vad rohanatban, [*2*] / Ki dörömböl az ég boltozatján, / Mi zokog mint malom a pokolban, [*3*] / Hulló angyal, tört szív, örült lélek, / Vert hadak vagy vakmerő remények?” (4. vsz.); „Mintha újra hallanók a pusztán / A lázadt ember vad keserveit, [*4*] / Gyilkos testvér botja zuhanását, / S az első árvák sirbeszédeit, [*5*] / A keselynek szárnya csattogását, / Prometheus halhatatlan kínját.” (5. vsz.) [*6*]; „A vak csillag, ez a nyomoru föld / Hadd forogjon keserű levében, [*7*] / S annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől / Tisztuljon meg a vihar hevében, / És hadd jöjjön el Noé bárkája, / Mely egy új világot zár magába.” (6. vsz.) [*8*]; „Lesz még egyszer ünnep a világon, / Majd ha elfárad a vész haragja, / S a viszály elvérzik a csatákon,” (7. vsz.) [*9*]
14. „Majd eljön a hajfodrász, a tavasz, / S az agg föld tán vendég-haját veszen, / Virágok bársonyába öltözik. / Üvegszemén a fagy fölengedend, / S illattal elkendőzött arcain / Jókedvet és ifjúságot hazud: / Kérdjétek akkor ezt a vén kacért, / Hová tevé boldogtalan fiait?”
15. „»Hogy míg nyomorra milliók születnek, / Néhány ezernek jutna üdv a földön, / Ha istenésszel, angyal érzelemmel / Használni tudnák éltök napjait.« / Miért e lom? hogy mint juh a gyepen / Legeljünk rajta? s léha tudománytól / Zabáltan elhenyéljük a napot? / Az isten napját! nemzet életét! [...] / A könyvek által a világ elébb? / Ment, hogy minél dicsőbbek népei, / Salakjok annál borzasztóbb legyen, / S a rongyos ember bőszült kebele / Dögvést sohajtsa a hír nemzetére. [*1*] [...] Az el nem ismert érdem hősei, / Kiket – midőn már elhunytak s midőn / Ingyen tehetette – csúfos háladattal / Kezdet imádni a galád világ, / Népbol-

dogító eszmék vértanúi / Ők mind e többi rongykereskedővel, / Ez únt fejek – s e megkorhadt szivekkel, / Rosz szenvedélyek oktatóival / Ők mind együtt – a jók a rossz miatt – / Egy máglya üszkén elhamvadjanak? [*2*] / Oh nem, nem! amit mondtam, fájdalom volt, / Hogy annyi elszánt lelkek fáradalma, / Oly fényes elmék a sár fiait / A súlyedéstől meg nem mentheték! / Hogy még alig bír a föld egy zugot, / Egy kis virányt a pusztá homokon / Hol legkelendőbb név az emberé, / Hol a teremtés ősi jogai / E névhez »ember!« advák örökül – / Kivéve aki feketén született, / Mert azt baromnak tartják e dicsők / S az isten képét szíjjal ostorozzák. / És mégis – mégis fáradozni kell. [*3*] / Egy újabb szellem kezd felküzdeni, / Egy új irány tör át a lelkeken: / A nyers fajokba tisztább érzeményt / S gyümölcsözőbb eszméket oltani, / Hogy végre egymást szívben átkarolják, / S uralkodjék igazság, szeretet. / Hogy a legalsó pór is kunyhájában / Mondhassa bizton: nem vagyok magam! / Testvérim vannak, számos milliók; / Én védem őket, ők megvédnek engem. / Nem félek téled, sors, bármit akarsz. / Ez az, miért csüggedni nem szabad. [*4*] / Rakjuk le, hangyaszorgalommal, amit / Agyunk az ihlett órákban teremt. / S ha összehordtunk minden kis követ, / Építsük egy újabb kor Babelét, / Míg oly magas lesz, mint a csillagok. / S ha majd benéztünk a menny ajtaján, / Kihallhatók az angyalok zenéjét, / És földi vérünk minden cseppei / Magas gyönyörnek lángjától hevültek, [*5*] / Menjünk szét mint a régi nemzetek, / És kezdjünk újra túrni és tanulni.” [*6*]

16. *Remény* (Első kísérletek ciklus).

17. Kénytelen vagyok a jegyzetapparátusban elhelyezni a mű részleteit, és ellátni a jelenet-jellel: „Sándor csillogó pályája, [*7*] / Nyúl vadászat, özfutás; / Etele dúló csordája [*9*] / Patkánycsoport, földarázs; / Mátyás dicső csatázási, [*10*] / Napoleon hódítási, [*12*] / S waterlooi diadal: / Mind csak kakasviadal... A vég, melyet Sokrat ére, [*4*] / Catonak kihulló vére, [*8*] / S Zrínyi Miklós szent pora [*11*] / Egy bohóság láncsora... Plato s Aristoteles. [*6*] ... Demosthén dörgő nyelvével [*5*] / Szitkozódó halkufár; / Xenofon mézbeszédével [*3*] / Rokka közt

mesére vár; / Pindár égi szárnyalása [*1*] / Forró hideg dadogása; / S Phidias amit farag, [*2*] / Berovátkolt kődarab.” 1823. február–április (in Verstár ’98. A magyar líra klasszikusai. Fél-száz költő összes verse CD-ROM, Arkánus Bp., 1998.

18. A MIÖM II. 171–175. szövegében öt jelenetet különíthetünk el a szerző nyomán, aki „*”-gal választotta el a tartalmi egységeket.
19. A költeményben az alábbi jól felismerhető jeleneteket találtam: „...És kívántam trónt, országokat, / Fél világ uralt, míg más felében / Rettegék nevem s hatalmammat... [*1*] / / ...s jött a tündér, / ...Ujra kérdvén: »Boldog vagy-e már?» / »Nem, nem tündér, amit én kerestem, / Megnyugvást, szűm mostan sem talál. // Mit használ e trón nekem s dicsőség, / Mily kéjt lel gyöngyében a csiga? / Benső boldogságomnak még jobban / Érzem a trónon mi sok hia. / Vagy bájosb-é vajha álmom? Óh nem! / Több gyönyört bírok-é el mint más? / Fellebbenti-é előttem a sír / És menyország titkát bűvarázs? // Vidd el trónodat, tündér s helyébe / Adj nekem mérhetlen tudományt; / ... Tudományt adj, mely lelkét felfogja / A világnak, melyben ront, teremt. / A műhelyt mutasd meg, melyben készül, / Ami lent küzd, ami fénylik fent. [*2*] // S ím szemem előtt egy nagy koporsó / Tárul fel, benn rothadás nyüzsg, / »Születés« áll írva rajt, s felette / E szó »szükségesség« menydörög. [*3*] // »Óh, e szót, e látványt hadd felednem, / Vagy többé földön nincs örömem!« / A nemtő érint bűvös ujjával / És a látvány elvesz elülem. // ...tudomány, dicsőség / Boldogsághoz földön nem vezet. / Egy van, egy van, nekünk üdvösséget / Itt lenn nyújtó s ez az élvezet. // Adj nekem lányt, szépet, mint tavasz reg, / Hőt mint nyár, csendest mint őszi est!« [*4*] / S ím a nemtő röpke fellegekben / Száz meg száz bájos alakot fest. // »Válassz!« – úgymond. »Óh, hogyan válasszak, / A legszebbet szebb követi még; / Hogyha mind nem bírhatom, egy sem kell! / Mindegyik mérhetlen veszteség.« // »Ember! mond a nemtő, e képeknek / Számolhatlan, végtelen sora; / Hogy bírhatnád mind, gyarló kebelled, Mít a képzelet csak alkota?» [*5*] // »Adj hát egyet, s a többit tüntesd el!« / S ím karomba lánykát ölelek. / »Meg van hát nyugalمام, érzem, érzem, / Hála néked, nemtő –

szereitek!« // »Kéjben – mond ő – nem lesz megnyugvásod. / A kéjhúrnak felzengő szava / Kell hogy szünjék; a kéj győzelem, mit / Sok balsors felett szűnk nyer vala. // Inger a kéj, epedés a célhoz. / Önbecsérzet és kíváncsiság / Hogyha mézben fuldokolsz nem édes, / S imelgő ha nem őrzi fullánk. // A lány szív megtelhetik érzéssel, / Lányt az ég szeretni alkota, / Abban él, virúl, abban hervad le, / Mint virággal lelke, illata. // Férfiszívben más érzések élnek, / Tetterő, küzdekek vihara, / Ott a szerelem csak úgy mosolyg fel, / Mint vadonban a kis ibolya. // Megfáradt kedélyed leszakasztja / S illatánál megfrissül megint; / A világ lehervadt, sorsa bételt / És számodra messzebb pálya int. // Ott is lesz virágszál, mely enyhít, de / Még olyat nem alkotott az ég, / Mely örök friss, s illatával enyhít, / Valahányszor lelked szomszédja ég.« [*6*] // S a nemtőnek teljesült jóslata, / Vágyam elhalt, halványult a lány. / Ellökém s hozzám volt bilincselve, / Sírtam ép hogy ötöt választám. // Vágytam a földet és vágytam könnyét, / Küzdésit, s ím a nemtő megszánt; / Ébredék otthon kicsiny szobámban / Boldogan, hogy álmom már nem bánt. // Érzem gyöngyből, hogyha nincs is tenger, / Gyöngyök minden tengerben vannak. / Úgy fogadjuk, amint adta a sors / És lehetünk itt is boldogak!« [*7*]

20. *A nő teremtése* olvasható MIÖM II. 188–191.
21. A Szontágh Pálnak írt levél megtalálható a MIÖM II. 986–988. oldalán. Az episztolát egyébként Madách érdemesnek tartotta az átdolgozásra. Költeményinek rendezésekor *Egy szerelmes barátomhoz* címmel vette fel a gyűjteményes kiadás tervezetébe (in MIÖM II. 368–369.)
22. Madách „aforizma-érzékenységét” nem egy szállóigévé lett mondása igazolja (a Madách-breviáriumokról nem is szólva). Az *Egy örült naplójából* epigrammái inkább aforizmak, sőt lehetnek olyan mondatok, amelyek nem illettek bele az utolsó változatba.
23. Lássunk néhány példát: „Nem vérezél-e Chaeroneánál / A megbukott szabadság védletében, / És Constantinnal nem küzdél-e később, / Világuralmát hogy megalapítsd? / Nem vesztél-é el hitmártír gyanánt, / S később a tudománynak fegyverével / Nem áll-

tál-é a hitnek ellenében?” (Lucifer monológja a Tizenharmadik színben – 3731–3737. sorok); „...Azt hiszed talán / Hogy Leonídász meghal a szorosban, / Ha ahelyett, hogy barna levesével / Táplálkozik olyan köztársaságban / Melyek még pénze sincs, luculussi / Villában issza édes mámorát / Kelet minden kéjének? Vagy talán / Brutus meghal, ha a szép Porciához / Hazasiet, s a harc izgalmait / Kiheveri egy jó ebéd után? / [...] / Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében / Jó a világra, ha szerecsen / Sátornak árnya reszket bölcsején: / Mi lesz első hősből a keresztnek? / Vagy Luther, ha pápa lesz esetleg, / S Leó tanár egy német egyetemen: / Ki tudja, nem reformál-é emez, / S az sújtja átkát a merészre? / Mi lesz Napóleon, ha büszke útját / Nem egy nép vére egyenlíti ki? / Elposhad tán egy bűzhödött laktanyában. –” (Lucifer monológja a Tizennegyedik színben – 3868–3877. és 3888–3898. sorok); „Az ember sincs egyénileg lekötve, / De az egész nem hordja láncait; / A lelkesülés, mint ár, elragad, / Ma egy tárgyért, holnap másért megint. / A máglyának meglesznek martaléki, / meglesznek, akik gúnyolódni fognak. – / S ki lajstromozza majd a számokat, / Következetes voltán bámuland / A sorsnak, mely házasságot, halált, / Bünt és erényt arányosan vezet, / Hitet, örülést és öngyilkolást. –” (Lucifer monológja a Tizenötödik színben – 3987–3997. sorok)

24. Az episztola MIÖM II. 989-990. olvasható. Ezt is átdolgozta: *P. barátomhoz* címet kapta a tervezetben (MIÖM II. 370–371.). Az összevetést – akár az előzőnél – most sem végeztem el.
25. Madách kedvelte az „ön-magyarzkodást” – számos példát ismerünk erre.

Asztalos Lajos

A *Tragédia* katalán változata

Az immár több mint negyven fordítást megért *Tragédia* egyik változata a katalán. Ez a nyelv ugyan indogermán, másképp indoeurópai, mi több újlatin, általános ismereteink szintjén azonban ennél nem sokkal többet tudunk róla. Ezért talán nem lesz haszontalan röviden ismertetni.

A katalánt az Ibériai-félsziget, ezen belül Spanyolország északkeleti részén, Katalóniában, az ettől délre fekvő, szomszédos Valenciában, a Baleári-szigeteken, továbbá a franciaországi Rosellóban (franciául Rousillon), a kis pireneusi köztársaságban, Andorrában, a sardíniai Algueróban mintegy nyolc millióian beszélik. Andorrában az egyetlen, Katalóniában, Valenciában és a Baleárokon a kasztíliai mellett hivatalos nyelv. Spanyolországban a lakosság mintegy 27 százalékanak nyelve. Eredetét és hovatarozását illetően a nyelvészek véleménye nem egységes. Egyesek az ibériai újlatin nyelvek közé sorolják, mások szerint a galliai újlatinok csoportjához tartozik, minthogy okszitán nyelv, és a VIII–X. században a Nagy Károly által a Pireneusoktól délre létesített Marca Hispanica (‘hispán határvidék, őrgrof-ság’) révén került az Ibériai-félszigetre, ismét mások úgy vélték, hogy a felső-aragónnal és a gascogne-i bearni nyelvjárásával az újlatin nyelvek pireneusi csoportját alkotja. A provanszállal és a kasztíliaival való hasonlóságai miatt manapság a galliai és az ibériai újlatinokat összekötő hídnyelvnek tartják. Kétségtelenül Ibéria északkeleti részén alakult ki. A római hódítás előtt itt ibérek, baszkok, több hullámban jött kelták, ligurok, a partvidéken föníciaiak, görögök laktak. Ezek nyelve a katalán ősrétege, szaknyelven szubsztrátuma. A rómaiak Kr. e. 218-tól hódították meg a félszigetnek ezt a részét. A kialakuló helyi latinra a Kr. utáni V. században érkezett germán vizigótok, később a frankok nyelve is hatott. A VIII. századi arab hódítás újabb színnel gazdagította az itt lakók nyelvét. A mintegy száz évig tartó arab hódoltság alatt a lakosság egy része a Pireneusoktól északra, Rosellóba menekült. 759 és 801 között a frankok meghódították a mai Dél-Fran-

ciaországot és benyomultak Katalóniába, 812-ben Barcelona székhellyel Nagy Károly létrehozta a Marca Hispanicát, a hispán határvidéket, más szóval örgrófságot. 1000 körül Barcelonai nagyhercegség, 1130 körül Katalán nagyhercegség. 1137-ben Katalónia államszövetséget hozott létre Aragóniával. Az így megerősödött, s ettől kezdve Aragóniának nevezett állam, amelynek Barcelona volt a székvárosa, s amelyben természetesen a katalánok voltak többségben, újabb és újabb területeket foglalt vissza az araboktól. I. vagy Hódító Jakab, a nagy király, 1229 és 1235 között elfoglalta a Baleárokot, 1238-ban felszabadította Valenciát, s ily módon a katalán nyelvterület is jelentősen kiterjedt. Az ekképpen megerősödött királyság tovább terjeszkedett: 1282-ben Szicíliát, 1326-ban Szardíniát, 1442-ben Nápolyt kebelezte be. Ez idő tájt a katalán a görög kikötőkben is beszélt nyelv lett.

Első írásos emlékei IX–XI. századból való jogi szövegekben lévő szavak és mondatok. Az első teljes katalán szöveg egy, a XII. század végéről való imádsággyűjtemény. A XIII. században I. Jakab az újlatin nyelvek között elsőként emelte a hivatalos nyelv rangjára. Ugyanő uralkodása jeles eseményeiről katalánul írta híres krónikáját, amelyben feleségéről, Árpádházi Jolánról, szeretettel és tisztelettel emlékezik. Ugyancsak ezen a nyelven jelent meg 1272-ben az első bölcsészeti munka, Ramón Llull *Llibre de contemplació* ('Az elmélkedés könyve') című munkája. 1278-ban II. Alfonz parancsára hozzáláttak a Biblia fordításához, amelyet végül 1488-ban, az újlatin nyelvek között megint csak elsőként adtak ki. A XIII. századból való a neves *Llibre del Consolat de Mar*, a Földközi-tenger medencéjének egyedülálló korabeli tengerjogi kézikönyve.

1479-ben házasság révén Aragónia egyesült Kasztíliával, ami megpecsételte a katalán fölemelkedést. Ettől kezdve a kasztíliai befolyás növekedésével lassú hanyatlásnak indult. 1716 után már csak jogi, egyházi, kereskedelmi szövegekben használták, 1858-ban kitiltották az oktatásból. Az újjászületés, a Renaixença [renácsenszá], a nyelvújító mozgalom a katalán gazdasági élet föllendülésével egyidejűleg, a XIX. század elején kezdődött. A fejlődés különösen az 1930-as években, a köztársaság, majd a polgárháború idején vett lendületet. A szélsőjobb 1939. évi győzelme súlyos csapást mért a katalánra.

1977-től a demokratikus nyitás után azonban ismét visszanyerte az őt megillető helyet: a létrejött katalán önkormányzatok hivatalos, az oktatás kötelező nyelve lett.

A katalán egyik sajátossága, hogy az egyetlen újlatin nyelv, amely, a magyarhoz hasonlóan, az időmértékes verselésre alkalmas. Igaz ugyan, hogy ezzel a költők gyakorlatilag nem élnek. Számunkra, magyarok számára érdekessége, hogy azt a hangot, amit mi *ny*-ként írunk, katalánul azonos módon írják – *Catalunya* [kátálúnyá] 'Katalónia'.

A katalán népnév eredete máig nincs kellően tisztázva. Egyesek szerint két germán törzs nevéből, a *gót*ből és az *alán*ból való (*got-alan* 'catalan'), ami nyelvészeti szempontból bizonyíthatatlan. Mások úgy vélik, hogy egy, a római hódítás előtt ott élő ibéri törzs, a *lacetani* nevéből hangátvetéssel alakult – *catelani*, majd ebből *catalan*. Egy harmadik vélemény szerint a következőképpen alakult ki: a VIII. században a keresztények és az arabok, mórok között senki földje húzódott. Csak az Ebro völgyében, északon és ettől keletre találkozott, érintkezett a két, különböző világ. Itt várakat, *castillo*kat építettek, ezért, a *tierra de nadi*vel, a 'senki földje'-vel ellentétben ezt *tierra de castillos*nak, másképp *terra de castláns*nak mondták. Az elsőből lett a *Castilla* 'Kasztília', a *castellano* 'kasztíliai', vagyis 'várbeli', a másodikból, a *castláns*-ból vagy *castelláns*ból a *catalan* 'katalán'. Van, aki a *Catalunya* 'Katalónia' nevet az 1002 és 1085 között élt muszlim földrajztudóstól eredezteti, aki *Tarszi al-akhbar* című munkájában egy Lleidától és Oscától egyenlő távolságra fekvő, *Talunya* vagy *Taluniya* nevű települést említ. Ha ezt a 'vár' jelentésű arab *cala* rövidítésével, az arab helynevekben gyakran használt *ca*-val bővítjük, *Catalunya* 'Talunyavár' lesz belőle.

Hozzátehetjük még, hogy a magyar–katalán kapcsolatok nagyon régiek. 1196 és 1204 között uralkodó királyunk, Imre felesége, Konstancia, Európa egyik legrégebb és legerősebb uralkodó házából, az aragónnak mondott katalán királyi házból származott. Ő a magyar királyi udvar franciás vonásait katalán-aragón vonásokkal színezte. Ennek egyik velejárója volt, hogy a kíséretében lévő Peire Vidal, a híres provanszi trubadúr, Imre udvarában otthonra, szíves fogadtatásra talált. Erről a költő egyik versében meg is emlékezett. II. Endre máso-

dik, Capet-Courtenay Jolán francia hercegnővel kötött házasságából született lánya, Jolán, a fönnebb említett I. vagy Hódító Jakab katalán királyhoz ment feleségül. Gyermekük II. Jakab, 1291 és 1327 között uralkodott.

Az ember tragédiájának katalán változata a magyar–katalán kapcsolatok Franco utáni felvirágzásának egyik eredménye. Déri Balázs és a katalán Jordi Parramon fordítása 1985-ben jelent meg Barcelonában.

A katalán nyelv magyarhoz hasonló tömörsége megkönnyítette a fordító munkáját abban, hogy a lehetőségekhez mérten mondhatni sort sorra fordítson. A két nyelv különbsége miatt ez nem minden esetben volt lehetséges, de sikerült a kérdést úgy megoldani, hogy más, mint például a spanyol fordítástól eltérően, a sorok hossza alig vagy egyáltalán nem haladja meg az eredetiek hosszát. Itt meg kell említenünk, hogy a katalán verselés mondhatni alapelve a szótagszámlálás, amit a fordító nyilvánvalóan figyelembe vett. Egyidejűleg a sorok száma sem gyarapodott, így a katalán változat egyike annak a kevés fordításnak, amelyik terjedelemben nem haladja meg az eredetit.

Más változatokhoz hasonlóan a katalán sem veszi figyelembe Madách gondolatjeleit. Noha ennek a rövid szünetet jelző írásjelnek az előadott szöveg esetében megvan a maga sajátos szerepe.

A spanyol, a portugál, a román, a katalán, meg az általam fordított galego változat ismeretében elmondható, hogy a katalán egyike a legjobb átültetéseknek.

Az alábbiakban, az eredetivel egybevetve, néhány részletet mellékelünk e változathoz.

Be van fejezve a nagy mű, igen.

A gép forog, az alkotó pihen.

(első szín, 13–14. sor, Az Úr)

katalánul:

La gran obra és perfecta, sí. Ja avança
la mquina, i el creador descansa;

’a nagy mű tökéletes, igen. Már halad (átvitt értelemben mozog) a gép, s az alkotó pihen?’

Ah, sírjátok testvéri könnyeket,
Győz a hazugság – a föld elveszett. –

(második szín, 340–341. sor, Égi kar)

katalánul:

Planyeu-vos, ah germans, amb plor dolgut.
Venç la mentida, el món estí perdut.

’panaszok, sírjátok, ó testvérek, keserves sirással.
Győz a hazugság, a világ el van veszve, elveszett.’

Mért él a pór? – a gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. – Milliók egy miatt.

(negyedik szín, 630–632. sor, A rabszolga)

katalánul:

El pobre, per què viu? A la piràmide
del poderós els porta carreus i mor
sota el seu jou. Tants milions per un.

’A szegény miért él? Az erős, a hatalmas
piramisához, gúlájához kötömböt (követ) hord s meghal
az ő járma, rabigája alatt (jármában). Annyi millió egyért.’

Nem a kakas szavára kezd viradni,
De a kakas kiált, merthogy virad. –

(hetedik szín, 1631–1632. sor, Lucifer)

katalánul:

Mai no clareja perquè canta el gall,
sinó que canta el gall perquè clareja.

’soha nem világosodik, virrad, mert dalol a kakas,
hanem dalol a kakas mert világosodik, virrad.’

Minő csodás keverese rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.
(nyolcadik szín, 2073–2076. sor, Ádám)

katalánul:

Del bé i del mal mixtura encisadora,
és la dona, amarada amb verí i mel.
Per què m'atreu? Doncs perquè el bé li és propi
i el mal és el de l'època en què viu.

'A jó és a rossz elbűvölő keveréke,
a nő, átítatva méreggel és mézzel.
Miért vonz engem? Hát mert a jó sajátja
s a rossz a koré amelyben él.'

Óh, hallom, hallom a jövő dalát,
Meglentem a szót, azt a nagy talizmánt,
Mely a vén földet ifjúvá teszi.
(nyolcadik szín, 2138–2140. sor, Ádám)

katalánul:

Ah, ja la sento, la cançó futura;
he trobat la paraula, el talismà
que ha de rejovenir la terra vella.

'Ó, már hallom, a jövő dalát;
megtaláltam a szót, a talizmánt
melynek meg kell fiatalítania a vén földet.'

Szép a magasból, mint a templomének,
Bármily rekedt hang, jajszó és sóhaj
Dallamba olvad össze, míg fölér. –
Így hallja azt az Isten is, azért

Hiszi, hogy jól csinálta e világot.
De odalent másképp hallanók,
Hol közbeszól a szív verése is.
(tizenegyedik szín, 2599–2605. sor, Lucifer)

katalánul:

De dalt estant, és bell com cant litúrgic.
Tota veu ronca, d'ais i de sospirs,
quan puja es fon en una melodia.
Així arriben a Déu; així es refia
d'haver fet bé aquest món. Però allí baix
ho sentirem tot més de biaix,
on els batecs del cor també intervenen.

'A magasban (fent) lévén, szép mint a templomi ének.
Minden rekedt hang, jaj és sóhaj,
mikor fölszál (fölemelkedik), egy dallamba olvad össze.
Így jut el Istenhez; így hiszi,
hogy jól csinálta e világot. De amott lent
(teljesen) ferdén (vagyis fordítva) hallanók,
ahol a szív verése is közbejön.'

A cél voltaképp mi is?
A cél, megszűnte a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdelem maga.
(tizenharmadik szín, 3724–3726. sor, Ádám)

katalánul:

El fi, de fet, què és?
El fi és el gloriós combat que cessa,
el fi és mort, però la vida és lluita,
i és la lluita mateixa el fi de l'home.

’A cél valójában mi?
A cél a dicsó csata, mely megszűnik,
a cél halál, de az élet harc, küzdelem,
és a harc, küzdelem maga az ember célja.’

Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jó a világra, hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcséjén:
Mi lesz első hősből a keresztnek?
(tizennegyedik szín, 3888–3891. sor, Lucifer)

katalánul:

Si el gran Hunyadi no vingués al món
al si d’un poble digne, i una tenda
sarrad’na el bressola amb la seva sombra,
qui fóra de la creu el primer heroi?

’Ha a nagy Hunyadi nem jó a világra
egy méltó nép kebelén, s egy szaracén (másképp mór)
sátor ringatja árnyával,
ki lenne a kereszt első hőse?’

A Gran Enciclopèdia Catalana, a 24 kötetes katalán nagylexikon
a nagy törökverő nevét helyesen közli, magyar hadvezérként említi.
Hunyadi Mátyás neve is hibátlan, mi több, szülővárosa betűszerint
Kolozsvár.

Mondottam, ember: küzdj és bizva bizzál!
(tizenötödik szín, 4141. sor, Az Úr.)

katalánul:

Home, jo ja t’ho he dit: lluita i confia.

’Ember, én már mondtam neked (azt): küzdj és bizzál.’

Emerici Madách

Tragoedia Hominis

Scaena I

In excelsis. Dominus gloria circumdatus in sede sua, agmen angelorum genibus nixum, IV archangeli iuxta sedem stant. Splendor maximus videtur.

CHORUS ANGELORUM

In excelsis Deo sit gloria uni,
Terra et caeli laudent nostrum Deum,
Sunt omnia uno eius prolata verbo,
Fiet nutu eius finis omnium.
Vis est, voluptas, notio ipse tota,
Nostrum est modo umbra, qua nos protegit,
Adoretur pro gratia infinita,
Quod nos consortes lucis prostitit.
Mens sempiterna magna est facta corpus,
Finita est, ecce, iam creatio,
Quibus concessit spiritum, offerunto
Dignum tributum in sacro solio.

DOMINUS

Perfectum nunc opus magnum est, ita.
Auctor quievit, mota est machina.
Mille annos milies rotabitur,
Novandus dum sit dens unus rotae.
Cito, custodes mundorum, cito,
Porro infinitos cursus tendite,
Me rursus delectate sub meo
Stridendo praeterlabentes pede.

(Genii stellarum globos sidereos, cometas, nebulas sidereas varia magnitudine et colore singula binave volventes ante sedem praetervolant, dum harmonia sphaerarum voce suppressa auditur)

CHORUS ANGELORUM

Insolens suo nitore
Orbis flammae quam superbe it,
At quibusdam astris modestis,
Invitus quamquam, ipse servit. —
Haec micat pusilla stella,
Lucernam segnem putares,
Ut mundum immensum, colunt sed
Mille milies eam res. —
Invicem luctant duo orbes
Se conferre et semovere:
Hoc certamen est habena,
Qua cursus possunt tenere. —
Ille devolat tonitru,
Territus procul tueris,
Sed sinus mitis beatae est
Myriis vivis quietis. —
Quam modesta est — stella quondam
Est amorem praebitura;
Hanc solacium reservet
Genti humanae cara cura. —
Illic mundi nascituri,
Hic cadentium sepulera:
Verba quae movent superbos,
Desperantes excitura. —
Ordinem turbans propinquat
Horridâ formâ cometa:
Obliquam viam retorquens
Vox erit Divina meta. —
Care iunior geni, intras
Mundi cum mutabili orbe,

Nunc veste alba, nunc virenti,
Mutato luctu et nitore.
Magno sis beata caelo!
Spe non missa vade, perge;
Hoc pugnatur fine parvo
Magnum cogitante mente.
Risus, fletus, turpe, pulchrum,
Ver hiemsque circuibunt,
Lux et umbra unâ, Deique
Gaudiumque et ira fiunt.
(Genii stellarum agmine exeunt.)

ARCHANGELUS GABRIEL

Dimensus infinitum inane
Materiam qui illi indidisti,
Verbo uno magnitudinemque
Distantiamque protulisti:
Osanna, Mens, tibi!
(Procumbit)

ARCHANGELUS MICHAEL

Adunans mutabunda semper
Simulque et immutabile usque
Qui infinitumque saeculumque,
Creasti singulos genusque:
Osanna, Vis, tibi!
(Procumbit)

ARCHANGELUS RAPHAEL

Appellens carnem ad sentiendum
Beatitudinem profundis,
Prudentiam tuam omnibus qui
Impertiris praebesque mundis:
Osanna, Bonitas!
(Procumbit)
(Pausa)

DOMINUS

Tu, Lucifer, stasne insolens, tacens?
An non habes verbum laudi meae?
Forsan quod feci, displicet tibi?

LUCIFER

Placeret quid? Diversis praeditae
Nonnullae viribus materiae,
Quas ante quam appererent, forte non
Opinatus vires inesse eras,
Sin sis, illas mutare nil queas,
Permixte fartae in nonnullos globos
Nunc se attrahunt, depellunt atque agunt,
Nonnullis vermibus sensum inferunt,
Dum impleta refrigescant omnia,
Neutrales supersint scoriae. —
Si quando investigarit hoc homo,
Paret sua in fornace denuo. —
Impostum fornaci magnae genus
Humanum spectas miscere omnia
Et experiri, se Deum putans.
Sed devastatis potionibus
Et corruptis te accendet ira sera.
At non perito quid fabro exigis? —
Ad quam rem spectat haec creatio?
Scripsisti carmen ad laudem tuam,
Vilique machinae cum credidisti,
Ad saecula saeculorum non taedium
Te constanter canendi usque afficit.
An tali digna est haec iocatio
Sene, apta vere cordi infantium?
Luto scintilla inflata eri parat
Imaginem non, monstrum fictile;
Fatum, libertas invicem se agunt
Absente sensu concordi arbitro.

DOMINUS

Adorari, haud censeri debeo.

LUCIFER

Nil offeram, nisi ipsius meum.
(Angelos digito monstrans)
Hoc agmen vile te laudat satis,
Quibus laudem dignam certe exigis
A te partis, ut umbra a lumine,
Ego sed vivo ab omni tempore.

DOMINUS

Procax tu! partus non materia es?
Ubi ante volveras cursum, vim ubi?

LUCIFER

A tete idem possum rogare ego.

DOMINUS

A tempore infinito comparo,
Quod factum est nunc, et in me vixerat.

LUCIFER

Nonne impedimentum quod rerum erat
Cunctorum, sensisti in consilio
Inane, es compulsus creare quo?
En Lucifer, hoc est obstaculum,
Negationis numen pristinum.
Me vicisti, cui est necessitas
Semper dilabi per pugnas meas
Et vi nova rursus consurgere.
Materiam gignente te obtuli
Campos illi, vitae mors adstitit,
Felicitati desperatio,
Et umbra luci, scrupulus spei.
Ubique adsto, quo tu es loco, vide.
Adorem te, qui sic te noverim?

DOMINUS

Rebellans spiritus! abes tu, abes.
Possem, at nolo delere funditus

Te: in scoriis lucta abiectus, perosus,
Exul communione spiritūs.
Te solitudinis perpetuo
Dolore torqueat sententia
Cassari incassum carnis vincula,
Vanum bellum pugnari cum Deo.

LUCIFER

At non! non me expelles tam leniter,
Ut vilem machinam non iam utilem.
Creavimus consortes: postulo
Sortem meam.

DOMINUS (*irridens*)

Fiat, velut cupis.
Terram aspice, specta silvas in Eden;
Has celsas arbores in medio
Duas exsecrabo — dein sint tuae.

LUCIFER

Parca manu das, sane magnam habes vim.
Sed mi sat est hoc fragmentum soli,
Consistit sicubi negatio,
Ruinam comparat mundo tuo.

(Pergit)

CHORUS ANGELORUM

Devote, abes, ne esto coram Deo.
Diiudicanti Osanna Domino.

Fordította: Fehér Bence

IV. Madách életéről, személyiségéről

Krizsán László

Tallózás a Madách család levéltárában

Madách Imre életére, irodalmi és tudományos tevékenységére vonatkozó iratokat – nagyobb mennyiségben – két levéltár és két gyűjtemény őriz.

Nógrád vármegye levéltárában olyan szervezen képződött iratállagok tartalmazzak Madách-forrásokat, amelyek Madách Imre tisztviselői munkája, vagy alkalmi megyei megbízásai során keletkeztek, illetve a megyei közigazgatásnak Madách Imrét mint megyei illetőségű személyt érintő ügyiratai.

A megyei levéltárban őrzött Madách-okmányok jelentős része forráskiadványokból ismeretes.

A *Madách család levéltára*¹ állandó megőrzés végett 1922-ben került a *Magyar Országos Levéltárba*. A családi levéltárat a XX. század elejéig a Madách család tagjai, majd a Magyar Nemzeti Múzeum őrizte. Az 1850-es évektől haláláig Madách Imre gondozta és kutatta ősei irathagyatékát. Már a családi őrizet idején kialakult egy olyan tárgyi elkülönülés az iratokban, amely személyekhez, birtoktestekhez, illetve családi vagy történelmi eseményekhez csoportosította az okmányokat. Némi módosítással ezt az irattári rendet vették át a közgyűjteményi őrzőhelyek is.

A Madách család levéltára az 1528-tól 1914-ig terjedő időszakot öleli fel. (Az 1526 előtt keletkezett okmányok külön gyűjteményben, a Q. 120. törzsszám alatt szerepelnek.) Az iratanyag 30 iratcsomót, 4,20 iratfolyómétert tesz ki.

A költő Madách Imre személyére és tevékenységére vonatkozó elkülönített iratanyag a 30. csomó 9–10., 12. tétéleiben, továbbá a genealógiai, családtörténeti szakcsoportokban található.

A levéltárak mellett jelentős forrásanyagot őriznek a gyűjteményi iratlelőhelyek, így a győri *Xántus János Múzeum* és a *Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára*.

Az akadémiai Kézirattár Madách Imre irodalmi és tudományos tevékenységének az Akadémiát és annak szerveit érintő „hivatalos” okmányokat őriz. Ezek sorában kiemelt forrásértékkel bírnak a *Kisfaludy-Társaság* jegyzőkönyvei, Madách Imrének a kor irodalmi életéhez és személyiségeihez fűződő kapcsolatait és a Madách család, valamint Madách Imre nevét viselő társasági szervezetek működését érintő dokumentumok.

A győri gyűjtemény anyagára jelen ismertetésünk nem terjeszkedik ki.

* * *

A jelenkori irodalomtörténet-írásban csakúgy, mint a történettudományi tanulmányokban jelentős mennyiséget képvisel az esszé-irodalom. E műfaj ilyen arányú térhódítását nem utolsó sorban az a körülmény is ösztönözte, hogy az esszé-írás divatossá vált, és összehasonlíthatatlanul tágabb teret nyitott a teremtő fantáziának, mint a szigorú, számokkal, tényekkel, okmányokkal körülhatárolt adatszerűség.

Az „esszéesedés” a Madách-irodalomban szinte kezdettől nyomon követhető. Hatása alól a XX. század hetvenes éveitől örvendetesen újrainduló Madách-kutatók sem tudták kivonni magukat.

Sőt! Akkoriban a már szinte szokásból űzött szüntelen ideológia-keresés eseteként az aktuális napi politika szintjére süllyesztette vagy méltatlan, olykor eszmeileg is idegen gondolatokkal párosította Madách világnézetét.

Az irodalomtörténeti érdeklődés ilyen irányvétele következtében a Madách-irodalomban tetemesen megnövekedtek az elemző, magyarázó írások, ugyanakkor háttérbe szorultak a költő egyéniségére, jellemére, anyagi körülményeire és tudományos érdeklődésére vonatkozó kutatások. Ez a polarizáció a Madách-irodalom esetében jelentősen felülmúlja a szakirodalomnak más alkotók esetében észlelhető hasonló megoszlását. Az elemző tanulmányok – különösen a Tragédiára vonatkoztatva – sokkal kevesebbet mutatnak meg a költő gondolatvilágából, mint az esszéíró irodalmi-politikai elveiből.

A kutatások másik irányát a pozitívista adatfeltáró szemlélet határozza meg. E módszer és kutatási gyakorlat – mint utaltunk rá – mennyiségileg lényegesen elmarad az elemző, az alkotást magyarázó írásművektől, viszont *általa új adatok és összefüggések feltárása remélhető!*

A bevezetésben megjelölt levél- illetve kéziratári anyagnak már részleges áttekintése is számos irodalom- és tudománytörténeti újdonsággal, illetve korábról származó feltételezések megerősítésével vagy cáfolatával szolgált. Természetes, hogy e terjedelmileg erősen korlátozott előadás keretében nincs módunk részletes felsorolásra, ezért csupán néhány olyan adatot említünk, amelyek Madách Imre *irodalmi tevékenységéhez* szolgálnak adatokat, avagy *tudomány- és családtörténeti* szempontból érdemelnek figyelmet.

Egy elveszett Madách-kézirat

A család levéltárának áttekintése során közvetett adatokat találhatunk Madách Imre irodalmi működésének egy olyan mozzanatára, amelyet mindmáig nem tart számon – azaz nem tud róla – az irodalomtudomány, noha ez az adat határozott vonalakkal járul hozzá Madách politikai, hazafias gondolkozásáról és művészi hitvallásáról rajzolható mozaikkép teljességéhez. Egy elveszett Madách-kéziratról szól a tudósítás.² Egy Madách által írt drámáról, amely a magyar történelem egyik legviharosabb időszakában, a mohácsi csata után bekövetkezett válságos politikai és morális helyzetben szerepet vállaló *Utyeszenich Györgyről*, népszerűbb nevén *Fráter Györgyről* szólt.

A téma és a „szomorújáték” főhősének megválasztásában semmiféle ösztönzéssel nem bírt az a körülmény, hogy házassága folytán a költő is közel került a Fráter névhez, hiszen a „fráter” szó György barát esetében nem családi névként, hanem jelzői, melléknévi értelemben szerepel.

A drámát Madách a szabadságharc eltiprását követő hónapokban írta. Hogy elkészült-e vele, vagy letartóztatásakor, 1852-ben még dolgozott rajta, nem tudjuk. Munkája a letartóztatását megelőző időszak-

ban előrehaladott állapotban lehetett, mivel egy későbbi utalást találunk arra, hogy a szomorújáték jeleneteit elkészültük után a költő rendre felolvasta barátainak.³

A dráma, valószínűleg a Madách letartóztatásakor végrehajtott házkutatás során, eltűnt.⁴ Nyomát a számításba vehető császári igazságszolgáltatási, közigazgatási és rendőri intézmények iratai között mindeddig nem sikerült feltalálni.

A kézirat hiányában a drámáról érdemben nem szólhatunk. Ám a témaválasztásról, annak politikai jelentőségéről és azon eszmei és gyakorlati útkeresésről, melyet a költő Fráter György alakjába testesülve járt végig a szabadságharc bukása utáni hónapok kétségei között, mindenképpen beszélnünk kell, még ezen eltűnt, részleteiben ismeretlen irodalmi alkotás kapcsán is.

Madách Imre e csupán utalásokból „ismert” alkotásában Fráter György személyében olyan hőst állít az események középpontjába, akit a vesztt csata után, a pártviszályok által egymással szemben álló csoportokra szakadt társadalom közegében a *függetlenség eszméje* vezetett, és az országnak a hódítóktól való megóvása – e legszentebb cél – érdekében minden eszköz felhasználását lehetségesnek ismerte el.

A pálos szerzetesek fehér csuháját viselő XVI. századbeli államférfi Mohács után először ismerte fel, hogy a politikai szövetségek rendszerint a gyengébb fél szolgaságához vezetnek, melynek kivédésére a színlelés és hazugság éppúgy célravezető lehet, mint az összeesküvés és az erőszak.⁵

Így a levert szabadságharc után a nemzet sorsáért aggódó Madách, aki maga is részt vállalt a küzdelmekből, és később a reménytelenség közepette egyre kutatta a tragédiából kivezető utat, alkalmasabb és tekintélyesebb kalauzt aligha találhatott volna Fráter Györgygnél.

A történelmi helyzet, annak ellenére, hogy közben több, mint három évszázad pergett le az idő rokkáján, 1849–50-ben nagyon hasonló volt György barát korához. Ekkor és a XVI. század közepén is, a legfontosabb a *nemzeti függetlenség keresése és szolgálata volt!* Így már az a sekélyes ismeretanyag is, amit ezen elveszett Madách-műről tudhatunk, széles horizonton tárja elénk a szabadságharc bukása utáni Madách gondolatvilágát, melynek fókuszában a haza függetlenségének szolgálata állott.

Soha nem ismert kézirat – csupán címének és témájának ismeretében – még soha nem volt oly beszédes, mint Madách Imre házkutatás alkalmával eltűnt „szomorújátéka” Fráter Györgyről.

Művelődés- és tudománytörténeti kutatások

Madách Imre nagyfokú érdeklődést tanúsított a múlt írásos emlékei iránt. Sztregovára költözése után egyre többet tanulmányozta a családi levéltár okmányait. Gyakran birtokjogi eljárások, adósságperek is kényszerítették a család korábbi jogügyleteinek áttekintésére. Ám a levéltári kutatás ilyen gyakorlati haszna mellett sokkal erősebb volt az a késztetés, amely az írott történelmi források, a történelem nagy összefüggéseinek megismerésére irányult. E tekintetben Madách érdeklődését nem korlátozták a családtörténet szűkebb keretei, inkább a *művelődés- és tudománytörténeti témákra fordított figyelmet*.

Azon körülményt, hogy Madách Imre politikai szempontból is milyen nagy jelentőséget tulajdonított a történelem írásos formáinak, jól szemlélteti a gácsi császári szolgabírói hivatal iratainak átvétele és gondos lajstromozása, 1861. január-februárjában.

E nagy hozzáértést, szinte levéltárosi felkészültséget igénylő munkát az Októberi Diploma kibocsátását követően megalakult Megyebizottmány rendelte el, azzal a céllal, hogy megmentse az esetleges pusztulástól a császári önkény korszakának legbeszédesebb vádiratait, a szolgabírói okmányokat.

A Megyebizottmány – melynek Madách Imre is tagja volt – az 1848-as törvények alapján nyilvánította működését jogszerűnek, összetétele és intézkedései folytán azonban közelebb állt 1849 szelleméhez, mint 48-hoz. A Bizottmányba – távollétében – beválasztották Kossuth Lajost, Türr Istvánt és Pulszky Ferencet is.⁶

A Megyebizottmány megszüntette mindazokat a hivatalokat, melyeket 1849 után a Habsburg önkény hozott létre.⁷ A hivatalok iratainak átvételére, lajstromozására és elhelyezésére a megye területére hét bizottságot küldtek ki. *Madách Imre annak a bizottságnak volt az elnöke, amely a gácsi szolgabírói hivatal iratait vette át.*

Madách Imrének az átvétel során készített jegyzőkönyvei és feljegyzései – amellet, hogy betekintést nyújtanak a kor közigazgatási viszonyaiba és szemléletébe, valamint iratkezelési rendszereibe – jellemző adalékok a költő közéleti tevékenységének, egyéniségének, de legfőképpen a történeti forrásanyagokhoz fűződő viszonyának rajzához is.⁸

Jelen előadásunkban két olyan eseményét említjük a magyar múlt írásos emlékeit érintő madáchi érdeklődésnek, melyek *forrásfeltáró jellegük folytán, tudománytörténeti szempontból is jelentőséggel bírnak*.

Madách Imre 1857. március 12-én, Alsósztrégován kelt levelében arról értesítette a Magyar Tudós Társaság titoknokát, hogy egy a „tudós világ” előtt – hihetőleg – ismeretlen kéziratra bukkant:

„Családi levéltáramban következő című 26 ívre terjedő kéziratot találtam: Ex diario Mscripto autographo Emerici Tökölj, quod in Bibliotheca Eminentissimi Cardinalis et Regni Primatis Principis Josephi a Batthyán asservatur, descripti dies illi, in quibus Petri Madách mentio sit. NB. in Prlaudata Bibliotheca solimodo Diarium annor 1693 et 1694 existit. – A napló magyarul van 77 napot foglal magában, s nagyatyám Madách Sándor 1797-ben iratta le. – Miután nem emlékezem, hogy Tökölj naplóját valaha mint kútforrást idézve láttam volna, kénytelen vagyok hinni, miszerént annak léte a’ tudós világ előtt nincs tudva, s ezért vagyok bátor jelen soraimmal alkalmatlankodni. Ha az eredetinek feltalálására némi segéd kezet nyújtottam v. ezen ittlévő töredékek által némi szolgálatot tehetek azon esetre ha az eredeti végkép el veszett volna, szerencsémnek tartandám.”⁹

A Madách-ös, akire a kézirat latin nyelvű megjelölésében utalás történik, *Madách Péter*, Thökölj hive. E Madách előd 1686-ban *Zrínyi Ilona* oldalán részt vett Munkács vára védelmében *Caprara* császári generális hadaival szemben. A XVII. század végére kialakult magyarországi politikai helyzet durván és fájdalmasan *szembeállított*

*két Madách testvért: Pétert, aki a török szövetségre támaszkodó Thököly belső híve volt, és a Habsburg király katonájaként a török ellen harcoló Jánost.*¹⁰

Visszatérve a Madách által megírt kéziratához, azt tapasztaljuk, hogy a sztrigovai földesúrnak ezen első kapcsolata azon tudományos társasággal, melynek később tagja lett, meglepően gyors és hasznos eredménnyel járt a történettudomány számára. A levél címzettje, Toldy Ferenc akadémiai titkár, átlátva Madách forrásfeltárásának jelentőségét, nyomban áttekintette a kézirat kiadásának lehetőségét. Madách Imre felajánlott segítségének részleteit és mikéntjét nem ismerjük pontosan, de feltételezhetjük a bejelentő valamilyen közreműködését, annál is inkább, mert a napló, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, 1863-ban Madách Imre „földije”, a nógrádi Nagy Iván gondozásában jelent meg.¹¹

Madách kezdeményezése ily módon, 169 esztendővel a keletkezése után, e ritkabeccsű naplót a „tudós világ” elé tárta!

Idézett levelünk folytatása egy újabb tudománytörténeti adalékot tartalmaz.

„Ugyancsak nagybátyám íratta le következő című könyv XXIX-ik Articulusát: Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia Centuria altera. Pars posterior. Excerpta ex adversariis Stephani Wespriensis Med. Doctoris Lib. Regiaeque Civ. Debrecinensis Phys. ord. Viennae 1781. Nevezett articulus Madách Gáspárról szól, hosszú és nagy dícséretet után, mint következők...”¹²

„Haazy Apateka. Szok rendbely írott orvosságokkal, ezközökkel tellies ezen konive mellieket könnyen meg késíthetny mindenfele kovlsó és belső niawaliak betegségek ellen, melliek származnak az emberri, elette folliasanak minden ideiben. Nemet nielwbeol az tudos Doctor Matthiolus Andras Herbariumos köniweből chech nielwre fordítatott és mostan chech nielwbul Magiarrá fordítatott az Nemzetes és Nemes Stregovai Madách Gáspár által. Az ezer hatszáz husson nioltz estendoben.”¹³

„Ezt részint azért közlöm – folytatódik a Madách levél –, hogy tekintetes uraságotat, kinek a magyar irodalom története körül olly megbecsülhetlen érdemei vannak, – Wespriensis könyvére figyelmeztessen (mellyet én ugyan eddig megszerezni nem bírtam) mellyben sok tudós magyarról lehet említés... Részint azért, hogy ha abban van valami érdekes miszerint 1628^{ban} magyar fűvészkönyv íratott, annak megtalálására utat mutassak, s Tekintetes Titoknok úr belátása szerént felfedezőjének valamely jutalmat is tűzhessek ki.”

A levél befejező sorai a költőt és érdeklődését eddig kevésbé ismert oldaláról, a történelmi források publikálására irányuló készségről mutatják be: „Levéltáram további át nézése után több okiratot, Törökbasák magyar rendeleteit, Zrínyi Péter, Nádasdy e. u. t. leveleit, szívesen közlendem, ha azokat érdekeseknek fogja találni.”¹⁴

Az utóbb említett történelmi szereplők – Nádasdy Ferenc és Zrínyi Péter – Madách János nógrádi alispánhoz írott, „szövetségre szólító” levelei¹⁵ a Madách levéltár anyagában *beszédes adalékokkal gazdagítottak volna a korabeli történettudomány ismereti állagát az 1670. évi országos felkelésről*. Az iratok publikálására azonban – Madách javaslata ellenére – nem került sor. Talán a jövőben, egy forráskiadványban megvalósítható lenne a költő ez irányú szándékát – helyette – teljesíteni!

Nem járt különösebb eredménnyel a *Wespriensis könyv Madách Gáspárra*¹⁶ vonatkozó utalásainak publikálása sem. Úgy tűnik, a tudós testületből hiányzott az a szakember, aki a maga tudományterületén képes lett volna olyan felismerésre, mint Toldy Ferenc a történelmi téma megítélésében, noha *Madách Imre meggyőzően emelte ki a kérdés művelődéstörténeti jelentőségét*.

Madách-ősök

A Madách család 1528–1914-ig terjedő iratanyaga,¹⁷ különösen annak genealógiai és személyi okmányhagyatékot tartalmazó tételei, bő

adatbázisul szolgálnak a Madách család régi tagjainak élet- és működéstörténetéhez.

Különösen gazdag adatanyagot gyűjtöttek össze a levéltárat őrző és kezelő egyes családtagok – ezek sorában az 1850-es években maga Madách Imre is – a család leszármazási rendjéről. E kutatások a család első birtokszerző ősének *Radon ispánt* tekintik, aki még a tatárjárás előtt, 1235-ben szolgálataiért két falut és tíz ekealja földet nyert adományként II. Andrástól. Radon később oltalmazta a Dalmáciába menekülő IV. Béla királyt, s e szolgálatait további birtokokkal jutalmazta a király. Radon három fia, *Tamás, Madách és Tóbiás* közül a *Madách nevű fiú vált a nemzetség névadójává*, oly módon, hogy keresztnevét a család megjelölésére használták.

A magyar múlt viharos évszázadaiban természetes, hogy a legtöbb érdemet és figyelmet egy-egy családban annak katona tagjai szereztek. *Madách Pál* az utolsó Árpád-házi király, III. Endre vitézeként Kőszeg várának a király ellen lázadóktól történt visszavívása során tüntette ki magát. *Madách László* a Podjebrád cseh király ellen vezetett hadjáratban foglyul ejtette a király fiát. *Madách Péter* a török ellen küzdve fogságba került, majd esztendő múlva, keserves nélkülözések közepette, gyalog vándorolt vissza hazájába.

A török fogoly húga, *Madách Krisztina* a költő *Rimay János* édesapjához ment feleségül. Ezt az aktust tekinthetjük a Madách család és az irodalom első egymásra találásának. Ezt követően több *literátor* – akkori fogalmak szerint írástudó, író ember – került ki a nagy család két ágából. Közöttük a legismertebb *Madách Gáspár*, aki magyar, latin és cseh nyelvű saját verseivel és e nyelvekből készített fordításai-val vált alkotó elődjévé „Az ember tragédiája” költőjének. A másik, természettudományos érdeklődésű Madách Gáspárról a Weszprémi könyvvel kapcsolatban már szóltunk.

Madách Gáspár irodalmi tevékenységéről a XX. század elején *Bárád Radvánszky Béla* koronaőr közölt ismertetést,¹⁸ a Madách család kiemelkedő tagjairól pedig „Junius” név alatt egy ismeretlen szerzőtől származó írás emlékezik meg.¹⁹

Jelen előadás keretében az időtartam korlátozottsága miatt csupán így távolról vehetünk néhány ismerkedő pillantást a Madách-elődök-

re. A család két tagja azonban – *Madách János és Madách Péter* – azért kelt fokozott figyelmet a családi krónika iránt érdeklődő kutatóban, mert e két testvér az országos politika színpadán szemben állott egymással.

Madách János, aki a családban negyedikként viselte a János nevet, katonai pályán jeleskedett. A XVII. század utolsó évtizedeiben, amikor a török végleges kiűzése a legnagyobb anyagi és erkölcsi próbatétel elé állította az ország népét, a fiatal katona Füleken szolgált. 1684. július 22-én mint korponai kapitány a *Buda visszavívására* kiállított sereg nógrádi és honti részlegének parancsnokaként részt vett az *érdei csatában*. Ennek a csatának kiemelt jelentősége volt a felszabadító háború sikere szempontjából. Amíg a császári és magyar seregek Buda körülzárásának műszaki munkáit végezték, török részről kísérlet történt a budai helyőrség megerősítésére. Az ostromhoz készülő keresztény had lovassága – közöttük Madách János és csapata – a török ellen vonult. Hamzsabég mellett került sor az összecsapásra. A keresztény lovasság szétszórta a törökök tevékosztagait, mire a sereg más egységei is, egész tábori felszerelésüket zsákmányul hagyva, megfutamodtak. Buda teljes körülzárása ezután lehetővé vált, megkezdődhetett az ostrom.²⁰

A tábori élet körülményei között számosan megbetegedtek. Madách János ekként panaszkodott a járványszerű betegségekről anyósának, Szelényi Jánosnénak írt levelében:

„Kukta uram is megbetegedék, ha szerezhetnék szakátsot, azon kívül is nagy gondom vagyok reá, beste gyenge kurva fiai között, majd csak magam maradok egészséges Isten jovoltábul.”²¹

Madách János 1688-ban egy folyamodványában, melyben aszódi birtokainak meghagyását kéri, maga is elősorolja szolgálatait, és kérésének nyomatékaul még a Madách elődök katonai érdemeire is hivatkozik.

„...De ugy is nem fájna annyira a’ szivem Kegyelmes Uram, ha vakjában és minden érdemem kívül orczátlankodtam volna Herczegségednél, azon Jóság megkérésében, mert Istennek hálá, még fiatal koromban Füle-

ken laktomban is Török 's egyéb ellenséget eöltem 's fogtam, söt az 1676.dik Esztendőben, midön az sok Pogány Fülek alá jött vala nehéz sebben esvén, 's azon sebben is alkalmas Spaia Töröknek mentem végére, és akkor, a' hoszszu frigy után, leg-első Török főnek Füleki kapuban való fel-tételit, én causáltam. Azontul, hogy holmi aprolékos dolgokrul halgassak, első Buda megszállásakor, az Érdi harczban Isten segítsége által egynehány ellenségnek végére mentem, a' ki Herczegséged Méltóságos Személyének, reménylem akkor is hirével volt; ugyan azon eöszszel, a Török, segítséget akarván Budára bé-vinni, az Szöllök között minémeö derék Törököt ejtettem el, kezemnél lévő Zászló bizonyágom: Melly harczrol meg-térvén... az Commandóm alatt lévő Nemes Honth Vármegye seregétöl az ellenség után mintegy ordinantia nélkül rugaszkodtam vala ki... Nem voltak haszontalan herói, Kegyelmes Uram, édes eleim-is Hazájoknak és Kegyelmes Koronás Királyoknak eö Fölségeknek, kit bizonit Fölséges 2-dik András Király Madács Pál elömnnek Renus vize mellett Adolphus Király ellen és másütt sok helyeken hasznos 's vitez szolgálatjáért az 1300dik Esztendőben, azontul Fölséges Corvinus Mátyás Király Madács Lászlónak, Victorinus²² Cseh Országhi Király el-fogássáért az 1470-ben Kegyelmissen adott szép Donatiojok, és mások. hát én legyek é olyan szerentsétlen, hogy az minémeö virtusokkal jó hirt, nevet, böcsületet, s Jószágot szerettek Eleim, hasonlók által elveszejtsem.”²³

A török elleni felszabadító háború hősenek, Madách Jánosnak három testvére volt: *Ádám, Péter és Zsuzsa*. A testvérek közül a Madách levéltár Zsuzsa és Péter személyére vonatkozóan őrzött meg figyelmet keltő iratokat, többek között *Zsuzsa hozományának leltárát*, amelyből hitelesen rekonstruálható a XVII. századvég női viselete és divatja.²⁴

Madách Péter személyét a Thököly-napló kiadási eljárása során már említettük. Ez a férfiú testvéréhez, Jánoshoz hasonlóan katona

volt. Péterben maradandó emlékként élhettek azok a korábbi, az 1668–1670-re visszanyúló, apját, a nógrádi alispánt érintő személyi kapcsolatok, melyek a Nádasdy–Zrínyi–Frangepán összeesküvés idején közvetve a Madách családot is érintették.

Madách Péter a felsőmagyarországi végeken harcolt a függetlenségért küzdő kurucok oldalán, Thököly zászlói alatt. 1686 elején különleges feladattal, a vár tüzérének megerősítése végett, negyven emberrel a Thököly hitvese, *Zrínyi Ilona* által védelt Munkács várába ment. Itt küzdötte végig a megújuló ostromokat, egészen 1688. január 18-ig, amikor több évi ellenállás után a hős asszony a várat feladni kényszerült. Zrínyi Ilonát fogolyként Bécsbe szállították, Madách Péternek azonban sikerült megszöknie. Ismét Thököly seregébe állt be. Az eddig megismert adatok utolsó bejegyzése e kuruc vitézről arról szól, hogy „1692 máj 13-án Tököly Imrével Uj Palánkára ment, annak neje Zrínyi Ilona elébe, midön ezt a bécsi udvar a török fogoly Heisslerért kicseréltek.”²⁵

* * *

A Madách család még felderítetlen iratanyaga – hasonlóan az idézett dokumentumokhoz – a magyar múlt és művelődéstörténet nagyértékű forrásait rejt. Ezek kutatása, a várható tudományos eredmények mellett, azzal az alkotói örömmel is megajándékozta a történelem bűvárait, hogy olyan iratokkal találkoznak, melyeket valaha Madách Imre gondozott, és többségüket kézbe vette, tanulmányozta.

Tudományos várakozás és mélyen átélt kegyeleti emlékezés.

Ezek az érzések kísérik a Madách-levéltárban végzett kutatómunkát.

Jegyzetek

1. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Madách család levéltára. P. 481. fondsszám.
2. MOL P. 481. 30. cs. 10. tétel.
3. K[ACZIÁNY] G[éza]: *Madách és Haynau*. Alkotmány XIII. évf. 297. sz. 1908. 1–3.
4. U. o.
5. Fráter György életének rövid összefoglalását lásd: Dr. KRIZSÁN László: *György barát*. Élet és Tudomány 2001. 50. sz.
6. Nógrád megye Levéltára. (A továbbiakban: NML.) Megyebizottmányi jkv. 1861. 4. kgy. sz.
7. U. a. 7. kgy. sz.
8. KRIZSÁN László: *Madách és a levéltári forrásanyag*. Levéltári Közlemények 1964. 1. sz. 126.
9. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban: MTAK) MS. 5072/29.
10. MOL P. 481. 30. cs. 16. tétel. fol. 11–12.
11. Nagy Iván Történeti Kör Évkönyve 1994. 247.
12. MTAK MS. 5072/29.
13. U. a.
14. U. a.
15. MOL P. 481. 30. cs. 8. tétel. fol. 1–5.
16. A XVII. század első felében két Madách előd viselte a Gáspár nevet. Az irodalmi tevékenységéről ismert személy a család sztregovai ágához, míg a fűvészkönyvet fordító Gáspár a kelecsényi ághoz tartozott.
17. A Madách család irataiból kiemelt 1526 előtti okleveleket a MOL Q. 120. törzsszáma alatt helyezték el.
18. Irodalomtörténeti Közlemények 1901. 2. sz.
19. *Madách Imre ősei*. Budapesti Hírlap 1903. május 10. MOL P. 481. 30. cs. 10. tétel.
20. FEKETE Lajos: *Budapest a török-korban*. Budapest, 1944. 44.
21. MOL P. 481. 30. cs. 8. tétel. fol. 2.

22. A magyar történeti irodalomban Podjebrád néven ismert uralkodó.
23. MOL P. 481. fasc. 1. N°. 14.
24. MOL P. 481. 30. cs. 8. tétel. fol. 1–5.
25. MOL P. 481. 30. cs. 16. tétel. fol. 12. v.

Bene Kálmán

Mikszáth Madáchról

Andor Csaba: *Ismeretlen epizódok Madách életéből* c. kötetében egy teljes fejezet körültekintő alaposággal foglalkozik egy Mikszáthnak tulajdonított legendával, mely szerint talán nem is Madách Imre, hanem Madáchék tisztartójának fia, Bory László írta volna *Az ember tragédiáját*.¹ Jelen írásunkban ezért messze elkerüljük ezt a hálás témát, s csak a megjelent Mikszáth-művek anyagát vizsgáljuk: hol és hogyan nyilatkozott a nagy palóc földijéről, Madách Imréről. Madáchcsal kapcsolatos megnyilatkozásai szétszórva jelennek meg leveleiben, karcolataiban, színi tudósításaiban és szépirodalmi műveiben, összegyűjtésükben nagy segítséget nyújtott az Arcanum Kiadó Mikszáth összes CD-je.²

Gyűjtésünk alapján 22 írásában, 24 részletben hivatkozik Madáchra, idézi, vagy felidézi műveit, tudósít színházi előadásról Mikszáth Kálmán.³

Közülük három, talán a három legjelentősebb írás Veres Pálnéhoz kapcsolódik.⁴ *A vanyarci kastély* c. Scarron-cikk (Scarron Mikszáth írói álneve) a Pesti Naplóban 1884-ben jelent meg, s a híres képrejtvény-levelelről tudósít, s a képrejtvény, illetve megfejtése ügyében megint bizalommal fordulhatunk a Madách Könyvtárhoz, ill. Andor Csabához.⁵ *Az Asszonyozgalmak* c. 1884-es cikk Veres Pálné nőnevelési tevékenységét méltatja, egy félmondatban utalva arra, hogy Beniczky Hermin nagy tette Madách utolsó értekezésére reagált, mintegy cáfolandó a nagy költőnek a nőkről alkotott konzervatív felfogását. A harmadik Veres Pálné-cikk az 1896. évi megemlékezésnekrológ, amely egy évvel halála után jelent meg. A mellékletben kiemelt részeket plasztikusan ábrázolják azt a szellemi közeget, amelyben Veres Pálné teremtett Vanyarcon, s ahol Madách, Szontágh *s a környék kiváló emberei sűrűn megfordulnak*.

Veres Pálné nekrológja mellett néhány másik, hasonló jellegű írásban is felbukkan Madách. Így az *Asbóth János* címűben (Szontágh

Pállal összefüggésben), *Veres Pál* és Andrassy Manó (*Egy magyar nábob* címmel!) nekrológiájában, valamint *Csalomjai* 1873. évi portréjában.⁶ Ez utóbbi egy ma már ismeretlen nógrádi költő, valódi nevén Pajor István „méltatása”, s ez a méltatás jellegzetes példája annak, hogy a felszínen derék kismesternek beállított, valójában tehetségtelen költőt hogyan lehet a komoly kritikánál is hatásosabban megsemmisíteni a satíra fegyverével.

Mikszáth Kálmán rendszeresen és sokat tudósított színházi előadásokról, Az ember tragédiája előadásairól csak három helyen szólal meg összesen.⁷ Ezek közül is csak egy a rendes színházi tudósítás (*Húsvét a színházban*), amelyben a nemzeti színház hagyományos ünnepi műsorain élcélődik: a húsvéti műsor vagy Az ember tragédiája, vagy Csepreghy Ferenc népszínműve, A piros bugyelláris! Egy 1883-ban született tudósítás a T. Házból két honatyá (Pulszky Ferenc és gróf Hunyady László) anekdotikus jellemzését színezi a Tragédia színházi élményéhez kötődő reflexióikkal, a Jókai Mór élete és kora c. életrajzi mű 7. fejezetében pedig egy olyan tömör anekdotát villant fel Mikszáth, amely a nagy mű 1882-beli bemutatójához, illetve az azt követő banketthez kapcsolódik. (Bár ez az anekdota inkább Jókai és Gyulai Pál jellemzését szolgálja – s Madách Imréhez nem sok köze van.)

Egyéb Madách-hivatkozásai⁸ közül említhetjük még Mikszáthnak azt a levelét, amelyet özvegy Rudnayné Veres Szilárdának (Veres Pálné lányának!) írt, s amelyben kedvesen elhárítja a Mikszáth- és Madáchfalva elnevezésekre vonatkozó javaslatát, bár szerinte Madáchnak *ezzel tartozik is a vármegye*. (Milyen érdekes: Szklabonyát Mikszáthfalvára keresztelték át egy időben, de a Madáchra vonatkozó javaslat nem valósult meg!) A *Többség* c. parlamenti tudósításában (1890) megismétli a „sok az eszkimó, kevés a főka” parlamenti szállóigévé tételét, 1883-ban ezt az ötletet még Hunyady Lászlónak, itt már Hannibál Józsefnek tulajdonítva. *A palócokról* c. 1880-ban megjelent könyvismertetésében felrója Nógrád megye jeleseinek, köztük Madáchnak, hogy nem foglalkoztak megfelelő alaposággal szülőföldjük népének, a palócságnak kultúrájával. Jókai-biográfiájának 5. fejezetében megemlíti az író esszészerű rövid jellemrajzait (köztük Madách Imrét), melyeket az az Üstökös-ben jelentetett meg.⁹

Mikszáth leggyakoribb Madách-hivatkozása azonban nem az „ember küzdj és bízva bízzál”, vagy valami hasonlóan híres szentencia Az ember tragédiájából. Pontosan 10 írásában idézi egy Madách-vers refrénjét – tartalmilag, s pontatlanul.¹⁰ Sőt, nemcsak pontatlanul, de ráadásul még az idézet forrásának az egyik írásban (*Asbóth János*) Az ember tragédiáját jelöli meg. Nem tudta, honnan idéz, vagy szándékosan misztifikált? Egyik megoldást sem zárnám ki.

A sokat idézett Madách-refrén az *Elveink* c. költeményből a következőképp hangzik:¹¹

„Ah lám az ember ilyen gyenge, gyenge!”

Ah, lám – ilyen sorkezdettel nehéz szállóigét alkotni, Mikszáth Kálmánban mégis ez a sor vert legmélyebben gyökeret. Talán azért, mert ez a párrímes, 12 soros strófaból álló, lassan hömpölygő háromszakaszos költemény kepleri hangulata megfoghatta, megragadhatta. A gyarló ember lírai (ön)portréja állandó (játékos, humoros, satirikus, gúnyos, ironikus vagy éppen maliciózus) Madách-hivatkozásává válik Mikszáth Kálmánnak, s azt hisszük: a nagy író nem véletlenül ejtette rabul épp ez a Madách-idézet.

Befejezésül olvassuk el ezt a Madách-verset, amely talán rímeinek, képeinek szépségével, eredeti eszmékkal nem is dicsekedhet, de egységes hangulattal, egyfajta magyar, hübelebalázsos szplínnel annál inkább.

Madách Imre: Elveink

Hűs őszi est, a szél sívítva jára,
S kocogni jött szobámnak ablakára;
Szobámban halvány lángu lámpa ége,
Én gondolkodva néztem bús szemébe,
És éjsötét volt lelkem gondolatja,
Elöttem állt az inség rémalakja.
Hányan éheznek, fáznak most az éjben,
Míg én világom kényelemmel élem.

Igy elmélkedtem s kissé fázni kezdtem.
Egy jó palack bort hát élembe vettem,
És ivogattam mindent elfeledve.
Ah lám az ember ilyen gyenge, gyenge!

Kifogyván végre a bor a pohárból,
Gondolkodám a bor áldott honáról.
Hazámnak halvány képe állt előttem,
Én vele sirtam, a jövőn törődtem.
Óh, aki érze honfibút a férfi,
Azt már nagyobb bú e földön nem éri,
Mert minden kín csak édes szenvedés lesz,
Mely e keservtől egy percünket elvesz.
Igy elmélkedtem s egy kicsinyke pára
Fájó szurással a szemembe szálla.
Én feljajdultam, mindent elfeledve.
Ah lám az ember ilyen gyenge, gyenge!

A halvány lámpa lassúdan kihamvadt
S engem még ébren tarta lelki bánat.
Gondoltam szívem bús történetére,
A zord halálra s a lány szép szemére,
Óh, akit a sors ily vadul lesujta,
Hogyan lehetne annak földi nyugta.
Szívembe nem fog az többé belépni,
Vagy a hitványat én fognám kitépni.
Igy elmélkedtem mindég halványabban,
Míg elcsitult a gondolat agyamban,
És elaludtam, mindent elfeledve.
Ah lám az ember ilyen gyenge, gyenge!

Jegyzetek

1. ANDOR Csaba: *Ismeretlen epizódok Madách életéből*. Madách Könyvtár 9. Madách Irodalmi Társaság, Bp. 1998. A fejezet címe: *Ki írta Az ember tragédiáját? (Bory mítosz)*. 197–225. l.
2. *Mikszáth Kálmán összes művei*. Arcanum Adatbázis Kft.
3. A kérdéses részleteket a mellékletben közreadjuk.
4. Lásd a melléklet 1., 2. és 3. idézetét!
5. ANDOR Csaba: *Madách Imre és Veres Pálné*. Madách Könyvtár 10. Madách Irodalmi Társaság, Vanyarc–Bp. 1998. 24–25. ill. 67–70. l.
6. Lásd a melléklet 4., 5., 6. és 7. idézetét!
7. Lásd a melléklet 8., 9. és 10. idézetét!
8. Lásd a melléklet 11., 12., 13. és 14. idézetét!
9. Életrajzi portré nem jelent az Üstökösben Madáchról, ebben a közlésében ismét félrevezet Mikszáth. Csak egy rövid nekrológ ismert Jókaitól, amely *Írói arcképek* c. kötetében, vagy az *Az éjféli Madách (Magyar írók Madáchról)* Magyar Irodalomtört. Társaság, 1994. c. kiadványban is megtalálható.
10. Lásd a melléklet 15–24. idézetét!
11. A vers a Koszorú 1863. évi 9. számában jelent meg, majd 1880-ban a Gyulai-féle Madách összesben. (A melléklet idézeteiből látható tehát, hogy Mikszáth nem Gyulai kiadásából ismerhette meg a szöveget, hanem ifjúkorában olvashatta, vagy hallhatta tanárától.) Halász Gábor 1942-ben a költemény kéziratát is közli, ebből is látható, hogy a sokat idézett refrén első szövegváltozatában még sokkal gyengébben hangzott, így: *Az ember ilyen nyomorúlt és törpe*.

MELLÉKLET

Mikszáth Madách-hivatkozásai

1. A VANYARCI KASTÉLY / (Madách Imre egy kézírata) 1884

Nem olyan kastély ez, mint a többi. Hanem csak annyiban nem páratlan, mert még van egy ilyen: a koltói.

S ebben meg van magyarázva a vanyarci kastélynak az ő nagy titulusa.

Nemcsak a négy lovon jött vendég kedves ott, hanem az is kedves, aki egy lovon jár.

Azon a bizonyos szárnyas lovon, amelyik harmatot eszik, ködből van a kantárja, bánatból van a nyerge, virágszirmokból van neki a patkója.

Kitalálja már azt minden okos kovácsmester, aki valaha lovat vasalt, hogy ez csak a pegazus lehet.

A vanyarci kastélyban gyakran megfordul a poéta, íróféle ember, sőt talán az is megesik, hogy a nem poéta is azzá lesz ott... Bizony van rá elég ok, kettő is.

Madách Imre nem egy szép napot töltött a kedves vanyarci parkban, s az Ember tragédiájának talán sok strófáját itt gondolta ki a sutogó falombok között.

Most, hogy magam is arra jártam, a ház asszonya sokat beszélt Madáchról; legendák ezek már mind a mi szép hegyeink közt, de ezekben a szobákban ő még élni látszik; itt egy-egy tárgy, valami csekélység, ami az övé volt, ott egy árnyas hely, ahol legjobban szeretett ülni. A falon az arckép, a kályhán a szobra, a dobozokban egy csomó levél.

És mennyi érdekes ezekben a levelekben!

De engem csak az egyik érdekelt legfőképp, a fentebbi rébuszokban írt sajátkezű levele Veres Pálnéhoz (aki a másik büszkesége a megyénknek), melynek hű másolatát veszik olvasóink.

Érdekelt ez a levél azért, mert én magam annyira lusta levélíró vagyok, hogyha az »Ember tragédiája« nem volna olyan kolosszális mű, mint aminő, jobban megbámulnám nálánál ezt a levelet.

De így már mégsem teszem, hanem csak úgy megjegyzés nélkül adom át, a talányokat fejtegetni szerető közönségnek, ebben az örülten siető világban, ahol még az is, aki a sztenográfiát nem tudja, ilyen formán ír: »Halpaklacs«, ami annyit jelent: »hála a papnak, megvan a kulacs«.

A levél szövege is meglesz – de csak holnapután.

2. ASSZONYMOZGALMAK 1884

Két évtizede múlt már el annak, ahogy Madách Imre székkfogalót tartott az Akadémiában, melybe beleszótta azt a keserű szemrehányást is, hogy a magyar nők még eddig semmit sem vittek ki. Általában igen epésen nyilatkozott a nőkről. Amit éppen tőle bizony nem lehet rossz néven venni.

Nem is vette rossz néven senki, csak egy lelkes rokona, Veres Pálné, de az is talán azért, mert találó volt a vád. A magyar asszonyok valóban semmit sem csináltak. Kétszáz esztendő óta nem bírtak egyébbel előállni, ha dicsekedni akartak, mint a derék vitéz Zrínyi Ilonával. De az is csak azért kitündöklő asszony, mert majdnem férfi.

Addig-addig forgatta elméjében a Madách kifakadását, hogy mintegy önkéntelenül leült az asztalhoz, s egy felhívást fogalmazott meg Magyarországon hölgyeihez, sorakozzanak és alapítsanak egy felsőbb női tanodát az ország szívében, hogy hazája nyelvén is nyerhessen magasabb kiképzést a magyar leány.

Megvolt a felhívás, le is tisztázta, de már most azt ki is kellene nyomatni valami tekintélyes lapban, hogy fogantja legyen.

Elvitte a »Pesti Napló« szerkesztőségébe. [...]

3. VERES PÁLNÉ / 1815–1895

Nagyból szöve példát a kisebbre – szükséges volt, hogy Beniczky Hermin épp egy olyan nagy műveltségű, derék, csöndes, finom lelkű úrhoz menjen férjhez, mint Veres Pál, aki maga nem vágyik szerepre, de minden köztevékenységre van buzdító szava, aki megérti nevében a nemes tüzet, és nem siet azt eloltani, hanem ápolja. Egy maradi táblabírónál megtört volna a fiatal asszonyka szárnya – itt kibontódott a szép vanyarci kastélyban, hol a környék kiváló emberei sűrűn megfordulnak a kristálytisza jellemű gazdánál. Odajár Szontagh Pál, nagy jövőjű fiatalember, minden szépért, nemesért buzduló, néha megjelenik Madách Imre is, s nagy irodalmi, politikai és társadalmi viták folynak, melyekben részt vesz a háziasszony, sőt hovatovább kezd azoknak központja lenni. Sűrű levelezés folyik éveken át Sztregova, Horpács és Vanyarc között. Olvasmányaikat kicserélik egymással. Madách aláhúzgálja a szebb helyeket, Veres Pálné is rábukkan ilyenekre a maga könyveiben, s figyelmezteti rájuk barátait a margón. A műveltség lassan dőcögve jár még ebben az országban, csak úgy, ha tolják. Veres Pálné sok bámulatosat tud meg apródonként, egyik-másik fölemleget egy-egy érdekes művet Kisfaludytól, Kölcseytől. Hogyan? Hát magyar könyvek is vannak? Szép magyar könyvek! Hát lehetséges ez?

[...]

Ekkor tanulja Veres Pálné a magyar nyelvet, s kezd mindent olvasni, amit a magyar irodalom napszámái termelnek. Berzsenyit, Vörösmartyt könyv nélkül betanulja, a Széchenyi könyvei bő anyagul szolgálnak Madáchcsali vitáihoz. Férje nem vonja el a könyvektől, hanem engedi őt szellemileg emelkedni, mint az oszlop, mely támaszul szolgál a repkénynek, és nem bánja, hogy föléje nő.

4. ASBÓTH JÁNOS [SZONTÁGH PÁL] 1878

Félig-meddig literátor is. A Madáchcsali benső barátság, a régibb írókkal érintkezés, Frankenburggal, Jókaival sat., neki is némi irodal-

mi színezetet kölcsönzött, úgyhogy sokan, kivált mikor holmi könyvkiadó bizottságban látják, veterán író gyanánt is tisztelik azon hitben, hogy csak ők nem tudják, mit írt.

De Szontagh Pál nem az az ember, aki visszaélne e tévhitel. Nem is írt és nem is akar írni könyvet.

S ez a legnagyobb bizonyítéka, hogy valódi barátja az irodalomnak.

5. VERES PÁL 1886

Veres Pál azoknak a régi vicispánoknak a fájából való volt, akiknek emléke még a mai alispánokat is sokáig fogja szépíteni.

Egyszerű, igénytelen ember volt, akiben nem találni nagy ambíciókat, de nagy kötelességérzetet. Bölcs volt anélkül, hogy tudákos lett volna, szigorú volt, de mégis szelíd, parancsolni tudott, pedig csak a tanácsadásaival, a tekintély nimbusza adta neki azt a varázserőt, ami mesének való lesz lassankint. Tiszta, önzetlen jellem, mint a kristály s nemesen dobogó szív volt. Megyéjében már évtizedek óta nagy tekintélyt vívott ki magának a megye jeles fiai, Szontagh Pál és Madách Imre mellett, de mégiscsak háromszor vállalt nagyobb szereplést, mert jobban szerette a zajtalan falusi életet; egy ízben 1848 előtt, midőn főjegyzői hivatalát a szabadságharc szakította meg, majd a hetvenes évek elején alispánná választották, mely hivatalába másodszor is őt helyezte a megye egyhangú bizalma, s innen a parlamentbe küldé a balassagyarmati választó kerület, hol a kormánypártnak volt buzgó híve.

6. EGY MAGYAR NÁBOB (Andrássy Manó) 1891

Élete belejátszott Magyarország legérdekesebb epochájába s állásánál, viszonyainál fogva összeköttetésben állott a kor legnagyobb férfiival. Tanulótársa volt Madách Imrének és Lónyai Menyhértnek, s mind a kettővel jó barátságban élt. Kossuth Lajos családjának ügyvédje volt Zemplénben. Deák igen szerette. Andrássy Gyula grófnak testvérbáty-

ja volt. Széchenyi Istvánnak kedvenc jurátusa. Sokat látott, sokat tapasztalt s bár sohasem ragadták őt nagyobb akciókra az egyes föllendülések, melyek az ő félszázada alatt a nemzetből kitörték – a maga hazafias kötelességét mindig megtette. Nem többet, mint amennyi kell, de kevesebbet sem. Nem volt lángoszlop, de hasznos ember volt.

7. CSALOMJAI (1873)

Az ember azt hitte volna, hogy nagy poéta lesz belőle. Aki fiataalkori munkáit olvassa, azt megragadja az azokon előmlő melegség, irálysín, azok a nagy vonások, mik a Madách »Ember tragédiáját« megnepesítik, mint óriás dörgésnek hol elő-, hol utóhangjai meg-megrezdülnek a fiatal Csalomjaiban. A futópaszuly kapaszkodott a nagy fára és körülfonta iszalagjaival hirtelen megnőtt derekát. Hogy nem bírt a sudaráig felnőni, annak az az oka, hogy kevesebb eső érte az árnyékban, melyben szerénységénél fogva olyan jól érezte magát.

Nem akarok világosabban beszélni, mert nem illik. Hiszen ha csak poéta volna, az ember nem viseltetnék iránta valami nagy devocióval, könnyen elbánnék a pegazusával, mely már azért sem lehetett első a versenytéren, mert kívülről sem nem vakarta, sem nem kefélté senki, hanem ő humorista is és a hatvágást erősen érti, s azonfelül megvan neki is az a gyengéje, ami a nagy embereknek, hogy abban szereti magát tartani a legerősebbnek, amiben a leggyöngébb, – a poézisban.

A nagy emberek gyengeségeit örökölni már magában véve is erő.

8. HÚSVÉT A SZÍNHÁZBAN 1891

Ez tévedés. Én már több mint egy évtizede vagyok ilyen ünnepi színház-látogató, de fájdalom eddig még csak két darabot láttam: az Ember tragédiáját és a Piros bugyelláris-t.

A nemzeti színházban minden nagy ünnepen a Madách ismeretes remekművét adják, a népszínházban pedig Krisztus urunk születését, föltámadását és a Szent-Lélek eljövételét egyképpen a Piros bugyelláris előadásával ünneplik.

A tíz év alatt, mióta fölváltva hol az egyik, hol a másik darabot tanulmányoztam, bőséges alkalmam volt az összehasonlításra, melyik színész játssza jobban s melyik rosszabbul ezt vagy azt a szerepet; megértem, hogy új színészek jöttek a régiek örökébe, túléltem egy egész színészgenerációt; láttam egy tucat Nyeglét, s egy egész sereg Kósza Gyurkát; lassankint minden megváltozott a színpadon, csak a két darab maradt örök. Az esztendők során nagy változáson ment át az én esztétikai meggyőződésem is; az Ember tragédiájá-nak lelkes bámulójából Madách profán kritikuskává lettem, s a Piros bugyelláris, melyet eleinte kedveltem, valósággal gyűlöletesnek tűnt föl előttem. S még mindig csak e két darab járta a sátoros ünnepeken. Belétörődtem ebbe is; rossz kedvvel bár, tovább élveztem az én két darabomat; s azonképpen tovább változott az én esztétikai meggyőződésem is. Oly szépen változott, fejlődött, hogy ma már megint ott vagyok, ahol legelőször voltam. Jelenleg ismét lelkesülök az Ember tragédiájá-ért, s ismét gyönyörködöm a Piros bugyelláris-ban. De ezt a nézetemet már szeretném megőrizni. Melegen óhajtom, hogy visszanyert hitem ne kerüljön többé veszedelembé soha, soha. Aztán meg szeretnék már végre néhány más darabot is látni.

Azért tehát ünnepi színházlátogató társaim nevében is arra szeretném kérni a színházak tisztelt igazgatóit, hogy a toujours perdrix elvét ne érvényesítsék oly kérlelhetetlen szigorúsággal.

9. A T. HÁZBÓL (nov. 20.) 1883

Valaki meg is szólította az öreget ma gúnyosan az utóbbi polémiákra célozva:

- Mikor láttad, Feri bácsi, utoljára »Az ember tragédiájá«-t?
- Hiszen most a ti kezetekben van! Értem ti. a házasságot.

Az ember tragédiája nemcsak Pulszkyt, de gróf Hunyady Lászlót is tragikusan komikus színbe helyezte.

Hunyadytól kérdezték a kaszinóban:

- Hol voltál, Laci?
- A színházban.

– Mit adtak?

– Mit is csak? Richtig! Valami nógrádi földbirtokosnak a darabját.

– Pedig jó darab az egészen – véli Beöthy Ákos –, csak az eszkimó helyett kellett volna egy képviselőt szerepeltetni, aki így sóhajt fel Tiszához: »Add, hogy kevesebb mameluk és több szinekúra legyen!«

10. JÓKAI MÓR ÉLETE ÉS KORA 1905–1906 II. rész 7. fejezet / A húsos fazekak közt

Jókai ettől kezdve nem igen fogadott el többé meghívást vacsorára s mikor 1883-ban Paulay Ede tiszteletére este tizenegy órakor kezdődő bankettet rendeztek »Az ember tragédiájá«-nak színre hozatala alkalmából, az irodalmi notabilitások közt körözött részvételi ívre azt jegyezte: »Szívesen elmennék, de én éjjel nem banketkezem. Jókai«. Az ív későbbben jutván Gyulaihoz, azt írta a Jókai jegyzete alá: »Egy ember után nem igazodhatik a világ; a bankettet csak tartsuk meg éjjel. Gyulay«

11. – ÖZV. RUDNAYNÉ VERES SZILÁRDÁNAK [Horpács, 1909. szeptember 9.]

Igazán kifogyhatatlan a kedves ötletekben... Igen, igen köszönöm, hogy az élet annyi mindenféle változataiban gondol rám. Olyan ki-tüntetés ez, melyet aligha érdemlek, amely azonban jobban esik mindennél... Az ákácok és az én régi mondásom úgy hatottak rám, mint egy régi ismerős megjelenése, mely kedves emlékeket hoz magával abból az időből, mely már erősen a hátunk mögött van...

...Olvastam a Mikszáth és Madáchfalvára vonatkozó ötletet, s tagadhatatlanul nagy megtiszteltetésnek tartom. Madáchnak kivált ezzel tartozik is a vármegye...

12. A TÖBBSÉG (parlamentari karcolat, 1890)

Sok fényes beszédet mondtak el, mióta az első ötéves országgyűlés együtt ül. De minden flosculus, axioma, definíció közt legmaradandóbb lett a Hannibál József mondása, aki fölemlítette, hogy »sok az eszkimó és kevés a főka«. Hannibál, mint afféle hódító, ezt a mondást is anektálta ugyan, attól a bizonyos nógrádi fölbirtokostól, aki az »Ember tragédiájá«-t írta, de azért a siker az ő nevéhez tapad, s ma sűrű emlegetés sorába jött mondata, mivelhogy az eszkimók családjában szörnyű változás történt.

13. JÓKAI MÓR ÉLETE ÉS KORA 1905–1906 II. rész 5. fejezet / Az aranykor

Sokat, egyebet is dolgozott, miközben e regényt tervezte s írta. Szinte hihetetlen, mi mindent írt. A Honban majd minden nevezetesebb politikai kérdéshez hozzászólt. Lapozgatva az elsárgult lappéldányokat 1866-ból, ott találjuk az ínségi aggodalmakról és kiegyezési kísérletekről írt cikkeit. ...Szerkeszti az Üstököst, amelyben esszézerű élénk rövid jellemrajzokat ír Kazinczy Gáborról, Szalay Lászlóról, Madách Imréről. [...]

14. A PALÓCOKRÓL (Pintér és Mocsáry könyvéről. 1880)

(Pintér Sándor szécsényi ügyvéd tisztelt barátom volt az első palóc, ki a fegyverforgató népből kiválva, derekasan forgatta meg a tollat is fajja érdekében a »Palócokról« írt könyvében, mely nemrégiben jelent meg. Kár, hogy jelesebbjeink mint Teleky László, Madách Imre, Szontágh Pál, kik pedig a legjobban ismerték véreiket, s mindnyájan írók is voltak, sohasem fektettek arra semmi súlyt, hogy e történeti hagyományokban és elűtő sajtóságokban gazdag költői nép, mely a Karancs alján kétezer év óta beszél és dalol magyarul, kellőleg ismeretve és méltatva legyen.)

15. MAUKS ILONÁNAK

[Szklabonya, éjfélt után 2, negyed háromra / 11. szeptember 1872.]
Maga megígérte, hogy engedelmeskedni fog, bizonyítsa be, hogy szeret, azzal, hogy egy hónapig nem ír, s nem hoz kísértetbe találkozásra, annál inkább, mert most már az nem kerül megerőltetésébe, legfeljebb egyetlen intésébe, mert az ember, mint Madách mondja, olyan gyöngé... gyöngé.

16. CIKKEK ÉS KARCOLATOK 1877 / Budapesti Napilap júl. 28. 207. sz.

Vagy talán azt hiszi Verhovay úr, hogy ő olyan tekintélyes egyén és nagy elme, miszerint közreműködése neveli a népgyűlés fontosságát azok előtt, kikre hatást tenni a célja. Az meglehet, hogy azt hiszi... mert az ember hiú és gyenge, gyenge... mint Madách mondja.

17. ASBÓTH JÁNOS [SZONTÁGH PÁL] 1878

Szontágh Pál egyike közéletünk régibb alakjainak, kik úgyszólván a közügyek szolgálatában öregedtek meg anélkül, hogy valakinek szolgálivá legyenek.

Ezért ri ki olyan nagyon abból a gárdából, ahova a tarokk juttatta.

Madáchnak igen jó barátja volt s nem egy eszmét adott neki sztrégovai magányában a világhírű Ember tragédiája megírásához, melyben benne van ez a sor is:

Mert az ember gyenge gyenge.

18. A HIRADÓNAK 1879, Szegedi Napló / 178. sz. augusztus 9.

Vajh ki ő, ki ilyen magasán ragyog fölöttem a magyar literatúrában és az írás mesterségében?

Jókai, Gyulai, vagy tán az ősz Csengery? Óh nem! Ő, ha nem csalódom, Lévay Béla vagy Lévay Ferenc úr.

...Hát csak hadd higgye ezt is. Nekem még a csendes téboly fölött sincsen rosszalló szavam, mert csak azt veszem ki belőle, amit már úgyis tudtam, amit Madách mond: »hogya az ember gyenge...gyenge«.

19. AZ ÖRÖKÖS VŐLEGÉNY / 1880 / (31. kötet)

Miért nem házasodtam meg, barátim. Annak nagyon egyszerű oka van. Az ember – azt mondja Madách – gyenge. Én meg azt mondom, hogy az ember egy nagyon pedáns teremtés. Madáchnak is igaza volt, nekem is igazam van.

20. [A »SZÉP GALATHEA«] 1880, Szegedi Napló / 17. sz., január 22.

Mellette, de már alantabb meg kell említenünk Tóth Ilkát, ki kellemes Ganyméd volt, s a »klasszis«-couplet-t megújráztatták vele. Mert hiába, Madách szerint: »az ember gyenge... gyenge«, s Erdélyi Marietta szilfid termete és költői lénye mellett jól esik egy kis próza is.

21. A T. HÁZBÓL [dec. 17.] / Pesti Hírlap 1882

De immár Imrére kerül a sor, Németh Berci édesen hunyorítgat szemivel.

– Az én tanítványom – dünnyögi –, de még gyenge, gyenge... mint Madách barátom mondja.

22. SZÉCHENYI ÉS MATLEKOVITS 1886

És Széchenyi?

Széchenyi úgy viselte magát, ahogy a legtöbb ember. Hiszen már Ma-

dách mondta: »Az ember gyenge-gyenge«. És Széchenyi akkor is gyenge volna – ha Madách semmit sem szól erről.

23. AZ ÚJ HÁZ / (Nekrológ és beköszöntő) 1887

Egy-két alak hiányozni fog imitt-amott. A büfében sokáig emlegetni fogják Odescalchy Gyulát, a jobboldali folyosón árván, szalmaözvegyül fog üldögelni Kemény János, a Bánffy Béla szeme keresni fogja egyszer-kétszer az elegáns Szereday Aladárt, a Göndöcs gyémántgyűrűje nem villan meg többet húsos ujjain, s a Ház gyorsírói elszoknak a »derültség« leírásától. De végre is – amint Hunyady László szerint ama bizonyos nógrádi földbirtokos (Madách) mondja: – »az ember gyenge, gyenge«, el fognak felejteni mindenkit. Még magát Hunyady Lászlót is.

24. A »HEHEHEHE«... / (Pártpolitikai esemény) 1889

– Gábor öcsém – szólt ma korán, ülés kezdetén a házban Irányi Ugronhoz –, tartsd szemmel ezt a Károlyi Gábort.

– Tudod, a kísértés nagy. És az ember gyöngé, gyöngé... mondja Madách.

Az idézeteket összeállította: *Bene Kálmán*

Beiczler Éva

Azonosságok és eltérések Madách és Petőfi kézírásában és karakterében

Az 1823. év január havában a Magyarországon születettek között két tehetséggel megáldott és szenvedésekre kijelölt fiúgyermek kezdte meg rövidre szabott földi életét.

Elsőként egy szerény hajlékban, Kiskőrösön január 1-jén Petőfi Sándor jött a világra, a hónap 20. napján az alsósztrigovai kastélyban Madách Imre látta meg a napvilágot.

A Petrovics család, amelyből Petőfi származott, 1667-ben I. Lipót magyar királytól és német-római császártól kapott nemeslevelet és címet. A nemeslevél 1835 táján még a család birtokában volt, később azonban „eltűnt”. Nem lehetetlen, hogy a Wesselényi-féle összeesküvésben résztvevő, kivégzett főurakért misét mondató képmutató, kegyetlen császár kegyét az ifjú a nemeslevél eltüntetésével utasította vissza.

A sztrigovai és kelecsényi Madách család Nógrád vármegye egyik legrégebbi, a XIII. századból eredő, birtokos nemes urakból álló családja. A Madách család férfi tagjai a magyar királyok szolgálatában, harcokban, véres ütközetekben és győzelmes csatákban szereztek érdemeket és kaptak elismerésül, jutalmul birtokokat.

Óriási a társadalmi különbség az apák, a mézárszékét bérlő Petrovics István és a császári királyi kamarás és birtokos idősebb Madách Imre között.

De van-e és milyen különbség a fiúk között? Az eltérő származás és neveltetés ellenére mindkét fiú szellemi képességei korán megmutatkoztak, és gyermekként majd serdülőként mindketten kiemelkedtek társaik közül.

A leglényegesebb azonosságnak az nyilvánítható, hogy Petőfi és Madách kézírása a múltó évek alakító hatásán túl mindig magán viselte az aktuális lelkiállapot jegyeit. Ez a tény rendkívüli fogékonyságra, érzékenységre vall. Madách írásában azonban olyan nagy változást

mutató kilengések, torzulások, alakulások nem fedezhetők fel, mint Petőfinél. Nála a gondos neveléssel, taníttatással járó fegyelmezés, a konvenciók betartását követelő intelmek s az Őt körülvevő légkör kihatott az önszabályozás magas mértékére. Az elvárások, tilalmak s parancsok hatása megmutatkozik a 14–17 éves Madách Imre kézírásának feszültségében, görcsösségében, a nehezkesebb előrehaladásban, a betűk változó méreteiben.

Ezzel szemben Petőfi könnyen folyó, rugalmas, gyors ütemű, ritmusos, hol szép, hol nyugtalanító benyomást keltő írása sorsának alakulása szerint változó személyiséget ábrázol; nála még az egyes kínos helyzetek, felháborodások vagy örömteli élmények is nyomot hagynak a kézíráson.

Mindkét fiatal – más-más indíttatásból – dominanciára törekszik. Madách mint az ősi nemzetség leszármazottja öntudatos, tekintélytartó. Már 14 évesen, társadalmi státusát és fölényét érzékeltetve írásában többször a „t” betű szára fölé helyezi a vízszintes vonalat, magasztja az „m” betűk első tagját, és az ént megszemélyesítő nagybetűket is tetszetősre formálja. Az aláírás hurkolással való díszítése a saját személyiség jelentőségének bemutatását szolgálja.

Petőfi szintén gazdagított, mutatós nagybetűket ír, és saját személyét hangsúlyozva, a szóvégeken önmaga felé visszakanyarodva rajzol félköröket vagy a „d” betűknél külön hurkokat. Amikor még Sólyom Sándornak nevezi magát, a név alatt bonyolult paráffal ábrázolja önértékelését.

1839-et írtak, amikor egy esti beszélgetés során így nyilatkozott orvos barátjának, Sass Istvánnak: „Érzem barátom, hogy nem mindennapi embernek születtem.”

Sándorban és Imrében közös az irodalom s a költészet iránti vonalom, mert ez számukra az önkifejezés eszközét is jelenti. Petőfi az aszódi gimnáziumban 15 évesen klasszikus versformában, hexameterekben írja meg a *Búcsúzás* című költeményét. Madách 16 éves, amikor *Az anya, gyermeke sírján* című versét megírja, és december 26-án már a Honművészen láthatja nyomtatásban.

Mindkét fiatal intellektuális beállítottságú, ami kézírásukban a következő grafikai összetevőkben nyilvánul meg: a kis- és nagybetűknél

eredeti betűalakítások és változatos betűformák, magas intelligencia szintet bizonyító egyszerűsítések, nem balra záródó, hanem kissé nyitott „o” és „ö” betűk, különféle (füzérés, boltíves, szögletes, kettős kanyarú és fonalas) kötővonalak. Az alsó mezőben a balra lendülő s vissza már nem kapcsolódó száraz a kollektív tudattalan fel-felsejlő képein kívül a múlt kulturális értékeire való befogadóképességet is jelzik.

A betűvariációkat felmutató kézírások művelt szellemiségről tanúskodnak. A középmezőben feltűnő egyes kemény szögletek a szikár felsőszáraz megjelenésével együtt a kritikus hajlamot ábrázolják. Madách és Petőfi kézírásuk alapján már 19 évesen érett – bár tapasztalatlan – fiatal felnőttnek számítanak. Madáchra inkább a szellemes irónia, Petőfire pedig a nyersebb, játékos, ám nem megtervezett, hanem spontán humor a jellemző.

Madách életének legfőbb irányítója, támasza apja korai halálát követően az édesanyja, Majthényi Anna. Neki szóló, 1840. szeptember 26-i, gyötrött mozdulatokkal, lassú tempóval írt levele rossz fizikai állapotáról tanúskodik.

A test gyöngeségén azonban felülkerekedik az érvényesülésre, elismerésre irányuló belső hajtóerő s az akarat. A sorok szüntelen emelkedéssel a papír jobb szélé felé tartanak.

Az 1840. év a 17 éves Petőfi számára is keserves megpróbáltatásokkal terhes. Egy Őt ért sérelem miatt nem megy tanulni a soproni líceumba. A szünidő alatt Salkovics Péter mérnök, aki Petőfi nevelésével kívánta öccse könnyelműsége miatt a megkárosított Petrovics Istvánt kiengesztelni, megváltoztatta elhatározását: „Sándor menjen, ahová tetszik, belőle úgy sem lesz egyéb komédiásnál.” A minden támogatás nélkül maradt fiatal az egyetlen lehetséges utat választva, beállt a Gollner ezredbe zöld hajtókás, sárgapitykés közlegénynek. Grácból 1840. április 30-án Nagy Imrének írt levelében az egyenetlen írásmozgás, a változó dőlésirány, az összegubancolódott szavak s betűk, a csapkodó mozdulatok, a lefelé irányuló sorok a kétségbeesett, felzaklatott fiatalembert ábrázolják. Így panaszkodik: „Most érzem, mi mélyen sülyedtem, leszállva a’ tudományok pályájáról nevetlen érzéketlen emberek körébe, s egy durva zsarnok körmei közé.”

Az előbbi írással szemben, már egy másik helyzetben, nyugodt ki-egyensúlyozottság jelenik meg az 1841. augusztus 31-én, Pesten kiállított nyugtatványon, melyben Petőfi 6 pengő forint felvételét igazolja. A katonaságtól fizikai állapota miatt elbocsátva, lelkiállapotát a pillanatnyilag kedvezőbb életkörülmények s hatások jótékonyan befolyásolják.

Első, nyomtatásban megjelent verse, a *Borozó* 1842. májusában a szépirodalmi tekintélynek számító Athenaeumban olvasható. Petőfi e vers megjelenésétől számítja költői pályáját, amely által további megélhetését is biztosítani szeretné. Madách pályája a közszolgálati tevékenységgel előre kijelölt, szűkebb hazájában vállal tisztséget, kinevezik tiszteletbeli aljegyzőnek.

Madáchnál is gyakori a kézírás, s ezáltal az egész írásképp változása. A korábbi gátlásosságot, önérzeti zavarokat mutató levelek helyett 1842. április 25-én egyenletesebb, oldott, magabiztos, nagyméretű betűkkel kéri édesanyját, hogy: „Az ide mellékelt lajstromba foglalt nemes társakat holnap délre kérlek czitáltasd össze, adjál nekik gulyás húst és bort, és a hegyeken két jobbágy kocsin indítsd kérlek ide útnak.”

Alig két hónap múlva, június 23-án a „Kedves Menyhértem” kezdetű levél teljesen eltérő kézírással hívja fel magára a figyelmet. A levél hangvétele különösen érzelmes, szinte rimáncodó: „Írjál kedves Menyhértem te is, írjunk egymásnak, közöljük gondolatinkat, cseréljük ki eszméinket mindenféle tárgyak felett, ne féljük a surlódást, mely tisztítja a képzeteket. Oly édes messze vidéken tudni egy lelket, melynek repte magasb’ a por mindennapiságon – ó pedig messze kell vándorolni ily lélekért.” Milyen hiányérzet, veszteség, lelki fájdalom készíthet ilyen sorokra? Miért kapaszkodik most Madách Lónyay Menyhértbe?

A választ a kézírás vizsgálata adja meg. Ez a levél az előbbihez képest egy korábbi fejlődési fázisra való visszaszülyedést mutat. Az összbnyomás diszharmónikus, az írás görcsös, gyenge ritmusú, a középmozós betűk mérete változó, erőltetett nyomással írt vastagodó betűrészek figyelhetők meg, a bal margó hol keskenyedik, hol széleseedik. De legfeltűnőbb az erősen lefelé hanyatló sorok látványa. Az író

észreveszi a süllyedő sorokat, megpróbál korrigálni, de a kiegyenesítés ideiglenes, a sorok ismét lefelé lejtnek. Ez a grafikai jelenség kedvetlenségről, mély lehangoltságról, bánatról, depresszív tünetekről tanúskodik. Feltételezhető, hogy az írásban megmutatkozó jelenségek Madách ifjúkori szerelmének, Lujzának betegségével, haldoklásával, illetve elvesztésével lehetnek kapcsolatban. Ebben a lelkiállapotban az önmegerősítés jeleként kell értelmezni az Imre vagy Imréd aláírást helyett a reprezentatív kialakított teljes, Madách Imre aláírást.

Változik a szín és vele a kedélyállapot. Madách 20. életévében, az 1843. március 2-án és augusztus 6-án Sztregováról írt leveleiben ismét fölfelé haladnak a sorok. A címzett iglói Szontagh Pál, a Madáchnál 3 évvel idősebb főszolgabíró, a megszólítás pedig: „kedves Palimnak ezer csókokat!” Az áradozó levél jól érzékelteti Madách igényét egy művelt, okos társra, amit barátjának értésére is ad: „...ha éreznéd velem mi szüksége van kebelemnek olykor egy perczetre: melyben érzeményit bizton ki öntheti; melyben képzetének vad gyermekeit egy rokon kebelre bizhatja, egy rokon kebelre mely a félre ismérteket megérteni bírja.”

Szontaghra nagy szüksége volt Madáchnak, mert a nívós írással rendelkező főszolgabíró, közvetlen, nyitott, kiegyensúlyozott természetével jó hatást gyakorolt barátjára. Hozzá segítette bizonytalanságai, problémái feldolgozásához, gátlásai feloldásához.

Míg Madách lóháton járja be birtokát, és hintón teszi meg a hosszabb utakat, addig Petőfi gyalogosan halad az ország útjain. 1842. július 7-én írt levelében számol be Szeberényi Lajos barátjának az elmúlt esztendőben tett útjairól. Pozsonyból szüleihez Dunavecseré ment, majd onnan Pestre indult. A következő város a felvidéki Selmec volt, ahonnan gimnáziumi bizonyítványát kívánta elhozni. Visszatért szüleihez, majd újból Pesten próbálkozott, de kedvező lehetőség híján Füred felé vette útját. Átkelve a Balatonon, Veszprémen keresztül Tolnába érkezett. Három hónapig tartó színészkedés után Mohácsról Pécs, Szigetvár, Kaposvár, Keszthely érintésével Szombathelyen keresztül „kipróbált két csikóján” Sopronba érkezett. Tanulni szeretett volna, de mert ingyen nem tanították, tovább ment Pozsonyba. Mivel ott sem fogadták be az iskolába, visszatért a pápai gimnáziumba. Ez

időben sorra születtek népdalai, versei változatos témákkal és hangulatokkal. A szünidei barangolás egyik élményét jeleníti meg a *Hortobágyi kocsmárosné* című népdal.

Az 1843. év ismét a nélkülözések esztendeje volt Petőfi életében. Elnyűtt ruhákban jár, éheznek, beteg. – A színészi pálya változatlanul a legnagyobb vonzerővel bír számára, holott megjelenése, hangja, mozgása miatt erre kevésbé alkalmas. Szavalókészsége folytán és a *Lear királyban* a bolond szerepében tett alakításáért Kecskeméten némi sikerrel dicsekedhetett. A pozsonyi országgyűlés hírére elhagyja társulatát, hogy egy másik társulathoz szegődjék. Távozásakor ruhái egy részét adósság fejében a lakásadónál kellett hagynia. Az 1843. április 7-én kiállított kötelezvényen látható írás lefelé tart, zavart, rendezetlen. Petőfi írásaiban gyakoriak a lefelé hajló sorok, költeményeiben pedig a halálvágyat kifejező érzelmek.

Próbálkozásai eredményeképpen az 1844. évben, 21 évesen Petőfi a Pesti Divatlap folyóirat segédszerkesztője lesz. Ez a lap az Athenaeummal és az Életképekkel együtt már többször megjelentette verseit. A nehéz élet s nyomora azonban nem enyhül, ami arra készteti, hogy a Frankenburg kiadó által Pákh Albert barátjának küldött 4 pengő forintot megtartsa magának. Cselekedetét tréfás bőbeszédűséggel fogalmazott határozatban adja tudtára Pákhnak 1844. április 15-én kelt levelében. A megalázó helyzetben átélt kínos érzéseit visszatükrözik az elnyomorodott középbetűk, a hiányzó ékezetek, torzulások és az íráskép egészének zavartsága. E levélben közli nagy elhatározását. „A mi pedig engem illet barrrátom!! a mi engem illet, lelépek a színészi pályáról...” (Petőfiről köztudott volt, hogy tartozásait nyilvántartotta, és amint módjában állt, rendezte adósságát.)

1845-ben a Nemzeti Kör elnökének, Vörösmarty Mihálynak patronálásával és Tóth Gáspár szabómester anyagi hozzájárulásával sikerül eddig írt költeményeit megjelentetnie.

Petőfit verseinek kiadása és a váratlan siker végtelenül boldoggá tette. Végre olyan eredményt mutathatott fel, amellyel szüleit kibékítheti. Ír a Honderűbe, a Pesti Divatlapnak, az Életképekbe németből és franciából fordít, 1845–46-ban pedig megtanul angolul, mert Shakespeare műveit is szeretné lefordítani.

Azonosság a két fiatal férfiben, hogy a belső késztetések mindkettőjükben igen erőteljesen működnek. Petőfinél gyors tempójú, gyakran hajszolt kézírással találkozunk (kivéve a fogalmazást követően letisztázott verseket). Madáchnál az átgondolás, fontolgatás miatt lassúbb a tempó, de 25 éves korától kezdődően már nála is feltűnik a siettetett, gyorsabb kézírás. Emellett a betűszárak – a személyen kívüli és a valóság világát hangsúlyozva – függőleges irányban hosszan kiterjedők, a kézírások erőt mutatók és szabályzottak, tehát a magas fokozatú hajtóerő minden elemével rendelkeznek. A gyenge testalkatú férfiak kézírásában az ambíció, az akarat, a kitartás, olykor a parancsoló feszültség megnyilvánulásai mind fellelhetők. Madách ezen kívül még erőszakos is – Ő nagyon akar. A sorokat lapszéligen vezeti, szűkös helyre is oda erőlteti a szót vagy szótagot. Nála gyakran, Petőfinél ritkábban tűnik fel az aktivitás egyik ismertetőjele, a betűk jobb oldalára helyezett, előrefutó ékezet.

Az érzelmi élet vizsgálata során a két költő s írónál az érzelmek széles skálája állapítható meg, amit a külső körülmények, benyomások s hangulatok is színeznék. Például 1845. augusztus 20. és szeptember 8. között Petőfinek apjáról írt verse, *A jó öreg kocsmáros* – a kézírás tekintetében – a kiegyensúlyozott, derűs, szülőihez ragaszkodó fiatal férfit mutatja be. Az apai tekintély elismerését jelzi, hogy a versnek betűiről lekoptak a díszítmények, a saját személyre mutogató, visszafelé hajló félkörök vagy feltűnő ívek, eltúlzott mozdulatok. A betűk – valószínűen az érzelmi telítettség miatt – szokatlanul nagy méretűek. A sorok – mint annyi más költeménynél is – kissé lefelé tartanak.

A következő „szerelmi” évben, 1846. október 28-án a Koltórtól Várady Antalnak írt lelkes sorok szintén a szokottnál nagyobb, szét húzott, sebesen írt szavakkal íróttak. „Kedves Tónim! Elhagytam Szatmárt, és hogy hagytam el!.... szerettetve barátom szerettetve a legdicsőbb lénytől, mely valaha az isten kezéből kikerült.” A „legdicsőbb” lény Szendrey Júlia.

Petőfit elragadják az érzelmei, a levelek megfogalmazásából látjuk, hogy Madáchtól is! Kézírásukban az erős jobbra dőlés szenvedélyességre, lobbanékonyaságra utal. A lány, szeretetteljes érzelmek, az együttérzés, segítőkészség mellett azonban időnként mindkettőjükben

heves indulatok is forrognak. Petőfi egy-egy ostorozó, haragos költeménnyel könnyít feszültségein. Madách az alsó írásmezőben vastagodó vonalakban kifejeződő indulattorlódásait nehezebben vezeti le. A felindulásból eredő ideges türelmetlensége szemrehányást, kíméletlen gesztusokat válthat ki.

Amíg Petőfi a sűrű iskolaváltások, megszakított tanulmányok és a színművészeti szünetek miatt továbbtanulási próbálkozásai alkalmával csak az általa kedvelt tárgyakra összpontosít, addig Madách tanulmányaiban céltudatosan halad előre. Kora szokásai szerint zongorázni, festeni, sőt esztorgályozni is megtanul. Az 1842. évben megszerzi az ügyvédi oklevelet is, a következő év elején pedig beiktatják a Nógrád megyei ügyvédek sorába. A kötelességként vállalt feladat elvégzése és az irodalom iránti vonzalom, a művészi hajlam egyaránt jelen van Madách életében. Ugyanebben az esztendőben két drámát küld be a Magyar Tudományos Akadémia pályázatára. A *Férfi és nő*, valamint a *Csák végnapjai* című műveket a bírálók nem részesítik díjazásban. 1844-ben befejezi a nógrádi közéletet bemutató *Csak tréfa* című darabját, amelynek azonban sem megjelentetésére, sem bemutatására nem kerül sor. A sikerre még várnia kell.

Az ünnevelt, a sikeres ember, a költő Petőfi Sándor. Látszólag. Sokkal több az elítélő, becsmérő, mint az elismerő kritika. Néhány vélemény a Honderű, a Pesti Divatlap, Szépirodalmi Szemle nevű korabeli lapokból: „Egy Petőfi nevű kis borzas legényke”, akinek „...músája mint legtöbbszörire, nagyon alant repked.” „Az örült érzésgésben, dithirambicus rángatózás, síró kéj és mosolygó fájdalomban hiányzik a magasb ihlet. Költeményei csak a nyers erő és az érzékiség apotheosisai.” „...aljasságaiban, ha lehet még csapongóbb.” „...beteges hiúság, türelmetlenség, impertinencia...” „A nyakrafőre ünnevelté tett költőnek nincs nevelése.”

Való igaz, hogy nincs nevelése, nem ismeri az illemszabályokat, nincsenek szavai a könnyed társasági csevegéshez. Mivel ifjúságától önálló, döntő- és cselekvőképes, öntörvényű emberré vált. Többet enged magának, mint egy polgári családból származó fiatal. Érti a társadalmi megkülönböztetést, sértik a fölényes kijelentések, a lekezelő bánásmód. Ennek tulajdonítható, hogy sokszor hiányoznak írásából

a másik fél irányába a közeledő mozdulatokat jelző grafikai elemek, és hogy helyenként a szavak végén apró tüskék szimbolizálják a szűrés megjegyzésekre való hajlamot. Az emberi kapcsolatokban figyelmetlenségre, tapintatlanságra, a beleélés hiányára utalnak az egymásba hatoló betűszarak. Ezen utóbbi jelenség Madách kézírásában is gyakori.

Visszatérünk az időben az 1844. év februárjához, amikor is Madách Imre barátjának, Szontagh Pálnak írt hosszú levelében beszámol a Fráter Erzsébettel való találkozásról. Nem idealizál, bámulatos emberismerettel fogalmazza meg véleményét a leányról. „Hol kezdjek írni ezen minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könyelmű, minden lelkület és minden cynismus mikrokosmosáról?” A leány személye nagyon felbolygathatta a fiatalembert, mert a rosszul irányított toll miatt a levélben számtalan tintafolttal sötétített betű keletkezett. A férfi–nő viszony területén mutatkozik a legnagyobb különbség a két fiatal férfi között. Petőfi a naiv, idealista, rajongó minden értékes tulajdonságot a szeretett leányra vetít ki. Madách a megfigyelő, felismerő társasági ember józanabb, kritikusabb, de a szerelmi vágy ösztönzéseinek nem képes ellenállni.

Madách halad előre közszeres pályáján, kinevezik évnegyedes törvényszéki táblabíróvá. Az édesanyjával, Majthényi Annával folytatott harcai után végre megtarthatja esküvőjét az éppen esküvője napján 18. évét betöltő Fráter Erzsébettel.

1846. november 18-án a „Különösen Tisztelt Fő-Tisztelendő Titoknok Úr!” címmel írt Szecsődy János ügyében ajánló levelet. Talán a magas beosztású egyházi személy és életkora iránti tisztelet váltotta ki, hogy e kérelem a más leveleknél rendezettebb, ünnepélyesebb. Szélesebb a bal margó és a szavak sem ütődnek a papír jobb széléhez. A tér tágasan beosztott, a széles sorközök kiküszöbölik a betűszarak összeütközését. Hogy a huszonhárom éves Madách saját tekintélyét is érzékeltesse, az alsó mező hurkait felduzzasztotta, és a szavak végén erőteljes, félkörívű nekilendüléseket produkált. A kézírás végig fölfelé irányuló sorokat mutat.

Ezzel szemben a következő év, az 1847. augusztus 18-ai Szontagh Pálnak írt hosszú levélversében a sorok részben lefelé tartanak, rész-

ben enyhén domború alakzatot vesznek fel. A kezdeti lendületet az erőtlenedés követi. Habár az írás eléggé mozgalmas, a fém toll használata miatt a levél tiszta, föltmentes. Feltételezhető, hogy az erő csökkenését a fáradtság, a katonai főbiztosi teendőkkel járó gondok, terhelések okozzák. Valószínűen ezért keres kikapcsolódást, szellemi felfrissülést a barátjához írt sorokkal:

„Mikor leszünk ismét együtt Pál barátom?
Mert az nekem méltán mindig vasárnapom.”

1848. február 2-án egy háromoldalas, siettetett, fellazult írással készült beszélgető és baráti beszámoló levelet írt Madách barátjának. A levél külalakjából sok munkával járó elfoglaltságra lehet következtetni.

Ugyanezen év Petőfi számára sok keserű csalódással telt. Március 15-e sorsot fordító, lelkesült napjai után népszerűsége ugyan tetőpontjára emelkedett, de helyette mégis érdemtelenek kaptak megélhetési lehetőséget.

Életét mentve menekülnie kellett Szabadszállásról, ahol reményei szerint követték, képviselővé választhatták volna. Ebben az évben írta meg az *Akasszátok fel a királyokat* és a *Királyokhoz* című verseit, mely utóbbinak félelmet, szorongást kifejező apró betűi a fél millimétert sem érik el.

Az 1849. esztendőben a harcok miatt kevés idő jut versíráásra. Beteljesedik az *Egy gondolat bánt engemet* című versbe foglalt óhaj, hogy

„Ott essem el én a harc mezején,
Ott folyjon az ifjúi vér ki szivembül...”

1849. július 31-én Petőfi eltűnt a segesvári csataterén, s a hősokeket – ahogy megjövendölte – egy közös sírba rakták.

Madách Imre a szabadságharcban mindent megtett, amit az akkori körülmények között tehetett. Betöltött pozíciójában felesküdt a magyar államfőre, I. Ferenc József-re, de ettől függetlenül hazáját szerető magyar maradt. A felségárulás miatt halálra ítélt Rákóczy Jánost rejtegette birtokán, ahol más bujdosók vagy menekülők is meghúzódtak.

hattak. Tettéért 1852-ben börtönbüntetésre ítélték, Pozsonyban és Pesten a hírhedt Újépületben raboskodott.

1853. február 24-én kelt az a levél, amelyet Madách rövid kérelemmel ügyvédjéhez intézett. Az írás magán viseli az átélt megpróbáltatások nyomait. A sorok és szavak egymáshoz (félve) közelebb húzódnak, helyenként egy betűnyi távolságot sem hagyva; a kéz nem képes biztonsággal irányítani a tollat, az írásnyomás egyenetlen, erős nagyításnál a vonalon különféle göbök, kibicsaklások láthatók. A billegő sorokban a szavak hol föl-, hol lefelé tartanak. Az akarat és az önszabályozás csökkent, a küzdéshez már nincs elég erő.

Ugyanebben az évben, október 29-én a Desseöffy Jóbnak írt köszönő levele sem kelt jobb benyomást. Igyekezet és hanyatlás, helyenként magabiztossággal vegyes zavartság mutatkozik a bizonytalan, de részben fölfelé törekvő sorokban. Az alsó mezőben sokasodnak az erőtlenséggel összefüggő elégedetlenség (kielégületlenség) grafikai megnyilvánulásai. A rosszul irányított toll miatt az ovál- és hurokformák a levélben sötét foltokként jelennek meg.

Letisztult, jól áttekinthető képet *Az ember tragédiájának* kézzel írt oldalai mutatnak. 1861-től kezdődően Madách leveleiben a kézírás kisebb hangulati és közérzeti változások mellett is kiegyensúlyozott benyomást kelt. Feladatai vannak, kinyomtatják Politikai hitvallomását, megválasztják országgyűlési képviselőnek, 1861. május 28-ai beszédének sikeréről örömmel számol be édesanyjának.

1862. január 13-án megjelenik *Az ember tragédiája* című művének első kiadása, amely nemcsak hazai sikert, de később a világhírt is meghozza számára. Reménykedésre, tervekre, optimizmusra utal, hogy az 1861., 62. és 63. években írt leveleiben mind fölfelé haladnak a sorok. Megindító, hogy az 1864. március 14-én, a „Tisztelt kedves Barátom!” megszólítással írt levél hasonlóképpen buzgón fölfelé irányuló sorokat tartalmaz. Pedig a költő s író utolsó hónapjait éli, és október 5-én örökre lehunyja a szemét.

Van tanulmányai között egy szép gondolat, amelyet hazánkra vonatkoztatva átvettem Madáchtól. Hazafi volt, a plágiumot nem venné zokon. Petőfi költeményeit több mint 70 nyelvre fordították le, Madách főművét 45 nyelven adták ki. Alkotásaik a világörökség részét

képezik. Egy ország nagysága nem területének kiterjedésétől függ, hanem költőinek, íróinak, képzőművészeinek, muzsikusainak magasabb rendű teljesítményétől, alkotásaik értékétől. Petőfi lírája és Madách örökbecsű műve a csonka haza nagyságát „már túlemelték minden időkön”.

Irodalom

- ANDOR Csaba: *Ismeretlen epizódok Madách életéből*. Madách Irodalmi Társaság, Bp., 1998.
- ANDOR Csaba: *A siker éve: 1861*. Fekete Sas Kiadó, Bp., 2000.
- COBBAERT, Anne-Marie: *Handschriften erkennen und deuten*, Aris-ton, Genf, 1980.
- ENDRÓDI Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. Petőfi Társaság, Bp., 1911.
- FERENCZI Zoltán: *Petőfi életrajza*. Franklin Társulat, Bp., 1896.
- GEDÉNYI Mihály: *Madách idézetek könyve*. Feketes Sas Kiadó, Bp., 1994.
- HATVANY Lajos: *Így élt Petőfi*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957.
- MADÁCH Imre: *Országgyűlés*. Holnap Kiadó, Bp., 1998.
- MÜLLER, W. H.–ENSKAT, A.: *Graphologische Diagnostik*. Hans Hu-ber, Stuttgart, 1973.
- POPHAL, Rudolf: *Kinetische Graphologie*. Fischer, Stuttgart, 1968.

Németh Péter Mykola

Madách Imre, az „északi géniusz” szülőtte

(Felvezető gondolatok egy készülő tanulmányhoz)

Mért ültette Isten édenébe	Megszakadt a mindenség gyűrűje,
A tudásnak széles ágú fáját?	Melyben Isten, ember együtt éltek,
A fá terjed s lassanként előlte	S a nagy űrt tán át sem tudja szállni
Árnya a kertnek minden virágát.	Isten gondja és emberremények.

(Madách: *Hit és tudás* – részlet)

Madách Imre *Hit és tudás* című versében szinte esszenciálisan, sűrítetten ott bolyong az az örökös kétely, amit „*Úrverte ajándékként*” mint a tudományokban megsemmisülő, a természetben egyre inkább felerősödő, a spiritualításban el – elhalványuló világerzést *Hamvas Béla* a világegész metafizikus diagnózisaként a XX. század asztalára tett, mellyel minden idők kultúrája szembesülni kényszerül.

(.....)

Horváth Károly közléséből tudjuk, *Lónyay Menyhért*t folytatott fia-talkori levelezésében *Madách Imre* a *Bibliát* hasonlítgatja össze a hinduk és perzsák szent könyveivel. Kiemelt fontosságúvá válik ez a közlés akkor, amikor felvezető gondolatainkban arra teszünk kísérletet, hogy a *madáchi életművet* bele- és elhelyezzük a *hamvasbélai* egyetemes filozófiai világegészbe(n).

Abba a teljességgel építkező kultúrfilozófiai világgépbe, amelynek mély és összefüggő alapjait *Hamvas* számára is a *Tao*, a *Veda*, a *buddhizmus hagyománya*, a *héber Ótestámentum*, a *Korán*, az *iráni Zarathustra* és az *egyiptomi Hermes Trismegistos tradíciója*, az *azték*, a *maya*, *inka*, *görög*, *alexandriai hagyomány* jelenti.

Madách és Hamvas a szellem hullámhosszán eltérő életutakon, de mégis, szinte azonos ihletettséggel érezhetett rá arra, hogy a „*Szent Tudás*” ezekből a könyvekből még kiolvasható.

(.....)

„*Az emberi lélek születése előtt megválasztja sorsának helyét és a helyet a géniuszról ismeri fel.*” – írja *Hamvas Béla* *Az öt géniusz* című kultúrfilozófiai művében. Miért is történt volna ez másképp *Madách Imrével*? Ő, felmenői ágán a *Hamvas Béla* szerint a Kárpát – medencére kiterjesztett, a történelmi Magyarország területén érvényesülő géniuszok közül – *délnyugat; nyugat; észak; Alföld; Erdély* – a harmadikat, az északit választotta.

A helyet, ahol *Madách* született, 1823. január 21-én, Alsósztrégovának hívják.

Ősi családi birtok a csesztveei és a sztrégovai föld. Ez utóbbi a korabeli dokumentumok szerint, már a középkortól a *Madáchoké*.

Ha képzeletünkben, földrajzi elhelyezkedése szerint kívánjuk körbejárni, körülírni Sztrégovát, *Madách* születése helyét, akkor a régi és új térképeket egymásra vetítve, arra a megállapításra juthatunk, hogy a helyszín Felsőmagyarországon, a Felvidéken van, azon a helyen, ahol a Sztrégova és Kakatka patak szeszélyes, tavaszi, nyári esőzésektől zavaros vize az Ipoly folyócska felé siet. Ez a két vízfolyás Észak felől, a hegyek erősen kékeszöld, olykor ködbe vesző karéja alól bukkan ki, s a dimbes-dombos vidéken át, kanyargós folyással, mintha nehezen tudna megválni Alsó- és Felsősztrégova szeretett völgyétől, üde zöld rétségek vadvirágos szőnyegén átrohanva köti össze az itt élőket: tótokat, magyarokat, cigányokat az Ipoly – táji hazában egymással, az Ipoly menti kultúrkörrel.

Ha közigazgatási szempontból akarjuk meghatározni Sztrégova múltját és jelenét, akkor azt kell megállapítanunk, hogy egykor szervesen tartozott a történelmi Nógrád megyéhez. Ma Dolná Strehova, ahogy a jelenlegi neve is mutatja, szlovákiai falu, strandjáról ismert fürdőhely. Közigazgatási szempontból a Vel'ky Krtis városához, a Nagykürtösi Járáshoz és a 2001-ben megalakult Banská Bystricai / Besztercebányai Kerülethez tartozó térség.

Ha pedig képzeletünket még tovább szálazzuk, s kultúrtörténeti szempontból közelítjük *Madách* bölcsője színhelyét, akkor azt kívánatos figyelembe vennünk, hogy a falu a Palócföld felső határára esik.

„*Mindig a határterületek a fontosak*” – állítja *Hamvas*. S most nem politikai határvonalakról beszélünk, hanem a hely szelleme szerintiekről. Csak itt van lehetőség, egy ilyen sztrégovai művelődéstörténeti holdudvarban, Észak és az Alföld géniuszainak határ mezsgyéjén, kettős kisugárzásában arra, hogy a mindennapi, drámai létben sokszerű ellenállást lehessen legyőzni, és így, ezekből a szorongató élethelyzetekből fakad a megedzett spiritualitás, az az ideális lelki és szellemi erő, amely képes választ adni az élet olykor megmagyarázhatatlan jelenségeire.

Vagyis „*a zseniális emberi is ott fejlődik, ahol sok a hatástényező és keresztelkedés.*”

A *Madáchok* sztrégovai létére ez hatványán igaz, mert valóban az egymást keresztelő hatástényezők jellemezték életüket: a természetközelség és bizonyos értelemben vett gyakorlatiatlanság, az abból adódó kiszolgáltatottság, a közvetlen környezethez fűződő laza szociális kapcsolatok, a melankólia, a proviciális életrend. S ezért évszázadokon át, a család életében szellemtörténeti szempontból is meghatározó az a tényező, hogy ők az ősi Palócföld szülöttei az „északi géniusz” határán. Azt persze, hogy a palócok földje, Palócia, „Görbeország” eredendően hol volt, hol nem volt, azt a beleszületetteknek legalább annyira nehéz meghatározniuk, mint ama tudós, néprajzban és nyelvészetben is jártas „szent kívülállóknak”. A pontos meghatározás már csak azért sem könnyű, mert: „*Domborságot, a palócok földjét nem jelöli térkép*” – olvasom épp a minap *Szepesi Attila Erdőmaszkok* című esszékötetében. Vagy, ha mégis, akkor az úgy néz ki, mint *Manga János* néprajz kutatóé, aki több – több bizonytalan szigetet bekarikázva Balassagyarmattól csaknem Miskolcig, Rimaszombattól Egerig jelöli ki a palócság helyét a történelmi Magyarország térképén.

Tóth Imre pedig, *Az Ipoly menti palóc tájszótár* szerzője a palóc nyelvjárások közepét, az északi magyar nyelvterületen a közép palócnak tartott nyelvjárás elterjedtségét a *Vágtól a Hernádig* terjedő *Szenc–Cegléd–Kassa* háromszögben jelöli ki.

Ezek persze még a jobbik esetek, mert bizonyossággal ma is csak annyit állíthatunk, a mi szeretett Palóccorságunkról, hogy volt és van. A középpontját illetően – a Cserhát és Mátra vidéke – egyetértenek a kutatók, de a széleit tekintve nincs egyetértés, – erről is Szepesi: *A nagy palóc árnyéka* című írásából szerezhetünk tudomást. *Némelyek a hat történelmi megyét (Gömör, Nógrád, Heves, Bars, Hont, Borsod) vették számításba, illetve a mai Észak-Heves, Észak-Borsod, Észak-Pest megyéket. Más, szintén nagylelkű feljegyzések a Rákospataktól és Dunakeszitől a Hernád völgyéig, a Nagyalföld északi peremétől Selmecebányáig minden földet „lepalócoztak”.*

Nem is volna ebben semmi szégyenkezni való, hiszen a maga palócságát, jellegzetes tájszólását, népviseletét ország-világ előtt, bárki, aki palóc, büszkén vállalhatja, olyan sokszínű, olyan egyedülállóan archaikus, ahogy arról *Balogh Károly*, Madách unokaöccse visszaemlékezéseiben a sztregovai népről megállapíthatta: „...*a falu lakossága levetette már a magasabb felvidéki tótság jellegét. Nem viselte a csak gyomorig érő rövid inget, a széles rézcsatos bőrvet (tüszőt), s a nagykarimájú kalapot.*

Asszonyaik viselete is inkább az Ipoly menti palócság viseletét közelítette meg. Szerették a fiatalok az ünneplőhöz a cifra arany főkötőt, a széles ingvállat (oplecko), az élénkszínt, de a magyarokénál hosszabb viganót, tarka fejkendőt. A férfiak nyáron a gyolcs, télen a halina (durva posztó) öltözethez, barna bőr ködmenhez (kozuch) általában bocskort, téli időben patkós csizmát is, a nők csizmát (de sosem pirostat) viseltek”.

A „Jó palócok” és a „félleg-meddig palócok” is szívesen hivatkoznak szokásaikra, de attól még sajnos nem tudatosult bennük, s nem is tudják, hogy mettől meddig terjed az ő birodalmuk, s hogy ők maguk mitől azok, akik. Mitől olyan alaktalanok és lelkileg mégis mélyek, naivan rajongók, mitől olyan hiteseek, vallásosak és mégis babonásak? Azért is, válaszolhatnánk mindegyikre *hamvasbélai* életfilozófiával, mert ők tipikusan azok akik, menthetetlenül” az „északi génius” szülőttei. Akkor tehát, ennek a filozófiának, a Palócság önismerete szolgálatában, azt a kitételét nem árt tudatosítanunk, , hogy „*Északnak nincs tartása, nincs iránya, nincs alakja és ezen felül minderről nem is tud.*

Ehelyett van benne valami ártatlanság és szűziesség, negatív esetekben fejletlenség és korlátoltság. Északon az ember legnagyobb mélysége a naív rajongás.”

De kik valójában a palócok, ezek a szívükben naivan-rajongó, lelkületükben mély és érzékeny emberek? Parasztok, akik jellegzetes tájnyelvet beszélnek? Földművesek, akik szót csak tótul értenek? Esetleg teljesen elmagyarosodott szlovákok? Vagy félig elszlovákosodott magyarok? Kunok, vagy kabarok?

Az eddig leírtakból is kiténik, hogy ők ugyan pontosan érzékelik a maguk különösségét, ami a jellegzetes tájnyelvükben, népviseletükben, viselkedésükben, szokásaikban él, de mindazonáltal nem képesek megfogalmazni életminőségük mélyebb, metafizikus összefüggéseit, azt, hogy mitől is olyanok, amilyenek: lelki, testi épségükben.

És ennek minden bizonyonnyal történelmi okai vannak. *Északon nincs hagyomány. Minden egyszerre él, kivételesen és véletlenül, ahogy minderről Hamvas is vélekedik. Társadalmi és történelmi tradíció a mese különös változata és az irrealitás. A gazdaság ugyanolyan anarchikus, mint az életrend. Tervszerűség épp úgy nincs, mint történet, vagy hagyomány. Az emberi képzelet és természeti szükség a két termelő erő.*

A Felvidék az ott lakók számára regionális hely. Természetes, hogy minden itt élő ember lényén saját régiójának bélyege a legerősebb. A nehézség még az sem nevezhető, hogy a többi négy géniusról egész egyszerűen nem szerez tudomást, és azt, mint önmagával egyenrangút nem hajlandó felismeri, hanem az, hogy a többi archetípussal görcsösen szemben áll, és pedig ellenségesebben és kizárólagosabban áll vele szemben, mintha az idegen származású lenne.

Mind ebben van valami fátumszerű, s eleve elrendeltetett, miként azt, az ismét idézett *Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei* című visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, abból a fejezetből, amit a korabeli Sztregováról *A falu népe* címmel írt, hogy ti. *”A Nógrád megye északi részében fekvő falu lutheránus lakosságának nyelve abban az időben általában tót volt, valami kevés reám is ragadt belőle, a szentbeszédet is e nyelven tartották templomukban. A katolikus elemet családunkon kívül a mester emberek, a belső cselédség s a cigányok (a falu zené-*

szei) képviselték. Ezek már felében magyarok voltak, ezért szentbeszédet is felváltva a magyar és tót nyelven tartotta a lelkész.”

Egy ilyen kettős nyelvközösségben joggal gondolhatnánk, hogy *Madách Imre* természetesen megtanulta a szlovák nyelvet, de nem így történt. *Fabriczy Pálné*, született *Madách Jolántól*, a legidősebb, akkor még a testvérek közül utolsóként életben lévő *Madách* lánytól tudhatta meg a szélesebb közvélemény, a költő születése századik évfordulóján *Wallentinyi Dezső* tollából, a *Prágai Magyar Hírlap* hasábjain a tényt, a következők szerint:

- Nem maradt tőle valami szlovák feljegyzés, vagy írás?
- Nem. Egy sor sem.
- De beszélni beszélt szlovákul?
- Nem. Egy szót nem tudott atyám tótul. Otthon mindig német volt a társalgási nyelv.

S valóban, életrajzi tényként kezelhetjük, *Horváth Károly* közlése alapján, hogy *Madách Imre* magyar anyanyelvén kívül latin, francia és német nyelven írt és olvasott. Ezért, csak kitérésként, tanulságképp érdemes megemlíteni, a szlovák irodalomtörténet-írásnak, azt a mind a mai napig létező erőszakos óhaját, miszerint *Az ember tragédiája* halhatatlan drámaíróját szlovák nemzeti költőként kívánja a világirodalomban feltüntetni, szerepeltetni. Most így, a tények ismeretében, még inkább látható, hogy ez a „kísérlet” már a XX. században is, eleve lehetetlen vállalkozásnak számított.

Mindazon által, az azonban az életben többnyire mégiscsak úgy képzelhető el, ahogy azt *Hamvas Béla* tapasztalatra építő elmefuttatásaiból tudni lehet, hogy az ember megszületik és környezetének nyelvéhez, szokásaihoz, öltözködéséhez, táplálkozásához és törvényéhez hasonul. *Belenő a helybe.*

A legtöbb embernek hely neve van, mint, ahogy a *Madách*oknak is az van. Példának okáért, ilyen földrajzi nevekkkel azonosak az Alföldi, a Csallóközy, a Bözsöny, az Erdély, a Felföldi, a Gyarmati, a Rimay stb. vezeték nevek. Vagy a helység nevekkkel megegyező Abházy, Almássy, Eperjes, Garammikolai, Honti, Ivády, Ipoly, Majthényi, Krasznahorkay, Rimaszombathy, Trencsény családnevek például.

Ez a jel és a jegy rajtuk, megmondja, hogy ki honnan jött. A génius, a lángelme a hely szelleme nevét viseli és viszont. Talán kevesek előtt ismert, hogy a sztregovai völgy fölül emelkedő Liszecnek 699 m-es sziklakúpját, *Madách* tetőnek nevezik. Ugyanakkor, *Madách Imre* családfakutatásából tudhatjuk, hogy a XIII. századig visszavezetett családi nemességét egy bizonyos *Radon de Oszlán* néven jegyezték, akinek az egyik fia a keresztségben a *Madách* nevet kapta. Az ő keresztnevéből lett a későbbiekben a *Madách* családi név.

A név pedig valami, – a földrajzi és családi név egyként az – amit nem lehet másképpen mondani. Varázslat, amely olyasmit nyit meg, amit másképpen nem lehet.

Mert a helynek nemcsak fizikai állapota, fizikája van, ahogy Hamvas Béla mondja, hanem metafizikája is. És a hely nemcsak látvány, hanem jóval több annál. A helynek szelleme van: Genius Locija. Ezért nem határozható meg csak úgy, sokkal inkább lerajzolható, vagy körülírható. Ez azért is van így, mer a helynek Arca van.

Ám a hely, mint olyan, sohasem definiálható, ezért a helynek nincs tudománya, ellenben van költészete, művészete és mítosza.

Hamvas szerint Észak jellegzetes költője, a Rimaszombatban született, *Tompa Mihály*.

Ugyanakkor *Petőfi* költészetét idealitása, lelkesültsége, naív rajongása okán főként tájleíró lírája alapján, meglepetésszerűen, nem alföldinek, hanem úgyszintén felvidékieknek, tipikusan északinak minősíti. Miközben, az *Észak géniuszában* született alsósztrgovai *Madách Imréről* említést sem tesz. Nyilván azért nem, mert jó oka van rá. *Madách* drámaköltészete nem nevezhető tipikusan északinak, még akkor sem, ha bizonyos elemeiben az. S akkor sem, ha személyiség jegyei épp mutatnak is némi rokonságot *Tompáéval* (melankólia, érzékenység). Általános érvénnyel, a tipológia építés kedvéért sem mondható el ugyanaz *Madách*ról, mint ami *Tompáról* hogy ti. „*Néhol Wordsworth-i, – Isteni értékű hang – de metafizikai mélység nélkül.*” Ha valaki metafizikai mélységekre szállt filozófiai alapokon a műteremtésben, az épp *Az ember tragédiája* írója volt. Ugyanakkor a kor szellemének megfelelően vallásos költők mindketten, de hogy *Madách* vallásossága konvencionális lett volna, mint ahogy *Hamvas* szerint *Tom-*

páé az volt, nem valószínű. Hogy miért nem, annak a személyesen túl, minden bizonnyal hitéleti okai is voltak, többek között az a tény például, hogy a *Madáchok* a *Rimay*akkal való rokonságban – *Rimay János*ról, a költőről van szó – a XVI–XVII. század fordulóján protestáltak és áttértek az evangélikus hitre. Mintha mindez útkeresésük során azért történt volna meg velük, hogy később sorsukban megtisztulva *Madách Sándor*, a költő nagyapja, akit *Migazzi Kristóf* váci püspök gyámsága szerint kitanított, katartikus erővel megtéríthesse, visszavezethesse családját a római katolikus anyaszentegyházba.

Hiszen *Északon* egyetlen szociális realitás a család. Olyan, amilyen évszázadokon át a *Madáchok* családjá is lehetett. Ezért természetesen a Ház az „északi géniuszában” mindig fontosabb, mint máshol, teszem azt Délnyugaton, Nyugaton vagy épp Alföldön. Mert az északi kiszolgáltatottságban nemcsak otthon, nem csak fészek, hanem menedék is, „mencsvár”. Gondoljunk csak *Kossuth Lajos* titkárnak, *Rákóczy János*nak rejtegetésére, ami miatt 1852-ben a császári hatóság *Madáchot* letartóztatja, s a pozsonyi vízikaszárnyába zárják. De legyünk belátóak, ezekre a „mencsvárrakra”, szellemi védváraakra a XX. században is legalább annyira szüksége volt a szellem embereinek Északon, odaát, a felvidéken, Szlovákiában a kisebbségi sorsban, mint ahogy hajdanán szüksége volt a börtönviselt, a rendőri felügyelet szégyene elől menekülő, az elvált, a porig alázott *Madách Imrének*. Aki 1854-ben gyermekeivel együtt haza is költözik a „szregovai mencsvárba”, a meleg családi fészekbe édesanyjához *Kesseleőkeői Majthényi Annához*, a kiszolgáltatottságában is biztonságosabb életet remélve.

„A *Madáchok* ősi kastélyának az idők viharaitól kormosult falai előtt állunk. – Így mutatja be az öreg kastélyt *Balogh Károly*.

A kapu fölé illesztett kőlap latin felirata az épületnek több százados múltjáról beszél.

1430-ban már a *Madáchok* lakták, 1552-ben a török rombolta el, jelenlegi alakját *Madách Sándor* idejében nyerte, 1899-ben. A régi bástyaszerű körfalazat saroktornyaival, lőréseivel harcias időkre vall.

A látogatók léptei alatt tompán dübörgő tölgyfalépcsőzet kőbalusztrádjával, az emelet nyitott, boltíves tornáczára vezet. Erre nyílnak a szobák ajtai.” Itt van az „Oroszlánbarlang” *Madách Imre* dolgozó

szobája, ahol, élete művében olvasva tudni lehet, óriási szellemi erőfeszítések árán, roppant mélységekből mentette létre emberiség költeményeit.

Aki járt már Alsósztrégován a *Madách*-féle várkastélyban, az a valaki kellő szenzibilitással nem csak megfigyelhette, de meg is érezhette annak erejét, hogy ez az erődítmény szerű épület vastag, fehérre meszelt falaival valóságos szellemi védvár, ahol a tudomány és irodalom ereje és szeretete, kisugárzása legalább olyan régi, mint maga a Család, s maga az épület. A két költőt (*Gáspár* és *János*), egy orvostudományi író, szintén *Gáspár* nevezetű, a két kiváló törvényhozót (*János* és *László*) és egy nagyszabású jogtudóst számba véve, nem is olyan nehéz ezt belátni.

A *Madách* család számára a világmindenség közepe, szíve *Sztrégova*. Minden és mindenki innen indult el életútjára, s szinte minden és mindenki ide tért vissza: élni és meghalni. Szakrális kör ez a *Madáchok* és leszármazottaik életében, mint ahogy, *Madách Imrében is az*.

Ők talán ösztönösen is érezhették, hogy az, aki az „északi géniusz” szülőtte, az teljes értékű közösségben csak a középponthoz képest létezhet.

Bár ugyanakkor Észak géniuszának mégis legfőbb ellentmondássága, hogy minden irányban nyitott, ez jó. Ám nincs biztos középpontja, úgy mint Nyugatnak Párizs, vagy mint Délnek Róma és Athén. Észak, tehát középponttalan.

Persze nehogy azt gondoljuk, hogy a nyugati, vagy déli költészet, vagy bármilyen művészet, vagy zene tisztán, önmagában és önállóan is létezik, mert fókusza, középpontja van. *Mindez jelentőséget csak akkor nyerhet és nyer*, figyelmeztet *Hamvas*, ha kapcsolódik legalább egyetlen másik géniusszal.

A magyart főképpen az teszi azzá ami, hogy felvidéki és alföldi és nyugati egyszerre, mint *Kemény Zsigmond*, és alföldi és nyugati és erdélyi, mint *Arany János*.

De mindazonáltal magyarnak lenni annyit jelent, mint az öt géniusz világában egyensúlyt teremteni.

És ez az egyensúly az, ami történeti emlékezetünk szerint még senkiben sem valósult meg – mondja ki a megmásíthatatlannak ható ítéle-

tet *Hamvas*. Ám ha mégis, később engedékenyebben így vall minderről, a szellemi kaszt fokáról elemezve a magyar nép helyzetét, akkor az „öt géniuszt” egységét a történet folyamán csak néhány kimagasló személyiség egészen kivételesen és csak rövid időre volt képes megvalósítani.

Talán ilyen teremtő személyiség lehetett *Madách Imre*, aki egy rövid időre, „a szituáció irgalmas kegyelméből”, a világirodalomban is egy egészen kivételesnek számító műben, drámai költeményben, *Az ember tragédiájában* az idő szorításában, művészi gyanútlanossággal képes volt arra, hogy megteremtse az összhangot: az északi, az alföldi, az erdélyi, a nyugati és délnyugati géniusztok egyensúlyát.

És bennem ezt erősíti meg *Pilinszky János* a *Tragédia* bécsi, 1967-es jubileumi bemutatóját elemző megállapítása is: „Egy minden vagy szinte minden költői eszközt nélkülöző lélek »remekel« benne – írja –, ez a nyers igazság. Ezért érezhetjük – bár műnek is remek – elsőrendű erkölcsi tettnek, ezért válhatott egy nehéz sorsú kis nép nem is annyira művészi, mint inkább morális ereklyéjévé.”

(.....)

Forrásként használt irodalom

- HAMVAS Béla: *Az öt géniuszt* (Életünk könyvek) Szombathely, 1988.
HORVÁTH Károly: *Madách Imre* (A Mikszáth Kiadó Irodalmi Könyvsorozata 2.), Horpács, 2000.
SZEPESI Attila: *Erdőmaszkok*. Kertek Bp., 2000.
TÓTH Imre: *Ipoly menti palóc tájszótár*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1987.
BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. Madách Irodalmi Társaság, Bp., 1996.)
HAMVAS Béla: *Scientia Sacra*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1988.

Függelék

Árpás Károly

Az „Ős-Tragédia” szerkezete

Hasonlóan a *Tündérálm* (re/de)KONstrukciójához (VI. Madách Szimpózium), a részletekbe most sem próbálok „belemenni” – viszont az 1857-es *Szontagh-levélre* és Varga Magdolna tanulmányára (Kalandozások a *Tragédia* forrásvidékén) támaszkodom.

Az egyes egységek elkülönítésének alapja az 1857-es *Szontagh-levél* részlete, de a feltételezett tartalom részben korábbi, részben kortárs műveiből vett idézetekre támaszkodik. Elfogadom Varga Magdolna állítását a Tragédiába „bevett”, „fennmaradt” részletekre vonatkozóan, ám abból, mint „következmény-műből” nem idézek: végleges, önálló változatnak tartom. (A versidézetek a Verstár '98 CD-ROM szövegeiből valók.)

* * *

I. EGYSÉG – PROLÓGUS / ELŐJÁTÉK

„Te komolyan veszed nagyon barátom
Az életet, ne vedd, mert jaj neked,
Meg átkozod az embert és világot,
Pedig mind ennek jobb hasznát veheted.
Igaz, hogy örülésig bús világunk
Még azután nevetségessé lesz,
Első szakán már én keresztül mentem,
'S most szívem a' kacajban majd el vesz.”

Az előjáték a *Jób könyvét* és az *Athéni Timon* Shakespeare-drámát egyaránt idézi – behallani Molière *Mizantrópját* is (de evokálhatja Goethe *Faustjának* előjátékát, a színházit is).

A feltételezett szereplők: a beavatott = beavató (a lírai én) és a beavatandó, az E/2-ben megszólított barát. A szín tartalma valamiféle beszélgetés a Madáchra és Szontaghra utaló két figura között. A helyszín valamelyikük birtoka.

Idekapcsolom az 1856-os levelet is:

„A' lány, barátom, érzem én is / Éjnek tündöklő csillagzatja, /
Tündéri rózsza ár a télben, / Költőnek leg szebb gondolatja. – / Lányok
közül egy hajnal csillag / Akit választál, ám szeresd őt / Érdemli,
hogy költő szeresse, / De mert szereted, ne legyen nőd. / Lányok
közül egy hajnal csillag / Akit választál, ám szeresd őt / Érdemli,
hogy költő szeresse, / De mert szereted, ne legyen nőd. / Isméred
lelked büszke röptét, / Te házasságban boldog nem lész, / Szabad
tengerre, nem tűzhelyre / Való a' villám 's nyargaló vész. / Ki
gazdasszonyt keres magának / Az lelhet véle házi békét; / Kinek
nehány parazsa van csak, / Az házassággal óvja őket; / Ki meg fontol
minden tulajdont / 'S mint árut választ nőt magának / Az házasodjék
és örülhet / Jó létének, piros fiának; / De te ki jól tudod barátom /
Hogy még ez mind nem szerelem még, / Kinek keblében mint az
Etna / Százféle vágy és óhajtás ég, / Te ha szeretsz költői hévvel, /
Nehéz küzdés kell érzetednek, / 'S mint gyöngyök a' beteg csigában /
Örömid vérző szívben nőnek / Te ha szeretsz költői hévvel, / Az
szűdnek szent imádkozása, / 'S ez addig buzgó csak míg kétes / Az
istenség áldás – átka / Te ha szeretsz költői hévvel, / Át szellemül
szerelmed tárgya / És déli báb ként lesz szivednek / Csalókán intő
ideálja. – / Lányok közül egy hajnal csillag / Akit választál, ám
szeresd őt / Érdemli, hogy költő szeresse, / De mert szereted, ne le-
gyen nőd. / Vagy mond az Etna-tűz szivedben / Majd bír-e így örökké
égni? / Csak a' csillag pislog örökké, / Mivel keblét láng nem hevíti.
– / Vagy vérző harc 's imádkozás közt / Ember szív meddig nem fá-
rad meg? / Csak a' közömbös érzéketlen / Parancsolhat érzeménýe-
nek. / S az ideál, melly déli báb ként / Ragyog, s imádod gazdag hév-
vel, / A meg szokás és házi gond közt. / Párázat ként nem oszlik-e el?
– / Ládd a' hajónak a' távol part, / Éden ként int mí tengeren van, /
De ha kiköt, ha bizton bírja / Tapodja azt hideg-nyugodtan. / A kéklő
távol szép festéke / Elhagyja a bérczek tetőit, / S csak terméketlen

földdé vált az / Mít távolról oly bájosnak hitt. / Ha bírod a' nőt, kit imádasz, / Kit csak ragyogva, félve láttál / S majd életednek sáros útján / Hozzád nyugözve mindig ott ál; / Nem akkor jö mint égi szellem, / Ha lelked Istennel telik meg, / 'S az únalom 's gond órájában / Még sorját toldja rosz perczeknek. / Nem léssz-e mint hajós a' parttal, / Ha ért már biztos kikötőbe? / Nem fül-e a' költői szomj is / A forrás utol érésébe? / Ki megfontol minden tulajdont / 'S mint árut választ nőt magának, / Az házassodjék és örülhet / Jó-létének, piros fiának. / De a' költő ki láng érzéssel / Egy ideált ölel szívéhez, / Igába hajló pegasusként / Bírásban boldog soha sem lesz. / Te a ki ilyen ideált bírsz, / Tartsd azt meg szűd istenségének / Ne vond le a' földnek porába / Átkául mind a kettőtöknek.”

II. EGYSÉG – TALÁN A KERET IS

„Tréfának nézi Isten is világát,
Tréfának ember amit csak mivel,
Külömben régen szép mindenségéből
Mint dög fekélyt, úgy lökte volna el...”

Föltételezve az „Előjáték” filozófia fogalmakba bevezető szerepkörét (Madách tudja a drámai költemény fogalmi definíciójának követelményeit) a Genézishez kellene kapcsolni.

A szereplők: egyrészt a teremtő Isten, aki *A nő teremtése* című versnek megfelelően „jákékul” alkotja meg az embert, másrészt a szellemek kara. A tartalom valamiképpen utal az „isteni tréfára”. A helyszín valahol a földön, de nem feltétlenül a Paradicsomban.

III. EGYSÉG

Ez az egyik szín, amely nem kapcsolódna direkt az 1857-es levélhez – viszont megfelelné a feltételezetten az 1856-os levél idején keletkezett *A nő teremtése* című verse tartalmának:

„...Jehováé mellett trónod [ti a szerelemé – Á.K.] is már álla. // A nagy Elohimok meghódoltak néked, / Közülök Lucifer maga sem hiányzott, / És ki Jehovával is dacolva hódolt, / Rózsaszál vessződnék szinte térdet hajtott. // Hajna volt szerelme, Hajna volt imája, / Ifiú tündére a mosolygó bájnak. / És nem volt előtte más gyönyörűsége, / Más reménye nem volt a szellemvilágnak. // * // Jehovának jött egy pajkos gondolatja, / A végetlen ürben hogy földünk teremtsen, / Játékául az ős szellemeknek és ím / Gondolatját menten a tett is követte. // »Szelleme, hú társim! jőjjetek, jőjjetek! / Mindenki teremtsen, mint szeszélye súgja, / Közösen készítsük el a porvilágot, / Majd meglátjátok, mi jót nevetünk rajta.« // S alkot minden szellem, ez sugárt, az árnyat. / Ez virágot, az meg a virágba férget, / Ez dalos madárkát, játszi pillangókat, / Az kietlen pusztát és lánggyomru bércet. // Jehova teremtett önképére férfit, / Mint bábót készítünk a gyermekszínpadra, / Melyen olyan furcsa méltósággal játszik / Szem elől elrejtett sodronyán vonatva. // »Készen áll a föld, most kormányozzuk együtt!« / Szóltott Lucifer. – »Nem, az csak engem illet! / Viszonzá Jehova; vagy nem-é teremtém / A földnek királyát?« – s amint mondta, úgy lett. / A szelídebb lelkek megnyugodtak benne, / A meghódolók közt első volt szép Hajna, / Csak néhány törhetlen volt még Luciferrel, / Amint a hűséget büszkén megtagadta. // Folyt a harc. Csupán őt vágyott megnyerhetni / Jehova, s csábítá kedvese kezével, / Ámde az, kinek nem volt üdve, csak e kéz – / Békedíjúl mostan mégsem fogadá el. // »Nem, soha ne birjam inkább szeretőmet, / És bolyongjak kósza lélekként az éjben, / Mint hogy birjam őt, de ily gyáván odadjam / Önbecsem érzését érette cserében. // Bírok én alkotni még egy új világot, / S Hajna lesz világom áldó istensége, / Vagy birom tiédet, Jehova, megrázni, / És ismét csak Hajna lesz kegyelmem bére.« // Szóltott Lucifer, s folyt a harc új erővel, / Míg végtére győzött Jehova hatalma, / S mint mindég, úgy itt is a veszítő lett vétkes / S a győzőé lön az érdem koszorúja. // Lucifer száműzve búsan elbolyongott, / Átok s kárhózzattal megtörött keblében, / Megveté a boldog meghódoltak sorsát, / Üdvét elfeledte, csak szép Hajnáját nem. // És midőn az éj jött gyászos hollószárnyal, / Vissza, ellopózott a menny ajtajára, / Egy tekintetért a szép Hajna szeméből, / Egy pillantásért a régi boldogságba. // Hajna

éppen ott állt a menny ajtajában, / S búsan elmerülve a vak éjbe néze;
/ Számüzött hívének gondola sorsára, / Nagyszerű buktára, forró szerelmére. // Lucifer átfogta, csókot égetett rá, / S ő nem tudta, álma folytatása-e ez, / Vagy való? azt érzé csak rengő kebelével, / Hogy bár fájt mit érzett, mégis olyan édes. // És midőn fölédredt Lucifer karjában, / Az égből számüzve, itt földünkön volt már, / Megfertőzteté őt kedvesének csókja. / Rá többé bocsánat, rá többé üdv nem vár. // Lucifert ellenben megszentelte a csók, / Pártos társaihoz már többé ő sem fér, / Nincs hát maradások égben vagy pokolban, / Csak földünkön, köztök mely közömbös harctér. // És az ölelésnek mennyek ajtajánál / Lányka lett gyümölcse, – ördög, angyal lánya, / Fölfogák szülői, elvivék s letették / Az alvó Ádámnak vágyteljes karába. // Ádám ébredt, titkos vágy voná a lányhoz, / Úgy érzé, mint hogyha oldalából lenne, / Nem tudá, hogy angyal s ördögnek csókjából / Lón kinúl és üdvül a leány teremtvé. // Ámde Lucifer, a zord, és szende Hajna / Csakugyan világot alkotott magának, / Mert mióta nő van, áldást, átkot szórva / A szívnek világán benne uralkodnak.”

A szín önállósága mellett szól, hogy a későbbi *Tündéralom* című drámai költeményének koordináló személye: Amor is a szerelem értelmezésétől és történéseitől teszi függővé a szereplők sorsát.

Ha Lucifert szintén a szerelem távolította el Istentől, akkor Lucifer (feltételezésem szerint) a szerelmet kívánja az ember megrontására fölhasználni – ám annak mibenlétéről nincs fogalma. A valamikori pályamű szellemének is megfelelően az eurüpidészi kegyetlen istenek bábszínháza idéződik fel – a keret végkicsengése a nők másodrendűségének bizonyítása (lásd még Madách akadémiai székfoglalóját).

A személyek, a tartalom, a helyszínek adottak a szöveg szerint – s hogy ne sértsük az egységek logikáját, valamiféle betétként képzelem el, akár a Párizsi szint.

IV. EGYSÉG

„Ha híres férfiakat látsz vezetni
Komoly arczczal egész országokat,
’S magasb lényekként nézvéen áhitattal
Reájuk, törpének hiszed magad,
Hiszen bölcsesség rejlik lépteikben,
’S ki őket fel nem fogja az te vagy,
Kaczagj, kaczagj, mert a nagy férfiak mind
Egy szállal sem különbek mint magad.”

A hatalom és a közösség problémája, illetve az abból következő „deformációk” kérdése háttérbe kerül a szerelmi következményekhez képest – a kacagás oka önirónia és sztoicista szarkazmus. A résztörténet magja visszatér a *Tragédia*. Negyedik színben: a Fáraót leigazza egy rabszolganő iránti vágya-szerelme.

Idevonnám az *Egy örült naplójából* az 1 részletét és a 2-at:

„...De az erő hová lett nyomtalan? / Magát emészté fel, csatázva / A kisszerű kor szűk korlátiban. / Mint a malomkő, hogyha búza nincs rajt, / Mint elvetett kard, hogyha nem vívhat bajt. // 2 // A hős orszlán hitvány törbe hull, / A szív, mely Brútussá lehetne, / Kis szép kezek közt olykor megtörik, / S egy élc, a síremlék felette.”

(S bizonyos szempontból vissza lehetne nyúlni a *Férfi és nő* című tragédiájához is.) A szereplőket nem tudom azonosítani, a helyszínt sem – a tartalmi általánosítás ezt lehetetlenné teszi.

V. EGYSÉG

Ez a másik olyan színtervezet, amelyre legfőljebb tartalmi utalással lehetne következtetni. Föltételezésem szerint a *Tragédia* szerkezetét és gondolatmenetét követve ide lenne illeszthető az *Ó- és újkor* című verse (Második rész 4. Benső küzdés című ciklusból):

„Mért nem imádunk most, mint hajdanán, / Hellasz napos, olajfás partjain!? – / Midőn fűzeres fejjel áldoztak / Mosolygó istenek oltárain ? / Hitték, mert köztük laktak, élveztek / Isteneik, s parancsuk is ez volt, / E végett alkottak berket, napot, / E végett zúgott hab, szolgált a hold. / Ledönték lángoló oltárukat / És jött helyébe vérző feszület, / Egy isten szenvedt rajta, s vérzeni / Kell annak is, aki istent szeret. / Mit oly bőven hintett szét a nagy ég, / Élvezni bűn lett ajándékait, / Az istent tőlünk égbe száműzék, / És idegen lett szellemünk is itt. // Mért nem szeretünk most mint hajdanán / Hellasz napos, olajfás partjain?! / A lány lány volt, nem lestek benne mást, / Az ifju élvezett hó halmain. / A természet gyújtá meg lángjukat, / S tartott, míg lángjok élvezet vala; // Hálával tették le a poharat, / Ha forró szomjuk elmúlt általa. / Ma a lányt ideállá emelék, / Céliá tevék, azért silányult el, / Azért találja gyakran ördögnek / Az ideált váró megcsalt kebel. / Vár a leány, kibe szeressen majd, / Ki jó, kihez halálig kötve lesz, / Jó az ifjú, s egy édes pillanat / Mindkettőjükre ércbilincset tesz. // Mért nem foly a világ mint hajdanán / Hellasz napos, olajfás partjain?! / Kint folyt le az élet és küzdelem / A közpiacnak néphullámain. / Az ifju öntudattal lépe fel, / Nyílt volt előtte száz közhasznú tér, / Tudá, hogy a polgárerény útján / Mindenki amennyit nyom, annyit ér. / Ma rejtekben kél minden esemény, / A köztér pusztá, csak bitó van rajt, / Hiúz szem néz a házi tűz mögé, / S mosolygás leplez tőle minden bajt. / Ma az ifjú ha érzi önbecsét, / Kétségbeesve megdermed mint kő, / Mert számadásba most az embernek / Nem súlya többé már, csak száma jó. // Mért nem halunk most úgy mint hajdanán, / Hellasz napos, olajfás partjain?! / Szender volt az örömrózsák felett, / Vagy a dicsőség szent babérain. / Mágyáról láng közt szállt fel szellemünk, / De a honos föld körében maradt / Itten danolt és itt melegedett, / Mint Phönix öltvén új alakokat. / Most mély gödörbe süllyesztnek alá, / Hol nap nem ér, hol rothadás lakik, / Halálunk büntetés egy vétékért, / Mely ezredektől ránk nehezkedik; / Lelkünk a földről messze vándorol, / Uj ismeretlen hon határhoz, / Hol egy megfoghatatlan istenség / Reánk, ki tudja, milyen végzést hoz.”

A szereplők száma itt is korlátozott, esetleg rövid visszatérés a *Prológushoz*. Ugyanakkor lehetőség nyílna a romantika-szentalizmus pásztorromantikájának földézésére – csak a kiábrándulás okát nehéz megtalálni. [Tipp: hatalom és/vagy pénz.]

VI. EGYSEG

„Ha a szentügy zászlaját látod kitűzve
S alatta hangzik ihletett beszéd,
Mig lelkesült csapat gyülvöng alája
Fel fogva hűn a szónok szellemét:
Kaczagj, kaczagj, mert minden egyes tudja,
Hogy a ’ zászló csak vastag ámitás,
Nehány deáké csak az elv és gúny,
A többinek érdeke más és más.”

A „szent ügy” egyszerre lehet vallási és „népboldogító” eszme – az „érdeke” a vezetőknek az emberi egyediségüket pasztikusán érzékelhető szexualitás vagy görögösen Érosz. A *Tragédia* Hetedik szín későbbi mellékszála – Tankréd-Izóra – épp úgy idekapcsolható, mint a kilencedikben Danton-marquise kettőse.

Hasonló kiábrándulást hordoz a Vegyesek gyűjtemény két alkotása:

„31. Helyes sulyarány // Ha kar kell, szívesen látom a tömeget, / Ha ész kell, szívesen fogadjon engemet. // 32. Dicsőség és gyalázat // Ha milliókat meghódoltatál, / Dicsedre még nem szolgál néked az, / Csak arról tesz tanúságot, minő / Hitvány volt a tömeg és milyen gaz.”

Szereplőként föltétlenül történelmi személyiséget képzelek el, aki „birodalmi léptékekben” gondolkodik – ám nem számol az egyéni érzésekkel, amelyek elsősorban érdekérvényesítés rövid távú megvalósításával gáncsolja a „nagy” eszmét.

VII. EGYSÉG

„’S ha a szentügy zászlaja végre győze
'S magasztos érzés támad kebeledben,
Várj kissé és kaczagj, mert aki győze
Mint a' legyőzött épp ollyá leszen.”

A szöveg poentírozott – gyaníthatóan az eszme és a valóság kettősége a gúny alapja. Ismét idekapcsolható a *Tragédia* hetedik (esetleg a nyolcadik vagy ötödik) és a tizenegyedik szín dezillúziós hangulata. Még ideillik az *Egy örült naplójából* ciklus nyolcadik epigrammája:

„El a lángésszel – rontás lényege / Mint Istené, ki rontással teremt. /
Nem fér kicsinyesen elrendezett / Földünkre ez sem, ront tehát mindent.
/ S ha a végetlent érzi a tömeg / És dült sorompó van csak körülé, / Meg-
döbben lelkének legmélyeig / Gyötörvén őt kicsinység érzete. // Annak
legjobb minden csak úgy, mint van, / Új békót rá, ha túri, tūrje azt. / S ha
rég megszenvedt bűn megtestesül / Imádja ostorát, a megszokást. / Mért
fél egymástól, és önkénytesen / Mint bñntññr egymást mért őrizi? /
Mért a miljó tūrñ ember között / A sok egyes, hogy miljó feledi.”

Ismét könnyen találhatunk az emberiség (és a magyarság) történelméből példákat a témára – a választás korlátozása, hogy szerelmi szálhoz kell kötni.

VIII. EGYSÉG

„Ha látsz anyának gyermeket hizelegni,
'S kebledben ébred tiszta kéjsugár,
A természet szavára; – óh kaczagj fel,
Tudd hogy csint tett, avagy játékot vár.”

Nem világos, hogy az anya-gyerek viszonyt miért kellett „bekeverni” (sokkal egyszerűbb megoldást kínál az a feltételezés, hogy a Szon-

tagh-levél „kísérő” és nemcsak „összegző” levél: konkrét példát kellett hozni a magyarázatra). Viszont a freudi értelmezésekkel már a szülő-gyerek = anya-fia viszonnal már értelmezhető az összegzés.

Ide még az *Egy örült naplójából* című ciklus 15. epigrammájának részlete:

„Ah, a világ gyermeknek jó lehet, / Ki redves fát vesz el csillag helyett,
/ Én láttam a gyöngyöt még mint könyút, / És a rubint vércseppnek seb felett.”

A tanítói gondolatmenet elfogadható: a példákat az egyéni lét magánéleti vetületéből is kell hoznunk – csak éppen nehéz beépíteni a koncepcióba. A helyszín lehetne akár a vidéki birtok, akár a provinciális kisváros. (A szereplők adottak.)

IX. EGYSÉG

Ez a harmadik olyan képzelte szín, amelyet a föltételezett koncepcióhoz igazítva a költeményekre támaszkodva hoztam létre. Ha a magánszféra megjelent, akkor a *Prológus* keserűhangjához feltétlenül ideillik az *Egy vetélytárshoz* című vers:

„Elárulál! – óh gyermekéveinknek / Kisértettel mondd, nem jött-é eléd?
/ Nem borzadál-e, mint a templomrabló, / Midőn a legszentebbet illetéd?
/ E legszentebb nem más, mint a barátság, / Lelkünk magával égből hozza le,
/ Nem függ szárnyán sem érdek ronda mocska, / Sem élvezetnek önző ingere.
/ S te könnyelműen dobtad el cserébe / A nő porban csúszó szerelmeért,
/ Melynek még röpte sincsen a síron túl, / Mert az anyaggal, szépséggel alélt.
/ Mely mint virág, ragyogni van teremtve, / S gyümölcsöt hozva már el is vészett,
/ Mint tánczene, pár percre ha mulattat, / De nem foglalja el a szellemet.
/ Vagy iskolában él csak barátság / S az életnek zajától elröpül?
/ Mindegy, barátom, én el nem itéllek, / Az ég itél az áruslás felül.
/ És az lesz átkod, amiért eladtál, / A szerelem. Rábízván sorsodat,
/ Tenger habjára alapítál csen-

det, / Fövény alapra márványvárakat. / Mért nem választál csúnya nőt magadnak / Vétkezni renyhét, bűnre ostobát, / Az vitte volna néma türelemmel / Mindennapiságodban az igát. / De nézzed, óh, hölgyednek báj-vonását, / Az életet, mely rajtok tündököl, / Fog-é az majd mind szűk körödbe férni, / Vagy mint vad ár fölzajlik és kitör? / Csak addig jó a nő, míg azt se tudja, / Hogy rosszá is lehet, ha úgy akar, / Ő tudja már, mert el bírt hagyni engem / És bennem a varázst, mely véd, takar. / Elárul téged is később bizonytal, / Talán egy érdemetlenebb miatt. / Vagy nem hiszed, hogy ily cserét tehetne? / Hisz nő elméje, vágya ingatag! / Kietlen pusztá szíve birodalma, / S ha reng felette fényes bűvölet, / Mi dalra, üdvre költ, nem ő sugárzza, / De lelkünk az, mi fényárt rája vet. / Mit vesztettem hát ? bálványok dülének / Szivemben össze, semmi hogy velök / Lelkemnek istenségét is kilöktem / S kihalt világom, egyedül ülök. / Az ördög jó és gúnyosan vigasztal: / »Vigadj! hűtlen nő, rossz barát veszett, / Nincsen ki osztályrészedet szükítse, / Magad vagy úr egész világ felett.«”

Igaz, kamaradarab felé mutat ez a megoldás, de az élet teljességéhez a gyermek- s ifjúkor után tartozik a férfikor. (Esetleg ide lehetne hozni *A betelt kívánságok* című verset is.) Természetesen az *Egy örült naplójából* is találhatunk idézetet (a 17.):

„Egyetlen egyszer hittem, hogy miattam / Hull szép szemekből részvét harmata, / Megint csalódtam, a nő könnyezett, mert / Vetélytársán szebb főköttő volt.”

Nagyon valószínű, hogy ez a számonkérés a vidéktől semleges térben, a városban (kávéházban, mulatóban vagy akár színházban) játszódik. A személyek a számonkérő és a csábító – esetleg a nő, aki inkább nem ért semmit (mintsem manipulálná a két férfit).

X. EGYSÉG

„Ha látsz haldoklót istenéhez térni,
El fogja lelked nála áhitat
'S egy ember végórájának a látása
Tárgyat sok titkos gondolatra ad,
Kaczagj, kaczagj, a bűnös istenhez tért,
Hogy az istent is megcsalhasa még,
Hívén, hogy hosszú bűneit le mosni
Egy percnyi bűnbánása már elég.

A halál, a gyász és a viselkedési normák kétségbe vonása beleillik a szerelem-témakör gondolatívének lezárásába – érdemes idekapcsolni Hogarth metszet-ciklusait. Egyébként Petőfi is – Felhők –, a fiatal Jókai is – korai darabok, elbeszélések – éltek az ilyen témájú ellentétzéssel.

A gondolatmenethez kapcsolható az *Egy örült naplójából* a hetedik:

„Kacagok, ha hallom mondani, / Emberben hogy égi szikra él, / S társadalma viszonyaiból / Művelődéséből fenn beszél. / Két vezérrugója van csupán, / A gyomor s a szemnek ingere; / Az szülé, mivel csak kérkedünk, / S társadalmunk ennek gyermeke.”

S még a 11–12–13. is:

„A nap sugárának hét színe van, / A pénz fényének színe számtalan, / A hír, erény, dicsőség ilyenek. – / Hát a barátság, hon és szerelem? Kegyelt váltó, mely készpénzül megyen, / S végszámadáskor nem kell senkinek. // // Megmondom e kor embere minő: / Házasságrontó, szerelemszövvő. / Tanácsban dús, tettben szegény Lázár, / Ebédhez gyors, éheshez késve jár. / Halottnál sír, de inségnél siket, / Más örömén sír, más baján nevet. / Virágot is csak érdekből nevel / Hogy legszebb díszében törhesse el, / A kis bárányt levágni rendeli, / De vérét folyani mégsem nézheti. / Köszönt négy cifra lónak, s hogyha jő / Isten számaron, megtagadja ő. / Felrugja az embert, mint az ebet, / De azt hi-

szi, hogy mindent jóvá tett, / Ha öndicsőségére szobrot rak / Sirjára az egykor felrugottak. / Az emberen mert ember nem segít, / S ha mégis adja gyér filléreit / Isten nevében adja, attól vár / Jutalmat, mit koldus nem adhat már. / Tál vizben nézi a tengervihart, / Szinpad díszítményén a regghajnalt. / Valódi vést nem bírna lelke el, / Szabadban meg hives szél fű reggel. / De egy szívemnek mégis vigasza: / Hogy jobb az ember sosem is vala. // // Halovány erényök, halvány bűnök, / Az színlés csak, nem feláldozás; / Sírnak rajtad, hogyha bajba estél, / Imádkoznak s cselekedjék más. / De nem is rabolnak vakmerően, / Lopnak csak mosollyal ajkukon, / Nem gyilkolnak férfias nyíltsággal, / Gombostűkkel szurkálnak agyon. / Lennének jók, hogy szerethetném, vagy / Gyűlöletre elég gonoszak, / És becsülni tudnám jóban, rosszban, / Erejeért akaratumnak. / Míg így undorral köpöm ki őket, / Oly émelygően lágymelegek, / kerülöm leverő unalmát / Egyhangú, kicsinyes körüknek.

Ismét kamaradarab-feltételekben gondolkodom, akár egy teológiai vita is lehetne ebből (csak hihetetlenül nehéz beilleszteni a szerelmi szálát). A helyszín a vidéki kúria.

XI. EGYSÉG

És jó a' pap, áldást mond halottra,
Buzgón hajolnak meg vén térdei,
Kaczagj, mert mig az ajakak mozognak,
A temetési díjt számolja ki.”

A nyílt egyházellenesség inkább az olvasmányélmények következménye. Az *Egy örült naplójából* ide illene az ötödik epigramma:

„Mért tanít a hit szolgája minket, / Hogy síron túl majdan helyre áll / A szent egyenlőség és a dússal / A szegényre is hason sors vár? / Szent misék könyörgenek azért, míg / A szegénynek szószólója nincs, Véle vándorol a más világra / Bűn, gyalázat, nyomor és bilincs.”

[Időnként arra gondolok, hogy Madách antiklerikális nézetei nem is annyira élettapasztalataiból, mint inkább olvasmányélményeinek liberális szellemisége konklúzióiból adódnak. Tehát nem Madách egyház-ellenességéről van szó, mint inkább olvasmányainak láncolat-eredményeiről.]

A színt valahol vidéken tudom elképzelni; a személyek között nem kell feltétlenül papnak lennie.

XII. EGYSÉG – KERET, EPILÓGUS IS

„Te komolyan veszed nagyon barátom
Az életet, ne vedd mert jaj neked.
Kaczagj velem, mig a' sok kaczagásban
Szived kigyógyul, avagy megreped.”

A darab végkicsengése a tanulság megisméltése lehetett; gyengeség, hogy a Szontagh-szövegből nem derül ki, hogy ki kinek (Isten Ádám-nak, a szerző Akárkinek) bizonyította be nézeteinek helyességét.

Ide értendő az *Egy örült naplójából* két darabja is:

„22 // A lány bűvös növény, virága oly deli, / De elrejtett gyöke méreggel van teli. / A lány tűz, messziről világol, melegít, / Közelről gyilkosan éget vagy megvakít. // 23 // Mért nem hervad szívünk is, mint a lány, / Mért oly muló, tartós szerelmünk tárgya? / Nem szűnk hűtlen, de ideálja az – / Vagy hol van, mely mint megbájolt maradna? // Mely első csókján égett, a zománc / Ellebben, mint a puszták délibábjaja, / S kiábrándult szűnk bájvilág helyett / A pusztta sivatagjait imádjaja?”

A (re)konstruált tervezet gyengeségét mutatja, hogy nem tér vissza a biblikus kerethez: hiányzik a lezáró Isten-viszonylatok megjelenítése. Lehet, hogy ez is egyik oka lehetett a későbbi átdolgozásnak.

* * *

A (re)konstrukció képzeletjátéka végén visszatekintve a föltételezett tartalomra: úgy vélem, hogy a *Luczifer*hez képest az „Ős-tragédia” a moralitás műfaja felé közeledett. Viszont a moralitáshoz kapcsolódó misztériumjáték tökéletesítette a kereteket, zárta le a kompozíciót. A magánéleti sérelmek „kiírása” (lásd a *Csak tréfa* környékén született művek) szabadabbá tették a koncepció nagyvonalúbbá formázása előtt az utat. S ha ehhez számítjuk Borsodi segítségét, akkor már sejthetjük: miért és hogyan született az „Ős-Tragédia” után a *Tragédia*.

Andor Csaba

Szilágyi Márton Lisznyai-kismonográfiájáról

2001. október 6-án Csesztvén, a Madách Irodalmi Nap rendezvényeinek sorában Kerényi Ferenc beszélgetett Szilágyi Mártonnal, a *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulmányai* c. könyv szerzőjével (továbbá az Irodalomtörténeti füzetek sorozat-szerkesztőjével és a kiadói szerkesztővel), majd ezt követően a jelenlévők meg is vásárolhatták a művet.

A monográfia több szempontból is izgalmasnak ígérkezett: egyfelől a szerző, másfelől a választott költő személye szavatolta azt, hogy az olvasó érdekes témáról kap színvonalas áttekintést. Az irodalomtörténet iránt érdeklődőknek Szilágyi Mártont méltatni fölösleges; ő a maroknyi irodalmárok egyike, aki a maga területén igyekszik pontos, tárgyilagos és szakszerű információt nyújtani. Lisznyait sem szükséges bemutatni; méltatni viszont meglehetősen hálátlan, sőt egyenesen kudarcra ítélt vállalkozás volna. Mindazonáltal, aki Madách személye vagy akár csak Nógrád irodalma iránt érdeklődik, akkor is érdekesnek fogja találni a könyvet, ha Lisznyait mint költőt, nem tartja különösebben jelentősnek. Valóban: életútja, társadalmi kapcsolatai, attitűdjei, az irodalmi és politikai életben betöltött szerepe, az életéhez kapcsolódó anekdoták stb. ma már sokkal fontosabbak, mint az írásai.

Szilágyi Márton a könyv első fejezetében a mikrotörténeti megközelítés fontosságát (s egyben sajnálatos elhanyagoltságát) hangsúlyozza a magyar irodalomtörténet-írásban, s ezzel, úgy gondolom, teljesen egyetérthetünk. Argumentációját csupán egyetlen érveléssel toldanám meg: mikrotörténet nélkül nincs kritikai kiadás. Ez súlyos s első pillanatban talán meghökkentő állításnak tűnhet, de ha csak arra gondolunk, hogy a kritikai kiadás részeként a szerző levelezését is illik közreadni, méghozzá úgy, hogy az befogadható legyen (a kritikai kiadásokkal kapcsolatos különleges igényekről nem is szólva), akkor nem nehéz belátni, hogy egy sajátos kommunikációs problémával állunk szemben: ahhoz, hogy a levelekben szereplő üzeneteket, ha nem is

maradéktalanul, de legalább megközelítően azonos szinten képesek legyünk megérteni, mint a levél feladója vagy címzettje, mikrotörténeti kutatások sorát kell elvégeznünk. Hogy csak a legnyilvánvalóbb teendőknél maradjunk: többek között meg kell határoznunk a levélben szereplő személyek kilétét, s ehhez születésük és haláluk helyének és időpontjának kiderítésén túl, a levél írójához és címzettjéhez fűződő kapcsolatuk is hozzá tartozik. Emellett fel kell tárnunk, hogy milyen rokoni vagy más kapcsolatban álltak a feladóval, a címzettel vagy a levelekben említett más személyekkel, mi volt a foglalkozásuk stb. Ám a levelezésen mint triviális példán túl, maguknak a műveknek a jegyzetei sem nélkülözhetik a mikrotörténeti nézőpontot: a szerelmi versek közreadóinak illik legalább kísérletet tenniük arra, hogy a címzett személyét és a kapcsolat háttérét kiderítsék és közöljék az olvasóval, sőt hosszabb vagy bonyolultabb viszony esetében a kapcsolat változásának a versekben is megnyilvánuló jellegzetességeit sem árt életrajzi tényekkel is megvilágítani. Ez ugyan nem minden esetben lehetséges, de az igyekezet mindenképpen elvárható. Röviden: mikrotörténeti elemzés nélkül az értelmezés nem lehetséges, ill. tévútra vezet, függetlenül attól, hogy a szerző életét vagy életművét kívánjuk-e elemezni, s persze ugyanez fokozottan érvényes, ha a biográfiai részleteket firtatjuk: szerepét egyik vagy másik eseményben, viselkedését bizonyos élethelyzetekben, konkrét műveinek témáit és utalásrendszerét stb.

Mikor született Liszniai?

Szilágyi Márton Liszniai életének sok érdekes részletére világít rá, de sajnálatos módon éppen a szerző születésénél mintha cserben hagyta volna (forrás)kritikai érzéke. Itt kell az első hosszabb kitérőt tennem. Lehet, hogy a Liszniai-kutatás, miként eddig, ezután is nélkülözni tudja az érintett születésének megbízható időpontját. Bizonyára a Petőfi-kutatás számára sem fontos ez a kérdés, máskülönben az elmúlt másfél század alatt réges-rég utána jártak volna a Petőfi-kutatók. Úgy látszik, a XIX. századi magyar irodalommal foglalkozók valamelyest már népesebb táborát sem érdekli ez az adat. A Madách-kutatás azon-

ban nem nélkülözheti, és pedig azért nem, mert Madách levelezésében több helyütt (de másutt is, pl. a *Nógrádi képcsarnok*ban) előfordul Liszniai neve, s ilyenkor egy jegyzetben illik legalább az érintett születésének és halálának helyét és időpontját közölni a majdani kritikai kiadásban.

Szilágyi Márton szerint Liszniai 1823. október 13-án született, s elmarasztalja Zólyomi Józsefet, aki a herencsényi katolikus kereszteleési anyakönyvre hivatkozva 1821. október 5-ét adta meg születési dátumaként.¹ Azt gondolhatnánk, hogy komoly, magánál az anyakönyvnel is hitelesebb forrás állhat az információ háttérében. Az az utalás azonban, hogy „sehol nincs annak nyoma, hogy Liszniai 1821-et tekintette volna születési évének” kérdéssé teszi, hogy valóban komoly ellenérv hozható-e fel az állítással szemben. Még inkább kérdéssé teszi az a körülmény, hogy az 1823. okt. 13-i születés mellett Szilágyi Márton állítása szerint egy 1852-es anyakönyvi kivonat szól, márpedig egy anyakönyvi kivonat nyilván nem lehet hitelesebb, mint a kiállításának alapjául szolgáló anyakönyv.

A kérdés tisztázása már csak azért is elodázhatatlan, mert a Magyar Életrajzi Indexben éppen az én javaslatomra szerepel az 1821. okt. 5-i születési (legyünk pontosak: valójában kereszteleési) dátum.² Igaz, nem Zólyomi Józseftől, hanem történetesen Galcsik Zsolttól (Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján) értesültem az anyakönyvi bejegyzésnek és a lexikonokban szereplő időpontoknak az ellentmondásáról. Ha tehát mégsem helyes az 1821. okt. 5-i időpont, akkor sürgős korrekcióra szorul éppen az a forrás, amely – reményeink szerint – minden későbbi lexikonkiadás alapjául fog szolgálni.

Jelenleg két egykorú nyomtatott forrásról tudok, amely cáfolja az 1823-as születést; mivel ezekre nem történik hivatkozás sem Szilágyi Mártonnál, sem más Liszniaival foglalkozó munkában, szükségesnek tartom felhívni rájuk a figyelmet. Az egyik a Magyar Életrajzi Indexben is hivatkozott forrás: ponori Thewrewk műve, amely 1821. okt. 13-i születési dátumot közölt.³ 1846-ban tehát még 1821-es születési évszám jelent meg.

A másik forrás Liszniai gyászjelentése. Érdekes módon Szilágyi Márton elmarasztalja Székely Józsefet is, aki nekrológiájában 1822-es

születési évszámot jelez, pedig a szerzőnek legfeljebb az róható fel, hogy megpróbált két számot kivonni egymásból.⁴ Miről is van szó? A gyászjelentésben az áll, hogy Lisznyai életének (a szokásos értelmezés szerint: megkezdett, de be nem töltött) negyvenkettedik évében hunyt el, 1863. február 12-én. Ebből következően 1821. február 12-e után, de 1822. február 12-e előtt kellett születnie; Székely József a jelek szerint nem a megfelelő évre tippelt, de érthető módon a gyászjelentés alapján teljesen kizárható 1823-as évet nem adhatta meg születési évként. Az októberi születést, amely a különböző források egyetlen fix pontja, tényként kezelve, Lisznyai környezete (a gyászjelentés kibocsátója) tehát úgy tudta, hogy a költő 1821-ben született.

A két korabeli nyomtatott forrást és az anyakönyvre alapozott két állítást (Zólyomi Józsefét és Galcsik Zsoltét) azonban Szilágyi Márton könyvének megjelenése után mégsem tartottam elegendőnek ahhoz, hogy az 1821. október 5-i születési dátum mellett feltétlenül kitartsak. Megnéztem tehát az anyakönyv mikrofilmmásolatát, s ennek alapján azt mondhatom, sem az évszám, sem a hónap, sem a nap esetében nincs szó félreolvasásról.⁵ Sőt, még tovább megyek: sem 1822-ben, sem 1823-ban nem keresztelték meg a házaspárnak gyermekét (legalábbis a herencsényi katolikus anyakönyv tanúsága szerint), így az sem túl valószínű, hogy egy 1821-ben született, de később elhunyt gyermek nevét kapta volna a házaspár újabb gyermeke. Ez a logikus feltételezés, amelyet Szilágyi Márton említ, bennem is felmerült, ám kérdésemre Galcsik Zsolt ugyanazt válaszolta, amit az anyakönyv is megerősít: nem volt másik Lisznyai Kálmán.

Mindazonáltal az ilyen természetű további kutatást, bármennyire is csekélynek látom az eredményesség esélyét, nem érzem teljesen fölöslegesnek. A református (helvét) hitvallású Lisznyait a herencsényi *katolikus* anyakönyvbe jegyezték be, természetesen vallása feltüntetésével. Másutt az volt a szokás, hogy a legközelebbi evangélikus anyakönyvbe jegyezték be a születést (pl. a szintén kálvinista Fráter Erzsébet nem a csécei katolikus anyakönyvben szerepel, nem is a losonci református anyakönyvben, hanem a közeli Szirák evangélikus anyakönyvében). Nem kizárt tehát, hogy egy másik Lisznyai Kálmánt is találunk egy másik anyakönyvben, s történetesen ő az, akit valójában

keresünk. Ám addig, amíg nem sikerül ilyen adatra bukkannunk, úgy gondolom, mégsem tehetünk mást, mint hogy a *jelenleg rendelkezésünkre álló* tények alapján közöljük Lisznyai születési (keresztelési) dátumát.

Az irodalomtörténet-írás – felfogásom szerint – nem irodalmi vetélkedő. Itt most mindenképp fölött Lisznyairól van szó, s nem arról, hogy egyik vagy másik szerző, egyik vagy másik kézikönyv, lexikon, mit gondol róla. A tények tisztelete arra késztet, hogy Szilágyi Márton egy olyan implicit érvére is felhívjam a figyelmet, amely furcsa módon magának a szerzőnek is elkerülte a figyelmét. Lássuk tehát, mi szól mindezek ellenében mégis az 1823-as születés mellett! Az ifjú Lisznyai 1846–47 körüli anyagi gondjait elemző részben szerepel az az állítás, hogy az érintett ekkor még kiskorú lett volna.⁶ Ha apja mint törvényes gyám szerepelt a korabeli iratokban, akkor ez valóban amellel szól, hogy az 1821. október 5-i dátum téves, hiszen ebben az esetben 1845. október 5-én (a kor jogrendjének megfelelően 24 éves korában) már nagykorúvá vált volna, s így azok a családi kezdeményezések, amelyek a költő tékozlásának kedvezőtlen következményeit próbálták mérsékelni, nem jártak volna sikerrel. Ez valóban súlyos, elgondolkodtató ellenérv, bár lehetséges – és én ezt tartom valószínűnek –, hogy éppen azért volt szükség egy hitelesnek látszó, ám valójában kétes hitelű „dokumentumra”, hogy a birtokvesztés, Lisznyai fiatalkorúságára való hivatkozással, megakadályozható legyen. Ez a dokumentum azonban több okból sem lehetett a Lisznyai-hagyatékban talált anyakönyvi kivonat. Egyfelől azért nem, mert a kivonat későbbi időszakból, 1852-ből származik.

Másfelől azt kell mondanom, hogy itt egy végzetes félreértésről van szó: abban az anyakönyvi kivonatban, amelyet Szilágyi Márton említ,⁷ ugyancsak 1821. okt. 5-e áll! Mivel fennáll a veszélye annak, hogy még évszázadokig két évvel fiatalítjuk Lisznyait, nem látok más megoldást, mint hogy az eredeti anyakönyv bejegyzésének és a Lisznyai hagyatékában fennmaradt kivonatnak is a hasonmását közöljem, az olvasóra és az utókorra bízva, milyen dátumot fogad el ezek után.

Szontagh Pál nemcsak Lisznyait, de feleségét, sőt fiát (1855 tavaszán még csak egy fia volt: Elemér) is említi levelében, ennek megfe-

lelően róluk is illik legalább tájékoztató adatokat közölni Madách levelezésének készülő kritikai kiadásában.

Pillanatnyilag ott tartunk, hogy dabasi Halász Idának nemcsak a halálozását, de végre a születését is pontosan ismerjük (Gyón, 1831. márc. 25., keresztelés: márc. 31.);⁸ a többi adat még további kutatásra vár. Miként az egzakt tudományokban, úgy az irodalomtudományban is szükségesnek tartom a negatív eredmények publikálását. Tehát: Gyón református anyakönyvében sem Lisznyai házasságkötése, sem gyermekeinek keresztelese nem szerepel. A Kálvin téri református anyakönyvben az említett információk közül Tihamér születése és keresztelese található meg (születés: 1856. jan. 21., keresztelese: jan. 28.).⁹ Egyelőre Galcsik Zsolt kutatásai sem vezettek további eredményre két Eger környéki településsel kapcsolatosan.

Lisznyai és Madách viszonya

A könyv szerzője állást foglal Lisznyai és Madách kapcsolatának kérdésében is, éspedig elutasítva egy korábbi előadásomban kifejtett feltevésemet: „...teljesen elhibáztottnak vélem az egyik legutóbbi, Lisznyai és Madách kapcsolatával foglalkozó tanulmány alapkonceptióját, amely fogyatékos anyagismeret alapján és ötletszerű moralizálással a két író barátságának 1845 és 1863 között bekövetkezett megszakadását tételezi – egyébként tévesen –, hiszen a szerzőnek nincs tudomása Lisznyai két, Madáchnak ajánlott és szoros érzelmi kapcsolatot tükröző verséről sem, amelyek 1861 utániak lehetnek: az első Madách képviselőségét ünnepli (»Hazafiak a megyékben! Madách Imre nógrádmegyei országos képviselőnek ajánlja Lisznyai Kálmán«: OSzK Kt. Oct. Hung. 878. 190. f.), a másik pedig már *Az ember tragédiája* recepciójához sorolható (»A lélektan költészete. I. A' lélek. Madách Imre szerfelett szeretett régi kedves barátomnak 's nógrádi földimnek, mint 'Az ember tragédiája című koszorús mű költőjének emlékkönyvébe«: OSzK Kt. Quart. Hung. 2497. 181. f. recto – 184. f. verso). Ilyenformán természetesen a kapcsolat megszakadásának tételezett oka – tudniillik az, hogy Lisznyai lett volna Madách feleségének a

szeretője – is teljesen hiteltelen marad, annál inkább, mert Andor Csabának semmiféle bizonyítéka sincs erre az állításra.”¹⁰

A végén kezdeném: valóban, soha semmiféle bizonyítékot nem láttam azzal kapcsolatban, hogy Lisznyainak viszonya lett volna Fráter Erzsébettel, sőt tovább megyek: számomra az is csupán feltételezés, hogy házassága alatt hűtlen lett volna Madách Imréhez. Igaz ugyan, hogy Madách írt néhány verset (pl. *Egy vetélytárshoz*, *Hozzá mint nőhöz*), amelyek egyértelműen tanúsítják: úgy gondolta, hogy megcsalta őt a felesége, mivel azonban az esetenél – értelemszerűen – nem volt jelen, ezért Madách feltételezését sem fogadnám el bizonyítékként. Feltételezésekről van tehát szó, amelyek mellett ill. ellen érveket lehet felhozni, s még az sem biztos, hogy ha ketten ugyanazokat az érveket és ellenérveket fogadják el, akkor ugyanazt a következtetést fogják belőlük levonni (bár tisztán tudományelméleti szempontból ez elvárható volna).

Egy általános megjegyzéssel folytatnám. Szilágyi Márton könyve több szempontból is megváltoztatta korábbi elképzelésemet, a lényegyet illetően azonban nem. Ugyanakkor nem tartom kizártnak, hogy a jövőben esetleg olyan új érvek születnek vagy olyan információk válnak ismertté, amelyek alapján magam is valószínűtlennek tartom korábbi feltételezésemet.

Az említett két verskéziratot valóban nem ismertem, sőt előadásom után figyeltem fel arra is, amit Szilágyi Márton valamiért nem említett könyvében, hogy ti. nemcsak kéziratban, de Lisznyai 1861-es kötetében is volt egy vers, amely Madách főművét méltatta, a *Szent porszem*, s jöllehet szövegét nem közölte újra, de a Madáchot méltató költemények között felsorolta egy modern kiadvány is.¹¹

A moralizálást valóban célszerű félretenni, annál is inkább, mivel mindannak alapján, amit egyik oldalon Madáchról, másik oldalon éppen Szilágyi Márton könyvéből Lisznyairól tudunk, arra vall, hogy a két költő számos kérdésben, többek között hagyományosan morálisnak ítélt kérdésekben is eltérően gondolkodhatott. A kérdéseket is célszerű szigorúan szétválasztanunk. Lisznyai Kálmán esetében a filológiai kutatás eddig meglehetősen szűk körben mozgott; Madáchnál ennek nagy hagyománya van, éppen ezért – régebbi előadásomhoz ha-

sonlóan – változatlanul a filológiai kérdést tenném első helyre, amely így szól: ki az *Egy vetélytárshoz* c. verses levél címzettje? Itt három lehetőség kínálkozik. Az első: folytatni azt a hagyományt, amely nem tartja szükségesnek még a kérdés feltevését sem. Úgy gondolom, ez nem a legszerencsésebb megoldás. A második lehetőség: elismerni azt, hogy fogalmunk sincs róla, kihez szól a vers. Egy igényes – mondjuk kritikai – kiadásban egyelőre nyilván ezt kell majd tenni. A harmadik lehetőség: meg kell kísérelni a rendelkezésünkre álló információk alapján választ adni a kérdésre, még akkor is, ha ez a válasz, a rendelkezésre álló információk bővülésével, változhat. Az utóbbit választottam.

Mivel a kérdés közvetlen megválaszolására nem láttam lehetőséget, egy olyan további kérdést tettem vizsgálat tárgyává, amelyről úgy gondoltam, köze lehet a címzett kilétének megállapításához: milyen volt Liszniai és Madách viszonya? Nos, e tekintetben Szilágyi Márton könyve alapján egy elég lényeges ponton megváltozott a véleményem, mégis úgy gondolom, érvelését egy bizonyos szempontból éppen saját könyve cáfolja. A most megjelent könyv alapján magam is úgy látom, Liszniai viszonya Madáchhoz minden jel szerint felhőtlen volt, semmi sem árnyékolta be. Ennek azonban semmi köze a kérdés másik feléhez: milyen lehetett Madách viszonya Liszniaihoz? Valóban: x szerelmes lehet y -ba, miközben y esetleg ki nem állhatja x -et; hasonló aszimmetria merőben más természetű emberi kapcsolatoknál is gyakorta előfordul.

Szilágyi Márton több példát is felhozott a könyvében éppen arra, hogy Liszniai viselkedésével olykor ellentétes hatást ért el, mint remélte; már a *Nógrádi képcsarnok* öt jellemző sorai is erről szólnak. Vagy hogy egy konkrét párhuzamot említsek, itt van Szontagh Pál. A könyv egyik lábjegyzete utal rá, hogy az 1861-es kötetbe is felvett *Vigadj hazám* ajánlása Szontagh Pálnak szól, még hozzá 1853-as évszámmal.¹² Liszniai tehát bizonyára tisztelője volt Szontaghnak 1853 és 1861 között, csakúgy, mint Madáchnak. És Szontagh? Nos, itt már valóban beszélhetünk bizonyítékról, s annak alapján egyértelmű, hogy szó sincs kölcsönösségről. Szontagh ugyanis ezt írta Liszniairól: „Egerben meglátogattam Liszniait. Ő most is csak a régi, minden te-

kintben a régi. E két szó »minden tekintetben«, mindent kifejez. Ez magában foglalja az ő saját nyomoruságát, nevének boldogtalanságát, kisfiának jövőre elhagyatottságát és kolduságát. – Ő affectálja a genialitást, ’s azt hiszi: genialitás = korhelység, lumpság; <.d> de az ő lumpsága komizt, nem genialis, genialitása mímelt, affectált – lumpsága csak az mi rajta eredeti, az az mit nem mástól tanult, de azért nem bír valami objectiv eredetiséggel. Annyira megy régi nótája, hogy bizonyos okoknál fogva – Pesten levén – látogatásom alkalmával homoeopathice élt, ’s bortól s’ a’ t. tartózkodott. Az okot neje is gyanítja! – – –”¹³ Szilágyi Márton könyve s az azzal egybevágó egyéb információk alapján tehát semmi okunk sincs arra következtetni, hogy Madáchsal való kapcsolatában a rokonszenv vagy nagyra becsülés kölcsönös lett volna. Pedig kapcsolatuk korai szakaszában az volt: „Jankovicsnak és Lisznainak ezer szépet” zárja egy föltehetően 1843-ban írt levelét Madách.¹⁴ Nem sokkal később, 1844. jan. 1-jén pedig ezt írja: „Liszniai gyöngyeinek egy sorát természetesen megveszem. –”¹⁵ Időközben azonban valami megváltozhatott, hiszen Szontagh idézett levelének bevezető része („Ő most is csak a régi, minden tekintetben a régi. E két szó »minden tekintetben«, mindent kifejez”) konszenzusra enged következtetni feladó és címzett között: Szontagh csak arról tud beszámolni Liszniaival kapcsolatban, amit Madách már amúgy is tud.

Nem véletlenül említettem párhuzamként éppen azt a Szontagh Pált, akit a jelek szerint Liszniai tisztelt, becsült. Az ő esetében ugyanis *tudjuk* azt, amit Madáchnál csupán feltételezésként, lehetőségként fogalmaztam meg. Íme, a Szontagh-életrajz vonatkozó részlete: „Egy ízben nagyon szerelmes volt [Szontagh Pál – A. Cs.] egy csinos babaarcú fiatal leányba. El is akarta venni. A dolog azon múlt, hogy Pulszky Ferenc, kivel szintén jó barátságban volt, amikor látta, hogy óvó érvelése hatás nélkül maradt, szemmel láthatólag bebizonyította neki, hogy a szép leány nem méltó az ő önzetlen, bizó szerelmére. Ugyanis a kertből megmutatta neki, hogy az ablakmélyedésben hogyan borul imádottja közös pajtásuk, Lisznay Kálmán keblére. Nagy csalódást és szívfájdalmat okozott ez neki. Nem is találkozott vele többé, csak a nő halálos betegségében, mikor arra kérte, hogy látogassa meg, mert beszélni akarna vele, mielőtt meghalna.”¹⁶

Egy Madách-legenda nyomában

Egy utolsó, hosszabb kitérőt kell tennem annak bizonyítására, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló információk között valóban semmi sincs, ami amellel szólna, hogy Madách részéről is valamiféle rokonszenv nyilvánult volna meg Liszniai felé 1853 után. Érdekes, hogy Szilágyi Márton a kapcsolat egyik oldalának argumentációját nem egészítette ki azzal, amiről könyvének korábbi részében írt, s ami látzólag éppen azt bizonyítaná, hogy Madách viszonya is kedvező volt Liszniaihoz: „amikor 1861-ben, az országgyűlés közeli összehívásának hírére Nógrádban fölállt a Megyei Bizottmány, amely tudatosan és demonstratív módon a Világos előtt politikai szerepet vállalt személyek reaktiválását tűzte ki célul, a több mint 1200 fő közé – Madách Imre javaslatára – beválasztották Liszniait is. Sőt, ugyanezen a megyegyűlésen Liszniait tiszteletbeli főjegyzőnek is megtették. Ez a megtiszteltetés természetesen szólhatott a reformkori vármegyei pályafutásnak mint előzménynek is; ám talán mégiscsak komolyabb szerepet játszott itt a költői ismertség méltánylása, mint a politikai pályafutás értékelése (erre mutat, hogy mindkét esetben Liszniai mellett Arany Jánost is javasolta Madách).”¹⁷

A hosszabb kitérő oka az, hogy itt egy viszonylag új keletű legendával állunk szemben, amelyet végre tisztázni kellene, annál is inkább, mert változatos formát öltött: mintha minden kutató figyelmetlenül olvasta volna azt, amiről előtte már mások írtak, s amire ő maga is hivatkozott. Az idézett rész négy implicit állítása között van egy, ami talán egyszerű tévedés, hogy ti. Madách Imre Arany Jánost választmányi tagnak javasolta volna. Ezt tudomásom szerint korábban senki sem feltételezte, s természetesen Arany János neve (ellentétben Liszniaiéval) nem is szerepel a listán, ez tehát egy új eleme a legendának.

A legkorábbi nyomtatott munka, amelyre az ügyel kapcsolatban hivatkozni szokás, Szabad György könyve. Szerinte: „Nógrád – minden jel szerint Madách indítványára – Arany Jánost választotta meg tiszteletbeli főjegyzővé”. Ugyanitt egy lábjegyzetben azt találjuk: „A közízlésre jellemző, hogy másnap új indítvány folytán Liszniai Kálmánt is ugyanez a megtiszteltetés érte.”¹⁸ Szabad György tehát csak

feltételezte, hogy Arany János Madách Imre javaslatára lett tiszteletbeli főjegyző, s nem tényként állította ezt. (Bár nincs különösebb jelentősége, érdekes, hogy nem indokolta feltevését. Ne feledjük: Madách ekkor még biztos, hogy nem ismerte személyesen Aranyt.) Liszniai megválasztásával kapcsolatban pedig azt állította, hogy arra egy új indítvány keretében, másnap került sor, s egy szóval sem említi, hogy az utóbbihoz bármi köze lett volna Madáchnak.

Néhány évvel később Szabó Béla már ezt írta: „Madách Imre javaslatára *Arany Jánost* és a megye költő-születét, *Lisznay Kálmánt* tiszteletbeli főjegyzőnek hívták meg.”¹⁹ Itt tehát már tényként szerepel az, ami Szabad Györgynél csak feltevés volt, és Arany mellett Liszniai is úgy jelenik meg, mint akit Madách javasolt.

Amikor a Madách-dokumentumok első kötete megjelent, a levéltáros szerző, aki nagy (megkockáztatnám, hogy talán túlzott) tisztelettel tekintett azokra az irodalmárookra és történészekre, akik korábban Madáchról írtak, meglehetősen furcsa tartózkodással írt az ügyről a választmányi tagok névsorát követő jegyzetében: „Madách javaslatára Arany Jánost és Lisznay Kálmánt, Nógrád megye született, költőt tb. főjegyzőnek hívja meg a január 7-i közgyűlés.”²⁰ Leblancné Kelemen Mária három munkára, köztük Szabad György és Szabó Béla említett írásaira hivatkozott, ami több szempontból is elgondolkodtató. A kisebbik baj az, hogy a dokumentum-kötet szerint a bizottmány megválasztása és a tb. főjegyzők megválasztása is január 7-én történt, míg Szabad György, bár konkrét napot nem említett, mégis határozottan arról szólt, hogy a két tiszteletbeli főjegyző megválasztására eleve más-más napon került sor. A nagyobb gond az – s ezt tartom a korábbi kutatókkal szembeni túlzott toleranciának –, hogy „elfelejtette” megemlíteni azt a tényt, hogy ezen feltételezéssel kapcsolatban semmiféle dokumentumot nem talált. Márpedig a kötet, legalábbis a Nógrád Megyei Levéltára vonatkozóan, a teljesség igényével készült: ha bármilyen levéltári dokumentumban szó lett volna arról, hogy Madách Imre valakit tiszteletbeli főjegyzőnek javasolt, úgy az nem maradhatott volna ki a dokumentum-kötetből.

Itt sem láttam más megoldást a kérdés tisztázására, mint a gyűlés jegyzőkönyvének (pontosabban a jegyzőkönyvről készült mikrofilm-

nek) a tanulmányozását. A történészek olykor komikus fogalmazására nem érdemes szót vesztegetnünk: természetesen szó sem volt semmiféle „meghívásról” (a tb. főjegyzőktől nem várták el, hogy bármilyen formában is rész vegyenek a megyei közéletben), csupán választásról.

A jegyzőkönyvből megállapítható, hogy mindazok, akik Arany és Lisznai tiszteletbeli főjegyzővé választásáról írtak (az egyetlen Szabad György kivételével) nem olvasták el figyelmesen a megyegyűlés jegyzőkönyvét.²¹ Ugyanis valóban két teljesen különböző ügyről volt szó. Az önmagát ösközgyűlésnek minősítő és 1861. jan. 7-én kezdődő tanácskozás harmadik napján, jan. 9-én, az előző napon 5. sorszám alatt megkezdett tisztújítás folytatásaként olvasható a következő: „Tiszteletbeli főjegyzői hivatalra Arany János jelettetett ki; örömmel ragadván meg e’ megye választó közönsége az alkalmat, a’ magyar nemzetiség és költészet’ kitűnő jelesse, ’s az irodalom körül szerzett halhatatlan érdemei iránt köz elismerését bebizonyíthatni Arany János tiszteletbeli főjegyzőnek közfelkiáltással meg választott.” Arany János tehát úgy lett Nógrád tiszteletbeli főjegyzője, hogy előzőleg *jelölték*, majd *megválasztották* őt. Úgy tűnik, mást nem jelöltek, legalábbis a jegyzőkönyv más nevet ebben a vonatkozásban nem említ. Másnap, jan. 10-én 8. sorszám alatt találjuk a következőt: „Indítvány tétetvén mikép Lisznay Kálmán e’ megye szülötte a’ magyar irodalomban mind e’ hazában, mind a’ külföldön ragyogó hirre tevén szert ez által nem csak a’ magyar név becsületére de különösen e’ megyének diszére is válik, tiszteletbeli főjegyzőnek választassék. *Végzés* melynek folytán Lisznay Kálmán tiszteletbeli főjegyzőnek közakarattal elválasztatik.” [Kiemelés az eredetiben – A. Cs.] Lisznai esetében tehát nem jelölésről, hanem *indítványról* volt szó, amelyet *végzés* követett. Időben is, formailag is eltér tehát a két eset, jóllehet a végeredmény azonos.

De az eltérések ellenére egy hasonlóság azért kétségtelenül van Arany és Lisznai megválasztásával kapcsolatban, éspedig az, hogy Madách Imre neve egyik üggyel összefüggésben sem fordul elő a jegyzőkönyvben. Legenda tehát, hogy akár Aranyt, akár Lisznait Madách javasolta volna, méghozzá olyan legenda, amellyel kapcsolatban még elfogadható érvet sem lehet felhozni.

Madách nagyjából annyira ismerhette Aranyt 1861 elején, mint az ösközgyűlés többi résztvevője: személyesen egyáltalán nem, de némely művét, másokhoz hasonlóan, föltehetően ő is olvasta. És Lisznai? Miután döntöttek Arany ügyében, valaki *indítványozta* Lisznait. Ez bárki lehetett, Madách azonban, ha netán nem tartotta volna elegendőnek Arany megválasztását, valószínűleg más személyre tesz javaslatot (mondjuk Pulszky Ferencre), s nem olyas valakire, akit Szontaghhoz hasonlóan, nem sokra tartott. Ha feltételezzük, hogy „csak” Szontagh szerelmét csábította el Lisznai, az is több mint elegendő ok lehetett Madách számára ahhoz, hogy eszébe se jusson ilyen javaslat. (Ha Szontagh netán hallgatott is az esetről, a beszédesebb – sőt a kortársak által egyenesen pletykásnak tartott – Pulszky bizonyára elmesélte a történetet közös barátjuknak, Madáchnak.) Ami pedig a bizottmányi tagok névsorát illeti, természetesen abból sem derül ki (nemcsak Lisznai, de a több mint 1200 személy egyikének esetében sem), hogy kiknek a javaslatára állt össze a lista.

Egy legendával (pontosabban az esetek különbözősége következtében valójában két legendával) szegényebbek lettünk tehát: ez is valami, de talán még tanulságosabb látnunk, hogy a tudományos információk áramlásában a félreértések halmozódása: az a mód, ahogyan irodalmárok, történészek, levéltárosok idézik és értelmezik a forrásokat és egymást, miként segíti elő a legendák keletkezését és elterjedését.

És most térjünk vissza a filológiai kérdéshez: ki lehet az ominózus verses levél címzettje? Úgy tűnik, Lisznai további vizsgálata egyelőre nem visz közelebb a megoldáshoz. Kínálkozik azonban egy másik út is: megvizsgálni azt a két személyt, aki az elmúlt másfél évszázadban csábítóként szóba került, vagyis Hanzély Ferencet és Meskó Miklóst. Nos, az OSZK-ban őrzött XIX. századi gyászjelentéseket a Daróczy-hagyatékkal egybevetve azt mondhatom: eddig két Hanzély Ferencet találtam: egyikük orvos (sebész) doktorként halt meg Gödöllőn, 1862. szept. 3-án, 42 éves korában, a másik Pesten született 1829. ápr. 9-én, Óságarдон nősült 1870-ben és Budapesten halt meg 1876. ápr. 30-án. Fiatalkora ellenére, az utóbbi lehetett az, aki 1852-ben Csesztvén járt; házasságán túl nógrádi kapcsolataira enged következtetni az is, hogy gyászjelentésének egyik példányát annak a Fekete Lászlónak

címezték Szalmatercsre, aki a megye közismert, igen kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező ügyvédje volt; többek között Madách ügyeit is intézte az 50-es évek közepén. Ezzel együtt határozottan állítom: az *Egy vetélytárshoz* címzettje nem lehetett 1829-es születésű; a gyermekkori barátság, amelyre a vers egy variánsa utal, kizárja, hogy hat év korkülönbség lett volna közöttük.

Netán egy másik Hanzély Ferencről lenne szó? Ennek ellentmond, hogy Nagy Iván, aki elsősorban és mindenek fölött mégiscsak Nógrád nemes családjairól rendelkezett mélyebb áttekintéssel, a Hanzély családnak csupán egyik ágával, Hanzély Márton két meg nem nevezett fiával kapcsolatban írja, hogy Nógrádban voltak birtokosok. Bár Nagy Iván családfáján II. Mártonnak négy fia szerepel, mivel közülük kettőt halottként jelöl meg a szerző, csakis Lászlóra és Ferencre gondolhatott, arra a Ferencre, aki 1829-ben született. Ez a Hanzély Ferenc tehát azonos azzal, aki 1852-ben többször járt Csesztvén Madáchnál, majd a családfő letartóztatása után talán Fráter Erzsébetnél is, sőt az sincs kizárva, hogy a szeretője volt. Csupán egy dolgot zárhatunk ki: azt, hogy a gyermekkori kapcsolatra hivatkozó verses levelet neki címezte volna Madách.

Meskó Miklós erdőtarcsai birtokossal kapcsolatosan jelenleg nem áll rendelkezésemre elegendő információ még hipotézisek megfogalmazásához sem, így azt a lehetőséget sem tudom kizárni, hogy esetleg ő volt a verses levél címzettje.

Jegyzetek

1. SZILÁGYI Márton: *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpályája társadalomtörténeti tanulmányai*. Bp., 2001. 17.
2. NAGY Csaba (főszerk.): *Magyar Életrajzi Index*. (www.pim.hu [az Adattárak között található].)
3. THEWREWK József, ponori: *Magyarok születésnapjai. Második közlés, a' multat és jelentet illető*. Pozsony, 1846. 101.
4. SZILÁGYI Márton: i. m. 125.
5. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) A 5325. számú mikrofilm.
6. SZILÁGYI Márton: i. m. 36.
7. OSZK Kézirattára. Analekta 3759. 5. szám. Itt jegyezném meg, hogy ugyanakkor az 1. számú tétel, egy 1842-ben kiállított iskolai bizonyítvány, mégis 19 évesnek mondja Liszniait.
8. Gyón református kereszteleési anyakönyve. MOL A 673. sz. mikrofilm.
9. Bp.–Kálvin tér református kereszteleési anyakönyve. MOL A 619. sz. mikrofilm.
10. SZILÁGYI Márton: i. m. 127.
11. PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.): *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról*. Veszprém, 1993, 77.
12. SZILÁGYI Márton: i. m. 117.
13. OSZK Kt. Levelestár: Szontagh Pál – Madách Imréhez. 2. levél. (Horpács, 1855. máj. 11–12., 15.)
14. OSZK Kt. Levelestár: Madách Imre – Szontagh Pálhoz. 6. levél. (Halászi, 1843?)
15. OSZK Kt. Levelestár: Madách Imre – Szontagh Pálhoz. 7. levél. (Alsósztrégova, 1844. jan. 1.)
16. PAPP-SZÁSZ Lajosné SZONTAGH Mária: *Visszaemlékezés iglói Szontagh Pálra*. (Kézirat.) 7–8. A Johannita Lovagrend Magyarországi Tagozatának Levéltára (Református Levéltár): Daróczy-hagyaték (Szontagh család).
17. SZILÁGYI Márton: i. m. 95.

18. SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés válaszáján*. Bp., 1967. 182.
19. SZABÓ Béla: *Madách Imre közéleti tevékenysége Nógrád megyében*. Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények 1973/19. 106.
20. LEBLANCNÉ Kelemen Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. 360.
21. MOL 19062. sz. mikrofilm.

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: *Le manusheski tragedija* (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: *Gyermekkorom emlékei* (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: *Madách Imre rajzai és festményei* (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)
9. Andor Csaba: *Ismeretlen epizódok Madách életéből* (1998)
10. Andor Csaba: *Madách Imre és Veres Pálné* (1998)
11. V. Madách Szimpózium (1998)
12. Fejér László: *Az ember tragédiája bemutatói* (1999)
13. Madách Imre: *Az ember tragédiája*. I. Főszöveg (1999)
14. Madách Imre: *Az ember tragédiája*. II. Szövegváltozatok, kommentárok (1999)
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)
16. VI. Madách Szimpózium (1999)
17. Imre Madách: *Di tragedye funem mentshn* (2000)
18. Majthényi Anna levelezése (2000)
19. Komjáthy Anzelm: *Önéletírás* (2000)
20. VII. Madách Szimpózium (2000)
21. Imre Madách: *Tragedy of the Man* (2000)
22. Fráter Erzsébet emlékezete II. (2001)
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium (2001)
24. Bárdos József: *Szabadon bűn és erény közt* (2001)
25. VIII. Madách Szimpózium (2001)
26. Madách Aladár művei. I. Versek (2002)

SOROZATON KÍVÜLI KIADVÁNYOK

- Madách Imre: *Az ember tragédiája* (2002)
 Andor Csaba: *Százegy aforizma* (2002)

Györe Balázs: A jámbor Pafnutyij apát keze vonása
(Györe Balázs művei 1. 2002)

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-43.

Címünk: 1203 Bp., Határ út 29.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 11707024–20345224